

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
KARŞILAŞTIRMALI TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ**

**19 VE 20.YÜZYIL DÖNEMECİNDE AMERİKA'DA "ERMENİ SORUNU"
YANSIMALARI: "TÜRKİYE VE ERMENİ MEZALİMİ" KİTAP ÖRNEĞİ**

Elçin YILMAZ

Danışman

Prof. Dr. BAYRAM BAYRAKDAR

İZMİR- 2013

**DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI**

2006800784

: Dokuz Eylül Üniversitesi

: Sosyal Bilimler Enstitüsü

: Elçin YILMAZ

: 19. ve 20.Yüzyıl Dönemecinde Amerika'da "Ermeni Sorunu" Yansımaları:
"Türkiye ve Ermeni Mezalimi Kitap Örneği"

: 08.07.2013

: Prof.Dr.Bayram BAYRAKDAR

JÜRİ ÜYELERİ

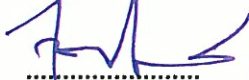
Adı

Üniversitesi

İmza

BAYRAKDAR

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

BAKIR

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

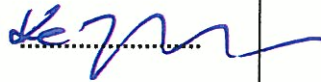
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

EGE ÜNİVERSİTESİ

CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ

Üniversite

Enstitü

Adı ve Soyadı

Tez Başlığı

Savunma Tarihi

Danışmanı

Ünvanı, Adı, Soyadı

Prof.Dr.Bayram BAYRAKDAR

Yrd.Doç.Dr.Nuray ÖNDER

Doç.Dr.Melih TINAL

Doç.Dr.Hasan MERT

Prof.Dr.Kezban ACA

Oybirliği

Oy Çokluğu

Elçin YILMAZ tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "19. ve 20.Yüzyıl Dönemecinde Amerika'da Yansımaları: "Türkiye ve Ermeni Mezalimi Kitap Örneği" başlıklı tezi kabul edilmiştir.

**Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü**

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “19 VE 20.YÜZYIL DÖNEMECİNDE AMERİKA’DA “ERMENİ SORUNU” YANSIMALARI: “TÜRKİYE VE ERMENİ MEZALİMİ” KİTAP ÖRNEĞİ” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gűsterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

Elçin YILMAZ

İMZA

ÖZET

Doktora Tezi

**19 VE 20. YÜZYIL DÖNEMECİNDE AMERİKA'DA "ERMENİ SORUNU"
YANSIMALARI: "TÜRKİYE VE ERMENİ MEZALİMİ" KİTAP ÖRNEĞİ"**

Elçin YILMAZ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Karşılaştırmalı Tarih Programı

Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu döneminde yıllarca huzur ve barış içinde yaşayan, siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan haklara sahip olan bir millettir. Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde Ermenilerle kurulan dostluk, 6 cemaatlik Ermeni topluluğunun oluşturulması ile daha da pekişmiştir.

Osmanlı milletlerinden biri olarak Ermeniler çok huzurlu bir dönem yaşamışlar, imparatorluğun büyümesinde çok önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Devlete bağlılık ve hizmetlerinden dolayı "millet-i sadıka" sıfatını almışlardır. Önemli görevler alan Ermeniler, tercüman, vergi toplayıcısı, mimar, zanaatkar ve hatta bakan olarak bile çalışmışlardır. Böylece pek çok aristokrat Ermeni ailesi ortaya çıkmıştır.

Ermenilerin, Türkler ile ilişkilerinin kötüye gitmesi özellikle Rusya, İngiltere, Amerika ve Fransa gibi ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden vazgeçmeleri ile doğrudan ilişkilidir. Büyük Güç olarak tanımlanan bu devletlerin Ermenileri kullanarak nüfuz elde etme gayretleri sonucunda özellikle 19.yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu gittikçe büyümüş ve imparatorlukta Ermenilerin ve çetelerinin çıkardığı isyanlar ve kaos ortamı baş rol oynamıştır.

Bu proje kapsamında, 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyıl döneminde yaşanan Ermeni sorunu araştırılmıştır. Aslında bu konu pek çok tarihçi ve yazar tarafından incelenmiştir. Bu çalışmanın farkı yabancı literatürde temel

kaynaklardan biri olan ve henüz Türkçe'ye çevrilmemiş bir eseri Türkçe'ye çevirerek, karşıt görüş içeren diğer kaynaklarla karşılaştırmaktır. Bu karşılaştırma sonucunda varılmak istenen hedef, Amerika'da Ermeni sorununun algılanma biçimini ortaya koyarak, belgelere dayandırılmayan asılsız anlatımların nedenlerini sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, Mezalim, İsyancılar, Ermeni Milleti

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Doctor of Philosophy(PhD)

**Nearby the19th and 20th Century “Armenian Issue” Effects In America:
“Turkey And The Armenian Atrocities Book Example”**

Elçin YILMAZ

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

Comperative History Program

The Armenian people lived in peace and harmony and enjoyed political, social and economic rights under the rule of the Ottoman Empire. This was especially evident in the era of Fatih Sultan Mehmet. The friendship ties formed with the Armenians was strengthened with the formation of 6 Armenian communities.

As one of the Ottoman people, the Armenians lived in harmony and served a very important role in the expansion of the empire. They were given the title, ‘loyal to the people’, for their devotion and service to the state. Armenians took on important roles, such as: interpreters, tax collectors, architects and even ministers. As a result, many aristocratic families were created.

The deterioration of the relations between the Armenians and the Turks is directly related to powers such as – Russia, England, America and France, not foregoing their own personal gains to a piece of ‘Ottoman land.’ These ‘Great Powers’, as they were called, used their influence over the Armenians.

The ‘Armenian problem’ in the Ottoman state started to worsen in the mid 19th century with revolts and uprisings by the Armenians and gangs.

This project is a study of the Armenian problem during the 19th and 20th centuries. This topic has been investigated by many historians and writers. The aim of this study is twofold. The first aim is to translate works into turkish

that have not been translated before. The second aim is to compare this work with those of other writers. The main purpose of this study is to get an understanding of how the Armenian issue is viewed in America and to present the reasons for all unfounded ideas.

Keywords: The Armenian Issue, Atrocities,Uprises, The Armenian Nation

**19 VE 20.YÜZYIL DÖNEMECİNDE AMERİKA’DA “ERMENİ SORUNU”
YANSIMALARI: “TÜRKİYE VE ERMENİ MEZALİMİ” KİTAP ÖRNEĞİ”**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
TABLolar LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

**“TÜRKİYE VE ERMENİ MEZALİMİ” ADLI KİTAP HAKKINDA ÖNEMLİ
BİLGİLER**

1.1. “TÜRKİYE VE ERMENİ MEZALİMİ” ADLI KİTAP HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME VE BAZI TEMATİK KONULAR	7
1.1.1. Edwin Munsell Bliss kimdir?	8
1.1.2. Türkler	9
1.1.3. Kürtler	21
1.1.4. Araplar	24
1.1.5. Çerkezler	25
1.1.6. Nusayriler	26
1.1.7. İslam ve Hıristiyanlık	26

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

2.1.TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ	29
2.1.1. Ermenilerin Kökenleri	30
2.1.2. Osmanlı Himayesinde Ermeniler	34
2.1.2.1. Anadolu Ve İstanbul'daki Yerleşim Yerleri	39
2.1.2.2. Ekonomik Ve Sosyal Hayatları	40
2.1.2.3. Nüfusları	42
2.1.2.4. Eğitimleri	47
2.1.3. Osmanlı Himayesinde Yaşayan Ermenilere Tanınan Haklar ve İmtiyazlar	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ SORUNU VE GELİŞİM SÜRECİ

3.1. ERMENİ SORUNUNUN GELİŞİMİNDE BÜYÜK DEVLETLERİN ROLÜ	56
3.1.1. Rusya	56
3.1.1.1.Dönem İçerisinde Rus-Ermeni İlişkileri	57
3.1.2. Fransa	59
3.1.3. Amerika	61
3.1.4. İngiltere	65
3.1.5. Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresinin Önemi	67
3.1.6. Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Sorunu	72
3.1.7. Ermeni Cemiyet ve Komiteleri	93

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
1890’LARDA ERMENİ OLAYLARI VE BU OLAYLARIN
ULUSLARARASILAŞMASI

4.1. ERMENİ İSYANLARI	108
4.1.1. Musa Bey Olayı	108
4.1.2. Sasun İsyanı	109
4.1.3. İkinci Sasun İsyanı	111
4.1.4. İstanbul’daki İsyancılar	120
4.1.5. Erzurum’daki İsyancılar	138
4.1.6. Van’daki İsyancılar	139
4.1.7. Zeytin’deki İsyancılar	141
4.1.8. 1895-1896 yıllarında Diğer Şehirlerde Meydana Gelen Olaylar	142
4.1.9. İsyancıların Özellikleri	178

BEŞİNCİ BÖLÜM

GEÇMİŞTEN BUGÜNE ERMENİ SORUNU İDDİALARI ve GERÇEKLER

5.1. ERMENİ TEHCİR ÖNCESİ VE SONRASI ÖNEMLİ GELİŞMELER VE İDDİALAR	182
5.2.LOZAN GÖRÜŞMELERİNDE ERMENİ SORUNU	192
SONUÇ	195
KAYNAKÇA	201
EKLER	

KISALTMALAR

bkz.	Bakınız
s.	Sayfa No
S.	Sayı
C.	Cilt
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1830 Sayımına Göre Anadolu ve Rumeli'deki Toplam Erkek Nüfus	s.44
Tablo 2: 1844 Sayımına Göre Osmanlı İmparatorluğu Nüfusunun Etnik Dağılımı	s.45
Tablo 3: Osmanlı Resmi Nüfus İstatistiklerine Göre Ermeni Nüfusu	s.46
Tablo 4: Altı Vilayette Ermeni Nüfusu	s.47

GİRİŞ

Çalışmanın konusu; başlığundan da anlaşılacağı gibi 19 ve 20.yüzyılda Türkiye'yi doğrudan etkileyen ve giderek yerel, bölgesel ve küresel bir niteliğe dönüşen Ermeni meselesinin Amerika kamuoyundaki yansımalarıyla ilintilidir. Bu konuyu belirlememizde başlıca etken, 1915 Ermeni tehcirinden yıllarca önce 1896'da Amerika'da uluslararasılaştırılan Ermeni problematiği hakkında kamuoyu oluşturmak adına, Edwin Munsell Bliss tarafından yazılan “**Türkiye ve Ermeni Mezalimi**” başlıklı kitap olmuştur. Bu süreç bilindiği üzere; Rusya'nın emperyal politikaları karşısında Batılı müttefiklerin istediği ve beklediği karşı koyuş mücadelesini Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine getirememesinde aramak gerekir. Ermeni sorunu da *doğal haklar* bağlamında Batılı devletlerin özellikle bölgeye nüfuz etmek amacıyla kullandıkları bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda söz konusu kitap hakkında tanıtıcı bilgi vermek gerekirse, toplam 592 sayfa İngilizce olarak yazılmış kitabı Türkçeye çevirerek çalışmaya başladım. Kitap bütün olarak Türk okuyucu tarafından henüz keşfedilmemiş niteliğini korumaktaydı. Ermeni sorunu da günümüzde Türkiye'nin ve dünyanın ilgi odağındaydı. Söz konusu problemin tarihiliğini kavramak ve Batı kamuoyundaki algının kökenlerine uzanmak adına kitabın eleştirel bir perspektifle değerlendirilmesi bir zorunluluk hâline gelmişti.

Yaklaşık 1 seneyi aşkın bir süreyi alan çeviri işleminden sonra bu konuyla ilgili kaynakça bölümünde de sunulan literatürdeki temel kaynakları ve çağdaş incelemeleri değerlendirdim ve Bliss'in kitabının içeriği ile karşılaştırmalı analizini yaptım.

Günümüzde hâlâ Türkiye'nin en önemli uluslararasılaştırılmış tarihselliği olan konulardan biri Ermeni sorunu hakkında, temel kabul edilen yabancı kaynaklardaki bilgilerle buna karşıt görüş bildiren ve bilgi sunan kaynakları nesnellik adına karşılaştırarak doğru sonuca ulaşmak amaçlanmıştır. Bunu yaparken yabancı kamuoyunda Ermeni sorununun nasıl algılandığını yansıtmının ve anlamaya çalışmanın bu incelemede bir eksiği tamamlayacağını öngördüm.

Tarihçiler tarafından genel kabul gördüğü biçimi ile, Büyük Güç stratejisi, “Batılı ulus devlet modeline dayalı birçok küçük devletçinin inşasını öngörmekte idi.

Bu düşüncenin ilk yansıması olarak 1821 Yunan isyanı sonucu Yunanistan kuruldu. Bu devleti Büyük Güçler yarattı ve himayesini İngiltere'ye verdi. Aynı dönemde Büyük Güçler Osmanlı Devleti'nin genel olarak toprak bütünlüğünden yana idiler. Örneğin 1815 Viyana Kongresinde Batılı Güçler, Rusya'ya karşı Osmanlı'yı desteklemişlerdir; çünkü Rusya'nın Osmanlı üzerindeki hâkimiyetinden korkmuşlardır. Bununla birlikte, 1890 yılından itibaren Avrupa'nın Türkiye hakkındaki görüşlerinin birdenbire değiştiği gözlemlendi. 1856 Paris antlaşmasından beri süregelen Osmanlı'nın bütünlüğü siyaseti değişerek aşama aşama Osmanlıyı parçalama siyasetine büründü. Bu uygulama ile birlikte Osmanlı'yı parçalama siyaseti açık bir şekilde uygulamaya konuldu.

Bu tarihi gerçekler ışığında, Ermeni olaylarını incelerken ele alınması gereken en önemli konu, dış faktörlerin, yani “Büyük Güçlerin” etkisidir. Çünkü, Ermeni sorununun en önemli nedenleri arasında Avrupa ülkelerinin kışkırtmaları ve müdahaleleri yer almaktadır. 19. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğunca meydana gelen Ermeni olaylarına her ülke kendi menfaatleri açısından bakmıştır. Bu ülkelerin başında ise hiç kuşkusuz İngiltere ve Rusya yer almıştır. Mayevski'ye göre; Türkiye Ruslara karşı durabildiği sürece Avrupa ile dost idi. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını Türkiye kaybedince Avrupa, Osmanlı'yı parçalama siyasetine girdi ve Türkiye'yi gözden çıkardı.¹

Mayevski'ye göre Ermeni Meselesi, 19. yüzyılda Asya'da meydana gelen bir dizi olaylarla ilgili olduğu içindir ki, bu olayı yalnız başına bir hadise gibi incelemek ve değerlendirmek doğru değildir. *Ermeni Meselesi, Büyük Güçlerin Türkiye ile olan münasebetinin neticesidir.* Bu bağlamda Ermeni Meselesi'nde yalnızca hükümet güçleri ile eşkıya arasındaki çarpışmalardan söz etmek, çeşitli yörelerdeki olayların ayrıntısına girmek, sonuç olarak ana problemin tabiatını kavramaktan ziyade hikâyeci bir anlatımı yansıtmaktan başka bir anlama gelmez.²

Rusya, Ermeniler sayesinde Osmanlı Devleti üzerinde birtakım haklar elde edebileceği gibi, İskenderun yoluyla Akdeniz'e, Dicle ve Fırat yoluyla da Basra Körfezine ulaşmayı düşünüyordu. Bu tavrıyla Doğu Anadolu'yu da Balkanlaştırarak Osmanlı Devleti üzerinde söz sahibi olmak istiyordu.

¹Bayram Bayraktar, **20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2006, s. 120

² Bayraktar; s.120

General Mayevski'ye göre, Türkiye, Ruslara karşı durabildikçe Avrupa kendisine dost idi; fakat Türkiye'nin bu iktidarı/gücü zayıfladıkça ve Avrupa'nın arzusuyla istenilen zamanda Rusya ile savaşa girmek istememesi sonucu Avrupa, Türkiye'yi gözden çıkardı. Nitekim, zaman geçtikçe diğer Balkan hükûmetleri, Rusya'ya karşı Türkiye'nin yerini tutabileceklerini Avrupa'ya gösterdiler. Balkan hükûmetlerinin Osmanlı'nın mirası üzerinde topraklarını genişletmeleri, Rusların Boğazların kontrolünü ele geçirmesi korkusunu da ortadan kaldırıyordu. Karadeniz'in Batı kıyılarında güçlü engeller meydana getirileceğinden Türkiye tarafından da bir zarar gelmesi düşünülemezdi. Balkan hükûmetinin Boğazlara yaklaşması, Rusya için daha tehlikeliydi; çünkü, Rumlardaki İstanbul hayali, bütün Rumların ve Doğu Hıristiyanlarının Rusya'ya değil Avrupa'ya yönelişini beraberinde getirecekti.³

Batı diplomasisi Türkiye üzerine 1890'dan itibaren iki ana temada özetlenebilen bir tutum geliştirdi:⁴

-Türkiye'nin Rusya ile birleşmesine meydan vermemek.

-Türkiye'yi yıkararak yerine Rusya'ya düşman olmak üzere daha emniyetli bir Hıristiyan hükûmeti ikame etmek.

Dolayısıyla, İngiltere, 1878 Berlin Kongresinde Ermeni sorununu kendi koruyuculuğu altına alarak, bunu bir İngiliz sorunu haline getirmiştir. Bundan sonra Ermeni olayları başta bu iki devlet olmak üzere Batılı ülkelerin değişik tarzda müdahaleleri ile şekillenmeye başlamıştır.

Rusya Ortodoksların himayesini elde etmek için 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasıyla Osmanlı Devletindeki Ortodoksların himayesini hakkını elde etmiştir. 1816'da Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsünü kurarak Ermeni sorununu daha sistemli bir şekilde ele almaya başlamıştır. I.Petro, İran Ermenilerini çeşitli antlaşmalarla etki altına aldıktan sonra, Osmanlı Ermenileri ile ilgilenmeye başlamıştır.

Eçmiyazın Katogigosluğunun Rus denetimi altına girmesi ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri için önemli bir merkez haline gelmesinden sonra, İstanbul'daki Ermeni Patikliğini ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri nüfuzları altına almaya çalışmışlardır.

³ Bayraktar, s.121

⁴ Bayraktar, s.121

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin gittikçe zayıflaması ve Rusya'nın güçlenmesi Rus politikalarının Osmanlı üzerinde daha etkili olmasını sağlamıştır.

Tanzimat döneminde yapılan yeniliklerle gayri müslimlerin durumları yeni yapılara kavuşturulmaya başlanmıştır.1877-1878 Osmanlı Rus savaşında Ruslar yine Ermenilerden yararlanma yoluna giderek savaşı kesin olarak kazanmışlardır. Ayastefanos'ta imzalanan 3 Mart 1878 tarihli barış antlaşmasına Ermeni milleti lehine bazı maddeler koydurarak Rusya'nın himayesini sağlamaya çalışmıştır.

Rusya'nın bu nüfuz yarışı diğer büyük devletleri rahatsız etmiştir. Onlar da derhal harekete geçerek yeni antlaşmalar ile durumu kendi lehlerine çevirmeye çalışmışlardır.

II. Abdülhamid, Ermeni meselesinin ortaya atılmasında Rusların rolünü şöyle ifade etmiştir:

“Ermeni meselesi, Ermeniler meselesi değildir. Rahat bir yürekle söyleyebilirim ki, Ermeni kavmi Osmanlılığı en iyi benimsemiş, onu en iyi temsil etmiş bir kavimdir. Medeniyetimize hizmet etmişler, devletimizin bekasına çalışmışlar, hizmetleri ile ve sadakatler ile mümtaz Osmanlılar çıkarmışlardır. Ermenilerin bizden hiçbir şikâyetleri yoktu. Fakat Ruslar, Bulgaristan üzerindeki emellerine ulaştınca, Osmanlı Devletinden yeni bir parça daha koparabilmek için, Ermenileri parmaklarına doladılar. Gönderdikleri ajanlarla önce papazları, öğretmenleri ele geçirdiler, sonra da buldukları macera düşkünü Ermenileri bizim aleyhimize çevirdiler.”⁵

Rusya'dan sonra Ermeni olaylarının gelişmesinde etkili olan ikinci devlet İngiltere'dir. İngiltere, büyük devletlerin nüfuzlarını dengede tutmak amacıyla Osmanlı devletinde mezhebi bir himaye kurmak istiyordu. Ancak, Osmanlı Devletinde Protestan topluluk yoktu. Öncelikle bu topluluğu oluşturmak gerekiyordu. Bunun için Kudüs'te bir Protestan mabedi kurdu. 1856 Islahat fermanından sonra Protestan misyonerler faaliyetlerini daha kolay yapma imkânı buldular. Yeni açılan Protestan kilisesi ve kolejinin en çok Ermeniler üzerinde etkisi görüldü. Zaman içinde Lübnan, Anadolu ve İstanbul'da faaliyete geçen kolejlerde Ermeniler, tarihleri, edebiyatları hakkında bilgi sahibi oldukları gibi milliyet prensipleri hakkında da bilgi sahibi oldular.

⁵ Adem Ölmez, **İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler**, Kurtuba Kitap, İstanbul, 2010,s.105

Ayastefanos'un oluşturduğu şartlarda Doğu Anadolu'daki stratejik noktaların Rusların eline geçmesi, İngiltere'nin doğu ticaret yolları bakımından önem taşıyan yolların güvenliğini tehlikeye düşürmekteydi. Bu nedenle İngiltere harekete geçti. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesine göre, Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da ıslahat yapacak, asayişi sağlayacaktı.

*“Bab-ı Ali Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu hususta alınacak önlemleri büyük devletlere bildirecektir ve devletler de alınan önlemlerin uygulanmasını gözetleyecektir.”*⁶

Artık amaç; Osmanlı toprakları üzerinde ulus devletler kurdukmak ve bunları İngiliz nüfusuna alarak, Rus yayılmacılığının önüne geçmekti. İngiltere o güne kadar alışık olunmayan bir yöntemle Sivas, Erzurum, Van ve Kayseri'ye asker konsolos atadı.

Dönemin önemli gazetelerinden Washington Post gazetesi Ermeni sorununu irdelediği 24 Haziran 1896 tarihli yazısında, bu konudaki en büyük tahrikin İngiltere'ye ait olduğunu ifade etmiş, gerçekleşen bütün kötülüklerin mesuliyetinin İngiltere'nin olduğunu söylemiştir.⁷

Anadolu'nun parçalanmasına kadar gidecek olan Ermeni reformu için, Osmanlı Hükümeti üzerindeki baskılar giderek arttı. Rusya'nın 19. yüzyıl boyunca dış politikasının ana ilkesinde Ermenilerin kışkırtılması vardı. Ayastefanos antlaşmasında eline geçirdiği fırsatı kaybeden Rusya, bu kez Doğu Anadolu'yu ilhak planlarına yöneldi ve uzun yıllar kışkırttığı Ermeniler isyan ettiler. Bu isyanlar sayesinde, Rusya'nın güneye inmesini kolaylaşacaktı.

Böylece Ermeni meselesi milletlerarası bir boyut kazanmış oldu. İncelediğim kaynakların yansıttığı bilgilere göre; bir taraftan İngiliz, diğer taraftan Rus, Fransız ve nispeten Amerikalıların desteklediği Ermeni çeteleri daha cüretkâr hareket edip Türkleri sistemli bir şekilde yok etmeye çalışmışlardır. Her yerde çeteler kurarak terör estirmişlerdir. Büyük Güçlerin desteğini her zaman gören Ermeniler, özellikle 1890'lı yıllardan itibaren şiddet ve isyana teşvik edilmişlerdir.

⁶ Turhan Çömez, “Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesi”, **Akşam**, 27 Nisan 2005

⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:86, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri (1896-1919)**, 2007, No.22,s 65

Örneğin; Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 1926 baskısında "Ermeni Meselesi" maddesinde, Ermeni meselesi, Türkiye'nin zayıflatılması ve sömürgeleştirilmesi meselesidir." diye yorumlanmıştır.⁸

Bu belgeye göre; doğu meselesinin bir parçası olarak Ermeni meselesine iki açıdan bakılabilir. Dış açıdan bakıldığında, büyük devletlerin Türkiye'de merkezkaç kuvvetleri destekleyerek Türkiye'nin zayıflatılması ve daha kolay sömürgeleştirilmesi görülür. Bu meselenin iç doğası ise, Ermeni ulusunun kendi kaderini Ermeni burjuvazisinin önderliğinde ve buna bağlı olarak Ermeni burjuvazisinin gelişmesi yönünde tayin etmesidir. Ermeni meselesi, Ermeni ulusunun başına, İstanbul'un mali aristokrasisinin geçmesinden sonra 18.yüzyılda ortaya çıktı.⁹

⁸ Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi**, Kırmızı Kedi Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.29

⁹ Perinçek, s.29

BİRİNCİ BÖLÜM

“TÜRKİYE VE ERMENİ MEZALİMİ” ADLI KİTAP HAKKINDA ÖNEMLİ BİLGİLER

1.1. “TÜRKİYE VE ERMENİ MEZALİMİ” ADLI KİTAP HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME VE YER ALAN BAZI TEMATİK KONULAR

“Turkey and The Armenian Atrocities” yani Türkçe olarak; “Türkiye ve Ermeni Mezalimi” isimli kitap 1896 yılında Edwin Munsell Bliss tarafından yazılmıştır. Kitapta, bir de Miss Frances E. Willard’ a ait bir önsöz bölümü bulunmaktadır.¹⁰ Kitap 30 bölümden ve tam olarak 592 sayfadan oluşmaktadır. Tamamı yazı değildir. Kitap içerisinde birçok fotoğrafa da yer verilmiştir. Bu fotoğraflardan bazıları tezin ekler bölümünde yer almaktadır. Özellikle, Bliss’in kitabın ilk sayfalarında yer verdiği Osmanlı haritası ilgi çekicidir. Çünkü, Bliss Anadolu’nun ortasında geniş coğrafi bir alanı pembe renk içine almıştır ve burasını tarihi Ermenistan olarak göstermiştir.

Kitap dikkatli incelendiğinde, içindekiler bölümünün çok sistematik bir biçimde oluşturulmadığı ve aynı zamanda konuların akışının zaman zaman birbirinden kopuk olduğu gözlenmektedir. Bu da kitabın akıcılığını ve anlaşılabilirliğini etkilemektedir.

Kitap tamamı ile subjektif bir bakış açısıyla hazırlanarak, iddialar hiçbir belge sunulmadan daha çok anılara, hikâyelere dayandırılmaya çalışılmıştır. Yazar bu iddiaları ise kendi ideolojik görüşüne göre pekiştirmeye çalışmıştır.

Bu bölümde öncelikle araştırma konusu olan kitabın yazarını tanıtacak, daha sonra ise, kitabın öne çıkan bazı tematik başlıklarının içeriğini açıklamaya çalışacağız.

¹⁰ Bu önsözde, Miss France’ın kaleme aldığı şu satırlar dikkat çekmektedir: “*Topraklarını korkunç yağmadan kurtaran, eğitim sayesinde harem ve evde kalma yerine eğitim sayesinde ortak yaşamının tercih edildiği Muhammed’in Kuran’ından, İsa’nın İncil’ine bağlı kalmak için çalışan bizim misyonumuzu ve misyonerlerimizi bütün Hristiyan erkekler ve kadınlar desteklemelidir.*” Edwin Munsell Bliss, **Turkey And Armenian Atrocities**,1896, s.4.

1.1.1. Edwin Munsell Bliss Kimdir?

Edwin Munsell Bliss 1848 yılında Erzurum’da doğmuştur. Babası tarafından İstanbul’a eğitim için gönderilmiştir. Cyrus Hamlin’in müdürlüğünü yaptığı Amerikan kolejinde okumuştur. 1871 yılında Amherst koleji tarafından kabul edilmiştir. Daha sonra Yale İlahiyat Üniversitesinden mezun olmuştur. Hayatını Amerika Birleşik Devletleri hükümeti için muhtelif görevlerde çalışarak ve yurt dışında misyonerlik faaliyetleri yaparak geçirmiştir. Ayrıca “Independent” gibi çeşitli gazetelerde çalışmıştır. (1891-1901) Misyon ansiklopedisinin editörlüğünü yapmıştır. İki evlilik yapmıştır. İlk karısı; Marie Louise Henderson’dır. Onun ölümünden sonra E.Theodora Crosby ile evlenmiştir.¹¹

Amerikan misyoneri, yazar ve editör olarak tanımlayabileceğimiz Edwin Munsell Bliss, American Board of Commissioners for Foreign Missions örgütüne bağlı misyonerler olan Isaac Grout ve Eunice B. Day’in oğludur. Babası American Bible tarafından Orta Doğu 30 yıl boyunca delegelik yapmıştır.¹²

Bliss, 1888 yılına kadar babasına Bible Society’de destek vermiştir.Daha sonra yoğun olarak Amerikanın misyonerlik faaliyetlerinde görev yapmıştır. Kendisinin misyonerlik faaliyetlerine en büyük katkısı editörlüğünü yaptığı Encyclopedia of Missions adlı yayındır.Yayın, 19.yüzyılda Protestan misyonelerinin gelişimi hakkında önemli bilgiler içermektedir.¹³

1898-1899 yılları arasında Bliss, Yale İlahiyat Fakültesinde konferanslar vermiştir.Aynı zamanda NewYork’ta bir gazetede editör olarak çalışmıştır. 1902 yılından 1904 yılına kadar “American Tract Society” de delege olarak çalışmıştır. 1905 yılında “Foreign Missions Industrial Association” da 1907 yılına kadar genel sekreterlik görevini yürütmüştür. Son olarak da, uzman olarak, Washington D.C’de dinle ilgili organizasyonları gerçekleştirmekle görevlendirilmiştir.¹⁴ Kendisi, doktora çalışmamızın temel konusu olan Turkey and The Armenian Atrocities (1896) adlı kitabın yazarıdır. Kendisinin ayrıca; Concise History of Missions (1897), The Missionary Enterprise (1908) adlı eserleri mevcuttur. Buna ek olarak, kendisi,

¹¹ Gerald H. Anderson; **Biographical Dictionary of Christian Missions**, Wm. B. Eerdmans, Publishing, 1999, s.69

¹² F:\bliss\Yale Finding Aid Database Guide to the Edwin Munsell Bliss Papers.html, (17.06.2013)

¹³ Anderson, s.69

¹⁴ Anderson, s.69

Religios Bodies adlı çalışmanın hazırlanmasında “Bureau of The Census” (1916) yardımcı olmuştur.¹⁵

1.1.2. Türkler

Bliss, Türkiye ve Ermeni Mezalimi adlı eserinde “Türkler” konulu bir bölüme yer vermiştir. 4.bölüm olarak yer ayırdığı burada Bliss, Türkler ile ilgili çok ilginç tespitlerde bulunmuştur. Bu nedenle, çalışmamızda bu konuya ayrı bir yer vermeyi gerekli buluyoruz.

Bliss, öncelikle Türk kelimesinin biraz belirsiz bir kelime olduğu ile sözlerine başlamıştır. O’na göre, Türk kelimesi, Hazar’ın doğusundan gelen farklı kabilelerin herhangi birini veya hepsini ve değişen derecelerde kuzey, güney ve batıya yayılanları içerir. İsmi Turan ırkının büyük bir kısmına vermek ve ismi Türk imparatorluğu olarak sınırlandırmak yeterlidir.

Bliss bu bilgileri verdikten sonra sözlerine aynen şöyle devam etmektedir:¹⁶
“Efsaneye göre, hepsinin ortak atası İbrahim zamanında yaşamış olan Türk isimli yüce bir kraldı. Onun soyundan gelen Oğuz Han’ın bir gün takibe gönderdiği altı oğlu vardı. Dönüşte babalarına buldukları yay ve okları getirmişlerdi. Yay en büyük üç çocuğa ve üç ok da en küçük çocuklara verilmişti. Sonrakilerden her biri birer tane almıştı, ancak ilk üç yayı aralarında bölerek bu nedenle Bozok yani Kırıcılar adını almışlardır. Onlara ordu kanadının sorumluluğu emanet edilmiştir, buna karşın Üçok yani Üç Ok denilen üç küçük çocuğa da sol kanadın sorumluluğu verilmiştir.”

Bliss, daha sonra kronolojik sırayı takip etmiş, Türklerin önemli hükümdarlarına değinmiştir:¹⁷

“ TUĞRUL BEY

Bu genç olanlar hükümdarlıklarını doğuya Çin’e doğru genişletmişlerdir ve Moğolların atalarıdırlar.. Diğerleri batıya doğru gitmişlerdir.

Biri Türkmenlerin kurucusu oldu, bir diğeri Selçukluların ve üçüncüsü Osmanlıların. Ancak bu esasen bir efsanedir. Daha net olan tarih, Doğu Asyalı

¹⁵ F:\bliss\Yale Finding Aid Database Guide to the Edwin Munsell Bliss Papers.htm (07.07.2013)

¹⁶ Bliss, s.66

¹⁷ Bliss, ss.67-70

Moğollarla belli bir bağlantısı olan çeşitli kabilelerin Rusya ve İran boyunca batıya doğru yayıldığı ve Mezopotamya ve Anadolu düzlüklerinde ordugâh kurdukları gerçeğidir. İlk akınları beşinci ve altıncı yüzyıllarda, hem Halifeliğin hem de Bizans İmparatorluğunun kadınca zayıflıklar gösterdiği zamanda olmuştur. İlk olarak ilerleyişleri, örgütlenme ve birlik eksikliği nedeniyle önemsiz olmuştur. Halifeler için paralı askerler sağlamışlardır ve bazen bir bölümü veya bir diğerini yönetirken, iktidarlarını şüpheli ellere bırakmışlardır. Kalıcı hükümlanlık gibi bir şeyi başaran ilk kabile reisi, bir ülkeyi bir diğerinin ardından prenslerinden zorlukla elde eden ve Buhara'dan Suriye'ye, Hintli yakınlarından Karadeniz'e kadar hüküm sürmüş olan Türkistan emiri, Selçuk'un torunu Tuğrul Bey'dir. Geniş imparatorluğunu, Fırat Nehri'ni geçip, Ermenistan ve Gürcistan'ı fetheden ve çoktan daralmış olan Bizans İmparatorluğu sınırlarına kadar gelen ünlü Alp Arslan'a miras bırakmıştır. Bizans'ın imparatoru kabile reisinin ilerleyişini kontrol etmek için uğraşıyordu ancak yenilmişti, yakalanmıştı ve özgürlüğünü yalnızca fatihinden gelen özel bir iyilik olarak geri almıştı. Bununla birlikte, o da bunu insanlık düşüncesiyle bahşetmemiştir; atlılarının cesur ve gözü pek olmasına rağmen, onun için yenedünyanın disiplinli birlikleri için uzun vadede denk olmadıklarını fark etmiştir.

MELİKŞAH

Durum çok sık olduğu gibi, batıya doğru maceralı akın atadan kalma bölgesini düşmanlara karşı korunmasız bırakmıştır. Buhara'daki makamına kendini geri getirmek için dönüşü sırasında Alp Arslan öldürülmüş ve oğlu Melikşah tahta çıkmıştır. 1072-1092 arasındaki hükümlanlığı Selçuk hanedanının altın dönemi olmuştur. İmparatorluğu Hazar'dan Akdeniz'e, Horasan'dan Boğaz'a kadar uzanmıştır. Mısır'ın Fatimi Halifeleri gerçekte onun yetkisi altındaydı ve Konya'daki başkentinden engin alanlarının tümünü yönetmiştir. Selçuklu hükümdarı sadece fatih değildi. Halifelerin etkisi altında olsun ya da olmasın, eğitimle ilgilenmiştir, okullar kurmuştur ve yanlışlıkla Saracenic denen mimarinin en güzel örneklerinden çoğunun Orta Anadolu boyunca inşa edilmesi onun bölgesindeyken olmuştur. Bazen çok süslü olan, şimdi harabeye dönüşen zarif camiler ve kemerler vahşi Tatarların medeniyete doğru garip bir baskınından geriye kalanların hepsidir.

Melikşah, kendi aralarında tartışan ve İran'ı tutan ve mevcut Kajar hükümlanlığının temelini oluşturan bir tane, Kuzey Suriye'yi kapsayan bir diğeri,

buna karşın Konya’da atalara ait başkenti alıkoyan üçüncüsü olmak üzere imparatorluğu bölen üç oğluna kendi yeteneğinden çok az veya hiçbir şey bırakmamıştır. Bu bölünme onları sadece dışarıdan gelen akınlara maruz bırakmakla kalmamış, aynı zamanda sözde onlara sadakatini veren kabile başlarından gelen devrimlere de maruz bırakmıştır. Onların zayıflıklarından çıkar sağlayanlardan ilki, Selçukluları tamamen yenen veya hala onlara Sultan unvanı için izin verse de onları itaat altında tutan Cengiz Han emrindeki Moğollardı. Moğolların, bununla birlikte, dayanma güçleri yoktu ve dönüşlerinde yine bir diğer akına yer verdiler.

ERTUĞRUL

Moğol istilasını süpürülen bir Türk kabilesi yollarını Horasan’dan, Fırat Nehri karargâhı yakınlarında ordugâh kurdukları Ağrı Dağı’nın batı bölgesine doğru bulmuşlardı. Ancak bunu tam olarak akıllarına uygun bulmadılar ve eski vatanlarının hasretini çekerek ona dönmek için yola koyuldular. Başları, her nasılsa, Fırat Nehri’ni geçmeye çalışırken boğuldu ve sonuç birliklerin bölünmesi oldu. İki büyük oğul Horasan’a kadar yollarına devam ettiler; küçük iki oğul yaklaşık 400 aileyle gerçek göçebe tarzında düzlükten dağa bir ileri bir geri gezindiler. Biri, Ertuğrul, Kapadokya düzlüğüne çıktı ve hikâyeye göre iki orduyu savaş halinde buldu. Maalesef son yıllarda kaybolan dağ içgüdüüne sadık olarak, zayıf tarafa katıldı ve dinç savaşçılarıyla onlar için zafer kazandı. Sonra danışma ona, rahmetli müttelikinin çok küçülen hükümdarlığını dönemsel düşmanlarından birine karşı savunmaya çalışan Selçuklu Sultanı olduğu gerçeğini göstermişti. Yeni gelişler, dağ hayatları henüz bitmiş, düzlük deneyimleriyle zayıf düşmemiş olarak değerli bir takviye oluşturmuştu.

Yardım ettikleri insanlara içtenlikle katıldılar, başlarını sadakatle tanıdılar ve ona çevredeki çeşitli kabileler üzerindeki gücünü geri kazanması ve aynı zamanda Yunanlara karşı biraz yol alması için yardım ettiler. Zaman içerisinde yakın bir ittifak gerçekleştirildi ve Ertuğrul’un oğlu Osman, ısrarcı bir şekilde kur yapma ve uygun bir rüya ile bir Arap reisinin kızını kazandı ve Malhatun, Orhan’ın annesi olmuştur. Ertuğrul ileri yaşa kadar yaşadı, ancak azar azar hükümdarlığının

yükümlülüğünü velinimetinin ölümünde ulusun tanınan önderi olan Osman'a aktarmıştı.

ORHAN

Bu, on üçüncü yüzyılın ikinci kısmındaydı. Ertuğrul'un ve Orhan'ın devri başlıca güçlerini toplamak, insanların genel karakterini geliştirmek, bugün bilinen en iyi askeri düzenlemeleri sunmak ve imparatorluklarını genişletmekle meşguldü. Birer birer önderliklerine çeşitli Türk kabilelerini çektiler ve Bursa'yı başkentleri yapınca kadar İstanbul'un daha da yakınına dek ilerlediler. Hem babanın hem de oğlun gömülü olduğu yer Bursa idi ve mezarları Türkler arasında bugün büyük saygı nesnelere sahiptir.

Bu iki adamın etkisinin Türk karakterinin gelişimini büyük ölçüde kontrol ettiği muhtemeldir. Bu karakter sıklıkla büyük ölçüde yanlış anlaşılmaktadır. Asla çoğunun zannettiği gibi tamamen barbarca değildir. Böyle bir güç geliştiren bir ulusun sadece sınırlarını genişletmekle kalmayıp onları koruması, ulus arkasından ulus kontrolüne alması ve onları boyunduruğu altında tutmaması, Avrupa'nın düşmanlığına karşı sahip olduklarını asırlardır korumaması ve geçmiş yüzyılda iş başında olan parçalayıcı etkilere dayanmaması, doğasında çok fazla yaşama gücü olmaması imkânsızdır. Baştağının zayıflığı ne olursa olsun, vücudun esenliği olmuş olmalıydı ve hala olmalıdır. Bunun doğru olduğu sadece herhangi ulusun gezginleri tarafından değil, aynı zamanda "Ölü Türk'ten başka iyi bir Türk yoktur" sözünü söyleyenler birçok insan tarafından da kanıtlanmaktadır. Gerçek şu ki, Türk yerlisinin karakterini doğru bir şekilde tahmin etmek için, şehirde veya kırsalda olsun ki çoğu kırsaldadır, özel evlerden başka resmi dairelere gitmemeliyiz.

Sıradan Türk köylüsü ve hemşeri zevklerinde basit insandır. Yemeği basit ama sağlıklıdır, kıyafeti mütevazıdır, evi en ilkel şekilde donatılmıştır. Hareketlerinde naziktir; çocuklarını, sıklıkla karısını yoğun aşırı derecede sever; doğa güzelliklerinin büyük hayranıdır, genelde ulaşılabilir yerdeki birkaç çiçeği almaya çalışır. Daha ziyade ağırbaşlı bir şekilde sosyaldır, bu açıdan daha hareketli olan Ermenilerden ve eğlenceleri sıklıkla gürültülü olan Yunanlardan oldukça farklıdır. Tamamen konukseverdir, ücretsiz bir elle eğlendirir. Talihsiz, özellikle kör, kötürüm, deliye karşı çok yardımseverdir, onlara asla parmak

doğrultmakla kalmaz aynı zamanda yapabildiği kadar yardım eder. Ayrıca hayvanlarla da dikkatli ve genelde düşüncelidir.”

Bliss, daha sonra Türklerin çok eşliliğine değinmiştir. Türklerin genelde tek eşli olduğundan, çok eşliliğinin masraf yüzünden nispeten az olduğundan bahsetmiştir.

Boşanmanın çok yaygın olduğundan, herhangi bir Türk'ün karısını herhangi bir zamanda bir kenara bırakıp, bir diğerini alabildiğinden bahsetmiştir. Karı ve kocanın uzun bir ömür boyunca birbirine karşı dürüst olduğunun örneklerinin çok olduğuna değinmiştir.

Her ne kadar Türklerin “fahişeliğin” bilinmediğine dair açıklamalarının olmasına karşın; bunun koca bir yalandan ibaret olduğunu şu sözlerle anlatmıştır:¹⁸

“Fahişeliğin bilinmediğine dair açıklama sıklıkla yapılmaktadır. Bu doğru değil. Şehirlerde ve askeri birliklerin olduğu her yerde Avrupa'dakiyle aynı boyutta olmasa da fuhuş vardır. Oğlancılık daha yaygındır.”

Türklerin ticarete ve bankacılığa karşı alışkanlığının olmadığını belirten Bliss, Türklerin bu uğraşlara sonsuz sahtekârlık ve aldatmayı işaret ederek baktığını ve bu doğrultuda Batı'nın etkisi altında olması haricinde bu uğraşlara nefretle baktığını kaydeder. Bliss'e göre, Türkler genellikle doğrucu, dürüst ve güvenilirlerdir. Komşuları ile iyi ilişkiler yaşar. Türk için, “**yabancı**” ; kendi ülkesinden çok uzakta, insanların en rahatsız şekilde giyindiği, garip şeyler yediği ve genelde kendisi için en ufak bir çekicilik içermeyen bir hayat sürdükleri bazı garip ülkelerin varlığına dair bir kelimedir.

Bu savını bahsettiği aşağıdaki bir olaya dayandırmaktadır:¹⁹

“Kuzey Suriye'de seyahat eden bir yabancı Fırat Nehrinde bir köye gelmiştir ve ev sahibiyle bir sohbeta girmiştir, bir kısmı aşağıdadır:

Ev sahibi: Son haberler nedir?

Yabancı: Rus İmparatoru'nun öldüğünü duydunuz mu?

Ev sahibi: Hayır! Ne zaman öldü?

Yabancı: İki veya üç hafta önce.

Ev sahibi: Şimdi yeni bir kral var mı?

¹⁸Bliss, s.73

¹⁹Bliss, s.75

Yabancı: A, evet, resmi olarak taç giymese de, yeni İmparator babası ölür ölmez İmparator oldu.

Ev sahibi: Yeni kral kim?

Yabancı: Ölü olanın oğlu. Avrupa'da taç babadan oğla geçer, Türk İmparatorluğundaki gibi asil kandan gelen en yaşlı erkeğe değil.

Ev sahibi: Yeni kral henüz İstanbul'a geldi mi?

Yabancı: Ne için?

Ev sahibi: A, tacını giymek için bizim İmparatorumuzdan izin almak için; İmparatorumuzun izni olmadan tacını giyemez.

Yabancı: Bence bu son yılların geleneği değil.

Ev sahibi: A, kesinlikle öyle. Avrupa'nın hiçbir kralı bizim İmparatorumuzun izni olmadan taç giyemez.

Öyle değil mi? (Az önce içeri giren bir Müslüman'a doğru)

Ziyaretçi: A, evet. Onların hepsi İmparatorumuzun kuludur.

Ev sahibi: İmparatorumuzun yeni Rus kralına tacını giymesine izin vermeden önce kendisine savaştan iki yıl kaçınmak için yemin etmesinde ısrar edecek mi merak ediyorum.

Ziyaretçi: Muhtemelen edecektir."

Bliss, burada, Türk'ün kral, yabancıнын ise imparator olarak aynı hükümdardan bahsetmesine dikkat çekmeye çalışmıştır.

Bliss, Türklerin zihinsel yeteneğine de değinmiştir. Türklerin zihinsel yeteneğinin iyi olduğundan, ülkede neredeyse hiç eğitim olmamasından, var olan az eğitimin din adamlarıyla sınırlı olduğundan, okumanın az, gelişim için ise neredeyse hiç olanak olmadığından bahsetmiştir. Bliss'e göre; birçok açıdan hükümetin yönetimi çok iyi bir düzendedir ve Türk diplomasisinin tarihi Avrupa'da herhangi bir sarayinki ile kesinlikle eşittir. Türkler, Ermeni ve Yunanlar gibi zeki değildir ama iyi bir akla sahiptir. Koşulların fırsat verdiği yerde kendileri için düşünme yeteneğini gösterirler. Resmi sınıfta bu özellikle fark edilir ve İstanbul'un eğitilmiş Türk'ü, Avrupa şehirlerindeki arkadaşıyla tamamen aynı hizada durmaktadır. Bliss, bu düşüncelerini aşağıdaki cümlelerle desteklemektedir:²⁰

²⁰Bliss, s.76

“Edirne’den İstanbul’a demiryolu treniyle seyahat eden bir Amerikalı, bir Türk subayla sohbe başlamıştır. Subayın araştırmanın birçok hattında iyi bilgilendirilmiş ve hatta İncil’in Türkçe versiyonunu iyi okumuş olduğunu keşfetmiştir. Bu versiyonun büyük basımlarının özellikle Türklere uyarlanmış şekilde imparatorluk boyunca satılması ilginç ve önemli bir gerçektir ve sürekli okuyup araştırmaları Türklerin kendileri tarafından defalarca doğrulanmıştır. Fuat, Mithat ve Ali Paşalar gibi insanlar çıkararak ki bunlardan birkaçı son yıllarda göze çarpmamaktadır ve günlük basına bu kadar ilgi gösteren bir ulus vasat derecede zihinsel yetenekli olarak düşünülemez.”

Bliss; **“Tereddütsüz İtaat (Unwavering Obedience)”** olarak adlandırdığı bölümde ise; despot bir hükümetin karşısında bile, Türk neredeyse ideal bir vatandaşı oluşturur demektedir. Bliss’e göre; Türkler, Sultan’ın yönetiminde defalarca olduğu gibi, en zalim baskı ve haksızlığa uğrasalar bile hükümet görevlisi gözüyle baktıklarına karşı kesinlikle itaatkârdırlar. Şikâyet ederse bile çok nadir eder ve ettiğinde de üstlerine karşı hiç eleştiri yapılamazmış gibi korkar. Yanlış ne olursa olsun yetkililerin değil de, dışarıdan birilerinin üstüne yüklenir ve onun için acısını çektiği bu hareketin olmasını sağlayan bilinmeyen etkilerdir ya da bunu sadece kuralına karşı yapılmış bir suç için Tanrı’dan gelen ceza olarak görüyor olabilir.

Bliss’e göre; asker olarak dünya da en iyi sırada yer alır. Doğuştan iyi fiziği ve güçlü yapısı ve basit yaşam tarzı ona büyük dayanıklılık verir ve tereddütsüz itaatleri ona subayların güvenini sağlar, buna karşın çocukluğundan beri gördüğü dini eğitimi onu ölümü hor görme noktasına kadar bile pervasız yapar. Yüzyıllar boyu Türk savaşlarının kaydı askerlerinin başarıları göz önüne alındığı kadarıyla, herhangi milletin gurur duyacağı bir kayıt olmuştur ve Plevne’den dönen gazileri izleyen hiç kimse Rusya’nın giden yolu nasıl elde ettiğini anlamakta zorlanmaz.

Türkler için bu olumlu cümleleri sarf eden Bliss, olumsuz cümleler için yine kendince bir fırsat yaratarak onların karakterinin bir kötülüğünden bahsetmektedir. Türklerin alıkonulması gerekli olan ve onların ihtiyaçlarını karşılayan kimseleri olmayan delilerin tedavisi için aşırı derecede acımasız davrandığından söz eder. *“Kitlik veya genel sıkıntı zamanlarında Türkler kendi*

insanlarını rahatlatmak için bile hiçbir şey yapmazlar ve bir hayvan hastalandığında veya muhtaç olduğunda, sefil bir sona terk edilir.” der.²¹

Bundan sonraki bölümde ise Bliss’in Türkler için söyledikleri gerçekten inanılması zor çok aşağılayıcı cümlelerdir. Aynen şu şekilde aktarılmaktadır:²²

“...kervan yollarında yol kenarında ölmeye terk edilmiş deve, at veya katır görmek olağandışı bir görüntü değildir. Geçmiş yılların işkence, cinayet ve zorbalık hikâyeleri insanoğlundan ziyade iblis ırkına ait gibi görünmektedir. Bunun çoğundan Kürtlerin sorumlu olduğu doğrudur, tıpkı Bulgar katliamlarında çoğunlukla Pomakların en kötü taşkınlıklardan suçlu olduğu gibi, ancak yine de Türklerin kendilerinin, askerler ve köylülerin en korkunç kötülük amelleri işledikleri doğrudur. Hamile kadınların doğmamış çocuğun cinsiyetine dair bahsine karar vermesi için parçalanması, kadınların ve kızların toptan tecavüzü, erkeklerin ve hatta küçük çocukların en insanlık dışı biçimde işkenceleri, birçoğunun tanıklık ettiği iyilik ve misafirperverlikle kesinlikle farklı görünen şeytanca bir barbarlığı göstermektedir. Yine de şu da bir gerçektir ki, gerçekler dehşetlikleri içinde ayrıntılı olarak anlatılsaydı, tarih dünyayı iğrendirirdi. Bir kısmı Çağdaş Yorum’da, E.J. Dillon’ın yazdıkları; “Türkiye’de Ermeni Krizi”nde Frederick D. Greene’in makaleleri gibi makalelerde öne sürülmüştür ve birkaç tane, nispeten çok az örnek bu kitabın son bölümlerinde bulunur. Burada tekrar edilmelerine gerek yok. Bol kanıt olmadığı için verilen bir olay olmadığını söylemek yeterlidir.

Aynı zamanda özel yaşamda, Türk insanların en iyisinin bile sadece kınamaya yol açan yönleri vardır. En fark edilir olan, belki de, çoğunlukla tamamen alçaltılan kadınların durumudur. Doğumundan beri kadına hizmetçi ve talihsiz gözüyle bakılmaktadır. Özellikle çocuk kız olursa, büyük bebek öldürme miktarı tarafından gösterilmektedir; yaşlı kadınların vahşi, çirkin yüzlerinden, bu açıdan Ermenilerden farklıdır; kaybolmuş gibi görünen şefkatin her tonundan seslerinin delici titizliği; konuşmanın ve düşüncenin çok genel basitliğine kadar, kadının kocasının kalbinden ziyade tutkularını tatmin etmeye itimat etmesi gerektiği toplumun durumunda daima katılımcıdır. Önceden belirtildiği gibi, istisnalar vardır, ancak çoğunlukla Türk kadınlarının durumu çok aşağıdadır. Bu durum erkekler üzerinde tepki yapar ve onları aşırı derecede kaba ve şehvet düşkününü yapar.”

²¹Bliss,s.78

²²Bliss, s.79

Bliss, Türklerden bahsederken “Ortalama Türk’ün günlük dili bizim şehirlerimizdeki kenar mahalle çocuklarımızın en düşüğünü şaşırtırdı.”²³ Tekrar tekrar Türklerin şehvet düşkünlüğüne, bir kadına baktığında sadece cinsellik gördüğüne, Türk’ün yaşamında sahtekârlık ve gerçeği önemsememe ögesinin bulunduğuna sıkça yer vermiştir.

Bu kadarı ile yetinmeyen Bliss, Türkler için çok daha ağır tanımlamalara sonraki cümlelerinde aynen şöyle yer vermiştir.²⁴

*“Muhtemelen kadının durumundan sonra Türk karakterinin daha zayıf veya en kötü yanı resmi sınıfta kendini göstermektedir. Türklerin kendilerinin “**Türk memur olana kadar dürüst bir adamdır ve sonra yaramaz olur.**” diye atasözleri vardır ve bu sınıf ve dünyanın kalanı arasındaki ilişkinin büyük bir bölümünde bunun doğruluğu kanıtlanmıştır. Muhtemelen tarihte hiçbir mahkeme, Türk mahkemesi kadar tüm ahlaki gücün çöküşünün bu kadar dikkat çekici bir örneğini veremez. Asil adamlar, üstün yetenekli ve kaliteli karakterli adamlar olmuştur, ancak çok nadirdiler ve devlete ait, askeri veya donanma hizmetine ait olsun ya da olmasın ortalama bir memur kesinlikle güvenilmezdir. Asla tutmaya niyeti olmadığı ve tutamayacağını bildiği vaatler verir. Rüşvetleri yüzü kızarmadan kabul eder ve temasa geçtiği herkesle, en çoğu alan ve en azı verebilen en zeki adam olduğuna dair genel prensipte ilgilenir; üstlerine dalkavuktur, astlarına ise bir zorbadır. Bütün hayatı, herhangi ilişkisi olduğu herkesle sürekli bir mücadeledir. Yaşadığı atmosfer sahtekârlık ve yalancılık soluyor gibi görünür ve sergilediği yetenek en alçak amaçlar için kötüye kullanılır. Ancak yine de burada, neredeyse her diğer açıklamada olduğu gibi, istisnalar yapılmalıdır. Hükümet departmanları ile işleri olan hiç kimse birçok nezaket ve saygı örneği bulmakta başarısız olmamıştır. İl valileri tarafından işlenen bütün yasa dışı hareket ve adaletsizlikle birlikte, sadece adalet değil aynı zamanda tüm sınıftan insanla ilişkilerinde birçok incelik örneği olmuştur. Ancak her muhtemel istisna not edildiğinde, en tepeden en aşağıya kadar memur hayatının tamamen ahlakının bozulduğu doğru kalmaktadır.*

Bliss, sözlerine İslam dinin Türk’ün karakterine nasıl etki ettiği ile ilgili şu cümlelere yer verir:²⁵

²³Bliss, s.79

²⁴Bliss, ss.80-81

²⁵ Bliss, ss.81-83

“Burada sadece İslam dininin Türk karakteri üzerindeki etkisini belirteceğiz. Bu etki hem avantajlı hem de dezavantajlıdır. Monoteizminin ihtişamı onun ruhunu doldurur ve onu bu fikre karşı mutlak bir itaat içinde tutar. Bunun bir sonucu da ırkın doğal sadeliğinin zayıflamasındansa, güçlenmesidir. Bunun bir diğer etkisi de onun genel kendini kontrol ve ölçülülüğünde görülmektedir. Türk çoğunun sandığı gibi ölçülü bir adam asla değildir; ancak sahip olduğu ölçülülük esasen dininin ahlaki öğretilerinin sayesinde. Bu yüzden genel olarak duyarsızlıktan değil de ilke itibariyle kendi kendine yeten biridir. Her şeyden önce, üzerinde Tanrı'nın mutlak kontrolünü kabul ederek ve ne olursa olsun doğru olduğunu iddia ederek su katılmamış bir kadercidir. Ona olan şey ruhanidir. Dolayısıyla, savaş alanında, tehlikenin farkına varmayı kesinlikle reddeder ve özel hayatta hastalık onu yakaladığında, çoğunlukla iyileşmek için bir çaba sarf etmez. Sıradaki olay bu etkinin gücünü herhangi uzun bir açıklamadan daha iyi göstermektedir. İmparatorluğun birçok bölümünü silip süpüren koleranın çeşitli felaketleri içinde, Türk tedavi etmesi en zor hasta olmuştur.

1865'te İstanbul'da ölümlerin günde binden az olmadığı dehşet zamanında, merhamet ve şifa işi üzerinde olan bir centilmen sokakta, ona yapabilirse yakındaki bir odaya gelip babasını kurtarmasını rica eden bir genç adamla tanışmış. Odaya girilmiş ve orada yerde basit bir yorganın üstünde yal olarak yaşlı ancak güç, mükemmel fizik ve görünüşte mükemmel sağlık açısından yaşlı olmayan bir Türk yatıyormuş, ta ki salgın hastalık tarafından saldırıya uğrayana kadar. Hastalık onu öyle bir tamamıyla sarmış ki ölümle işaretlenmiş gibi görünüyormuş. İlaç üretildiği halde, “Tanrı'nın istediği ölmemse, ölürüm ve sizin ilacınız hiçbir işe yaramaz. Eğer istediği iyileşmemse, iyileşirim ve sizin ilacınıza gerek kalmaz” diyerek ilacı almayı kesinlikle reddetmiş. Adamın öldüğünü söylemeye gerek bile yok. Bu aynı ilke aynı zamanda onu olduğu gibi uysal bir özne yapar ve birçok ırk devrim için tedirgin ve ısrarcı olurken, onu kendi kaderiyle hoşnut tutar.

İslam'ın tam mutlakıyeti onu kendi inancından olmayanlara karşı baskıcı ve aşağılayıcı yapar. Şehvetli cennetinin heyecanı, onu tutkularının doyumunu açısından tüm sınırlamalardan özgür kılar. Eğer bir kez onun tanıdığı dini liderler, kanunun yetkili tercümanları, hükümetin otoritesine karşı açıklama yaparsa, aniden tarihte bilinen en tehlikeli devrimci olur; saldırganlık açısından. Ancak başka bir anlamda,

aynı din onun içinde tembellik de geliştirir. Gezginin Türk karakterini açıkladığı, muhtemelen birçoğuna karşılık gelen bir kelime “keyif” kelimesidir. Tercüme edilemeyen bir kelimedir ve farklı zevklerin hissi tadını çıkarmaktansa genel olarak tembelliği ve şehvetli durumu belirtir.

Keyiften yararlanırken, gelecek ve geçmişle ilgili kaygısızdır ve sadece şu anda yaşar. Tarlalarda çalışmaya zorlansa, “Ne gerek var? Şu an için elimde yeterince var. Neden geleceğe bakmalıyım ki?” der. Zihinsel gelişim veya geniş ölçüde refah çizgisinde hırsına ilgi çekilirse, aynı tembel rahatlık durumunu düzeltmek için en küçük sorunu bile halletmesini engeller. Bu tembelliğin, tarihinde bilindiği üzere, geçmiş yıldaki olayların vahşi barbarlığıyla birlikte Türk saldırılarının büyük gazabıyla bir arada var olması neredeyse inanılmaz gibi görünür ancak doğrudur. Bu aynı özellik yine bir başka şekilde görünür. Ülkenin herhangi bir gelişimine karşı durur. Bu, Tatar dilinde tercüme edilen epikürçülüktür (zevk ve sefaya düşkünlük) ve bizim de Roma sarayının lüks kanepesi ve derin içki âlemleri yerine, çıplak çamur zemin, bir fincan kahve ve pipoyla eğlence düşkünlüğümüz vardır. İlki aslında zenginliğin olanak sağladığı her yerde vardır, ancak farklı Türk “keyfi” için saraya veya Boğaz kıyılarına değil, Anadolu’nun köylerine ve düzlüklerine bakmalıyız. Bir resim Toros’un güney yamaçlarında biraz toprak sahibi olan Türk bir paşanın reddinden konusunu almıştır. Birkaç Avrupalı onun mülkündeki kömür madenlerinde çalışmak için izin almaya geldiklerinde, “Eğer Yüce Tanrı kömürün kullanılmasını isteseydi, onu kazmanızı gerektirecek kadar aşağıya değil, ulaşabileceğiniz kadar yüzeye yakın koyardı. O’nun planlarını değiştirmek küfürdür.” diye yanıtlamıştır. Ancak Paşayı rahatsız eden, doğrusu “keyfinin” bölünmesinden başka küfür değildi.

Diğer birçok ulusla olduğu gibi Türk’ün de zıtlıklar yığını olduğu görülecektir. Bir takım asil özelliklerle zalim ve aşırı derecede aşağılık olan birkaçını birleştirir. Sadece kibar ev sahibini ve uysal, nazik diplomatı görenler bütün güçleriyle onu savunacaktır, buna karşın onun despotluğunun demir ökçesini hissedenler ve şehvetinin ahlaksız öfkesini görenler, onda iyiliğin mevcut olabileceğini zor düşünürler”.

Bliss, tüm bu yazdıklarını kanıtlamak istercesine, Osmanlı padişahı Abdülhamit'i örnek göstermiştir. Onda bir Türk'ün karakteristik özelliklerinin aynen bulunduğu, aslında en karakteristik kişi olduğunu söylemiştir.

Bliss'e göre; Abdülhamit içten, misafirperver, iyi huylu biri gibi gözükmesi ile birlikte, aynı zamanda adaletsiz ve zalim bir liderdir. Her şey yolunda gittiğinde Abdülhamit herhangi bir diğer Türk gibi nazik, misafirperver, hatta cömerttir. Ancak, ne zaman üstüne bir sıkıntı yüklense ve kendini, sadece kendisi için değil, övünç duyulan inancın koruyucusu unvanına gelen felaketle yüz yüze bulsa, Müslüman Arap vahşiliği tarafından alevlendirilen eski Tatar kanı yaygarayı basar ve doğrudan emir vermezse bile, tarihte bilinen en vahşi katliam dizilerine imkân verir. En iyi için yetenekleriyle birlikte, Türk çoğunlukla insan doğasındaki en kötü öğeleri açıkça gösterir.

İngiliz büyükelçisi Layard ise, Abdülhamit'in kişiliği hakkında şu yorumlarda bulunmuştur: *“Sultan bana oldukça yetenekli, iyi niyetli, dürüst, hoş, insancıl ve halkının geleceği için elinden gelenin en iyisini yapma çabası içinde olan birisi izlenimini vermiştir.”*²⁶

Ermeni meselesinde, Ermeniler lehinde propagandaya karışan bir diğer isim ABD'nin büyükelçisi Morgenthau'dur. 1918 yılında Morgenthau'nun Öyküsü adlı bir kitap yayımlayan Yahudi asıllı bu kişi, Türkler hakkında Bliss'ten geri kalmayacak yorumlarda bulunmuştur. Kitabında, Türklerle ilgili yazdığı bazı düşünceler şöyledir:

“Gerçekte bütün yabancılar Türklerle birlikte bulduklarında onların tutumları hakkında fikir sahibidirler. Türkler belki aşırı derecede kibar görünebilirler ancak hiçbir esnekliğe ve mantıklı düşünceye sahip değildirler. Kafalarında Hristyanlarda temiz lmayan bir şeylerin olduğu yargısı yatar. Yüzyıllarca Osmanlı'nın tebaasına karşı olan politikasını bu önyargılı kanaat yönlendirmiştir. Bu yabani yığın Orta Asya'nın ovalarından Mezopotamya ve Anadolu'ya kadar olan bölgedeki ulusları kasırga gibi silip süpürmüş, Mısır ve Arabistan'ı ve Kuzey Afrika'nın tamamını zapretmiş ve sonra Avrupa'ya akarak Balkan uluslarını ezmiş, Macaristan'ın büyük kısmını işgal etmiştir. Osmanlı Türkleri hakkında şimdiye kadar bulabildiğim tek şey askeri yetenek ve dehalari olmuştur.

²⁶ Salahi R.Sonyel, **Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasinin Kurbanları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009, s.57

...bizim uygar bir toplumun temeli kabul ettiğimiz değerlerden yoksundurlar. Alfabeleri, yazma sanatı, kitapları, edebiyatları, sanatları, mimarileri yoktur. Hiçbir kent inşa etmemiş, sürekliliği olan devlet kurmamışlardır. Güç dışında yasa tanımazlar, tarım ve sanayide kurumsallaşmaları yoktur. Rahatlıkla denilebilir ki, kendilerinden daha uygar toplumlara saldırarak çapulculuk yapan aşiret geleneğinden gelen vahşi, yağmalayıcı, at sırtında yaşayan insanlardır.

...Kurabildikleri çok az eğitim kurumu vardır, cehalet yaygındır.”²⁷

Bu ifadeler Kamil Necdet Ar'ın da ifade ettiği gibi; başka bir yoruma gerek bırakmadan dönemin ABD Büyükelçisi Morgenthau'nun Türk karşıtlığı ve önyargısının boyutlarını ortaya koymaktadır.²⁸

1.1.3. Kürtler

Kitapta, Kürtlere geniş bir yer verilmekle birlikte; bazı ifadeler göze çarpmaktadır. Örneğin; Bliss'e göre; Kürt halkının özgün tarihi üç yüzyıldan fazla geriye dayanmaz. Bundan önce, onlar sadece, kökenlerine dair efsane tarafından belirtilen bir fikri geliştiren, biraz ırksal birliği olan kabileler topluluğuydu. Ara sıra kabile reisleri kendilerine daha geniş bir ün yarattılar. Haçlı Seferleri zamanının ünlü Emir'i Selahaddin Eyyübi, göçebe içgüdüleri ve yeteneğinin Avrupa krallarının Müslüman düşmanlarının başına geçirdiği bir Kürt'tü. On altıncı yüzyılın ortasında Osmanlı ve İranlı hükümdarların gücü altına girdiler, öte yandan verdikleri bağlılık yemini belki de güçlkle adına layıktı. Son yüzyılın ikinci yarısına kadar, aslında, ara sıra sadece otlatmak için düzlüklere yayılmanın haricinde, Türkiye ve İran'ı çerçeveleyen dağ sıralarıyla yetindiler, ancak son yarım yüzyılda kabileler doğuya ve batıya ama özellikle batıya yayıldılar. Azar azar Doğu Türkiye'nin dağ kesiminin tümünü ele geçirdiler; sonra Karadeniz'in kenarından geçen dağ sıralarını; sonra Toros'u, bugüne kadar çeşitli sayılarda ve bazı modifiye olmuş özellikleri ile yine de Batı Anadolu'nun Pamukkale sınırları kadar batısında bile açıkça aynı ırk bulunmaktadır.²⁹

²⁷ Henry Morgenthau; **The Turk Reverts to the Ancestral Type, Ambassador Morgenthau's Story**, Page&CO. New York, 1918, ss.311-315

²⁸ Ar, s.154

²⁹Bliss, s.85

Morgenthau, 1915 olaylarını da kitabında yorumlamıştır. Kendisine göre; 1890'lı yıllar Ermenilerin zalimce öldürüldüğü yıllar olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte, Ermeni vilayetlerinde zulüm ve cinayetin olmadığı bir gün bile olmamıştır. Genç Türk rejimi evrensel kardeşlik söylemlerine karşın Ermenilere huzur getirememiş, 1909'da yen rejimin kurulmasından bir kaç ay sonra Adana'da 35.000 Ermeni ortadan kaldırılmıştır. Abdülhamit'İN fikirlerinin çoğu benimseyen bugünün Genç Türkleri onun Ermeni politikasını da kendilerine mal etmiştir.Çanakkale Savaşları sonrasında güçlenen Osmanlı Devleti Abdülhamit'İN politikalarını daha rahat uygulama olanağı bulurken, Morgenthau'a göre buna tek karşı çıkacak güç Almanya idi. Ancak İngiliz Başbakanı Gladstone'un³⁰ uyarılarına rağmen Kayzer, 1915 itibari ile Osmanlı'nın en yakın müttefiki olma kararını vermiştir. Bu nedenle de Osmanlı İmparatorluğundaki Hristiyanlar ilk defa 1915'te Türklerin insafına kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu 1915 tarihinde Ermenilere tehcir uygulamıştır. 1915 Nisan'ı ile Ekim ayları arasında 1.200.000 kişi kötü koşullarda Suriye çölüne yolculuğa gönderilmiştir. Anadolu yolları sürgün kafilleri ile doluydu. Eminim tarih böyle bir dehşet görmedi diyen Morgenthau, geçmişte büyük denilen katliamların bunun yanında önemsiz kaldığını ifade etmiştir.³¹

Kürtler ilk olarak, 1876 Rus-Türkiye savaşı sırasında Türk Hükümetini etkileyen problemler içinde temel veya en azından önemli bir unsur olarak öne çıktılar. Şimdiye kadar dehşet olarak değil de esasen rahatsızlık verici bir unsur gözüyle bakıldı. Ne zaman hükümet baskınları konusunda normalden sabırsız davransa, demir yumruk ortaya çıkarılır ve hızlı bir şekilde yola getirilirlerdi.³²

Bliss'e göre; İngiltere Ermenilerin patronu olarak kabul edildi. Bu arada Kürt ve Ermeni dağ adamları kendi aralarında oldukça iyi anlaştılar. Korkacak çok şeyi olan düzlüğün köyleriydi. İkisi de Türk Hükümetinden ve Ruslardan aynı şekilde acı çekmişlerdi. İkisinin de, her iki hükümete karşı güçlerini birleştirmeleri kesinlikle akıl almazdır.

³⁰ William Eward Gladstone; 1880 yılının Nisan ayında İngiltere'deki seçimleri kazanıp başa geçen Liberal Partinin başkanıdır. İngiltere'de Gladstone'un başkanı olduğu Liberal Parti'nin seçimleri kazanmasıyla Osmanlı İngiltere ilişkileri hızla bozulma yoluna gitmiştir. Gladstone, Osmanlı'nın Rusya'ya karşı ayakta kalması taraftarıyken, Abdülhamit ve onun temsil ettiği her şeye karşıydı.

³¹ Morgenthau, ss.338-339

³²Bliss, s.85

Bu korku Türk Hükümetine ulaşsın veya ulaşmasın, böyle bir birliği önlemek için en etkili yöntemi seçtikleri kesindir.

Bliss Kürtlerle ilgili sözlerine şöyle devam etmektedir:

“Bir Kürt’e en çok hitap eden iki şey yağmacılık ve süstür. Diğer insanların koyunlarına ve eşyalarına el koyup kendini gösterişli renklerde giydirirse, mutlu olur. Gerçek bir doğu akılcılığıyla, Türk Hükümeti bundan avantaj sağladı ve şeflere adamlarından bir kısmını bir tür düzensiz süvari haline getirmesi için haber yolladı. Onlara üniforma ve silah sağlanarak onurlandırılacaklar ve Hamidiye Süvarisi adını alacaklardı. İlk başta biraz korku vardı, çünkü Türk Hükümetinin aktif hizmet için askerlerini kendi evlerinden çok uzağa göndermesi değişmez bir kuraldı. Bu durumda, bu kural bozuldu. Hamidiye’nin özellikle, polis gibi hareket etmeleri için yetki verildiği kendi dağlarında kalmalarına izin verildi ve desteklendi. Bunun etkisi onlara kesinlikle yağmacılık için sınırsız olanak vermek oldu. Ermenilerin tarafında bir akına karşı en ufak savunma açık ayaklanma için cezalandırılmalarını garantiye alacak kadar yeterli bir bahaneydi ve Doğu Türkiye boyunca ve hatta batıya doğru Kürtler nereye kadar uzandıysa olan buydu.”

Bliss, bu ifadelerine “İblis Kürtler” tanımlamasıyla şu şekilde devam etmiştir: *“Sonuç Kürt karakterindeki en kötü unsurları su yüzüne çıkarmak oldu. Onlar tarafından gerçekleştirilen vahşetler tarifi ötesinde korkunçlukta idi. Hiçbirine merhamet göstermediler. Hırsızlıkla, cinayetle ve tecavüzle o kadar özdeşleştirilmişlerdi ki, yalnızca Ermeniler onlardan iblis gibi korkmuyorlardı, ayrıca Türklerin kendileri de sık sık onları en tehlikeli müttefik olarak görüyordu. Aynı zamanda zayıflıkları kadar doğuştan gelen korkaklıkları da en bariz hale geldi. Herhangi boyutta ve güçte yerlere yıkım getirdikleri her durumda, bu Türklerin yardımıyla gerçekleşiyordu ve ne zaman Türk Hükümeti Kürtlerin saldırılarını gerçekten önlemek istese mükemmel bir kolaylıkla hallediliyordu. Savunmasız köylerde müthiş bir yıkım kasırgası ortaya koydular, ancak tek bir şehirde yardımsız hiçbir şey başaramadılar. Amerikan misyonerlerinin evlerinin yok edildiği Harput’taki saldırıda, şehirden Türk ayaktakımı ve tebdili kıyafetli Türk askerleri tarafından yardım aldılar; ancak Mardin’de olduğu gibi şehre yalnız saldırmak istediklerinde ise kolayca geri püskürtüldüler.”³³*

³³Bliss, s.98

1.1.4. Araplar

Bliss, kitabında Araplara çok az yer vermiştir. Genel olarak onların karakteristik özelliklerinden bahsetmekle yetinmiştir. Hicaz ve Yemen eyaletleri haricinde gerçekte bağımsız olan Arabistan'ın Türk tarihiyle nispeten çok az ilgisi olduğunu söyleyen Bliss, Mezopotamyalı bedevi kabilelerinin çoğunlukla dağ Kürtlerinin genel özelliklerini paylaştıklarını, buna rağmen Hıristiyanlarla yine de çok az anlaşmazlık içine girdiklerini ifade etmiştir.

Bliss'e göre Araplar; *“Düzlüklerin özgür yaşamını tercih ederler ve Doğu'ya doğru daha katı Müslümanlar olduğundan köylüler onlardan korkmaz. Türk tarihinin Araplarla bağlantılı temel çıkarı, Türkiye'nin Mısır'ın fethinden beri, Müslüman dininin merkezi olan Arabistan eyaletlerinin kontrolünü elinde tutmasından ileri gelir. Mekke, Medine ve ayrıca Yemen eyaletindeki Araplar daima Türklerden nefret etti. Müslüman yasası Halifenin Kureyş kabilesinin bir üyesi olmalıdır ve Bağdat'ın hükümlerini ve takipçileri tarafından onurlandırılan ve Merkez Asya'dan bir Tatar tarafından kabul gören bu yüksek onura sahip olmak, Peygamberin ve akrabalarının soyundan gelenlerle daimi bir sıkıntı sebebidir. Bunun sonucu olarak, Türklerin bu eyaletler üzerindeki hükmü daima çok hafif oldu ki, iç bölgelerden herhangi biri üzerindeki hükmünden nadiren daha fazla oldu. Yemen'deki isyanlar o kadar yaygın bir tabir oldu ki özel olarak neredeyse hiç dikkat çekmediler. Bütün eyalet kronik bir huzursuzluk halindedir ve neredeyse her an Araplar gerçekten kendilerini ortaya koyabilir veya birleşebilirlerdi, Osmanlı yönetimini devirebilirlerdi. Düzenli Araplardan birçok yönden daha önemli olanlar Suriyelilerdir. Onlar akıllı, gururlu, hırslı, gösterişi sever ve asırlardır konu olan ve o zamandan beri üstünlüğü kabul gören bir ırkın kendine özgü özelliklerini gösterirler.”³⁴*

³⁴Bliss, s.99

1.1.5. Çerkezler

Bliss kitapta, Çerkezlerden aynen şöyle bahsetmektedir:

“İstanbul’dan Sivas’a, Karadeniz kıyıları boyunca Anadolu’da çok sayıda ve önemli ölçüde Avrupa Türkiye’sinde bulunan Çerkezler çoğunlukla 1859’da Ruslar tarafından yenilen ünlü lider Schamyl’in takipçileridirler. Cesur ve cüretkârdılar, Kürtlerden daha fazla korkusuz ve saldırgandırlar ve daha yüksek yetenek ve karakter türüne sahiptirler.

Sultan onların korunma ricalarını dinledi ve onlara Sultan’ın topraklarına girerken içten bir karşılama sundu. Onlara belli arazileri tahsis etti ve sonra pratikte onların sahiplik hak iddia etmelerine ve iddialarını uzatabildikleri kadar uzatmalarına izin verdi.

Sonuç olarak, birkaç yıl, Müslüman’a, Hıristiyan’a hepsine terör estirdiler. Yavaş yavaş, ne var ki, yerleştiler ve sonra çalışmalarını kendilerini gösterdi ve Çerkez toplulukları birçok durumda iyi derecede varlık elde ettiler. Doğal olarak aşağı yukarı eşkiya yaşam tarzlarını ve onlarla başa çıkmayı da getirdiler ve hatta yerleşik topluluklar geçim paraları için yağmacılığa bel bağlayan az insan içermiyordu.

Onların lehlerine bir şey söylenebilir ki; Kafkasya’dan yük arabalarını da kendileriyle birlikte getirdiler ve taşımacılık yöntemini değiştirmek için belki de diğerlerinden daha fazla şey yaptılar. Eski vatanlarındaki engebeli yollara alışık olduklarından Türkiye’de yolların yokluğu onları hiç korkutmadı ve biraz yol yapmak için işe koyuldular ve onlara göre belki de daha fazla olan at arabası ve katır karavanının belli bölümlerde yavaş yavaş yok oluşu nerdeyse diğer herhangi etkiden daha fazlasına bağlıydı. Çerkezlere benzer olarak Lazlar en çok Trabzon bölgesinde bulunurlar. Lazlar, ne var ki daha düşük seviyedendir, daha vahşi ve daha az güvenilir, zorbalığa ve daha alt seviyeye karşı şiddete daha kolaylıkla yöneltirler. Yaptıkları özellikle Trabzon, Bayburt ve Erzurum bölgelerindeki katliamlarda görülür.”³⁵

³⁵Bliss, s.100

1.1.6. Nusayriler

Bliss, aynı bölümde Yezidiler ve Dürzileri de ele almış. Onları İslamiyeti kabul etmeyen Araplar olarak nitelendirmiştir. Aynı zamanda Müslümanlara karşı çok büyük nefret duydukları için hor görüldüklerini söylemiştir.³⁶

Nusayriler için ise; Muhammed'in takipçileri olduklarını iddia ederler ama aslında pagandırlar, demektir. Ve eklemektedir:

“On sekiz yaşın altında kimsenin üyeliğe kabul edilmediği ve her adayın güvenlik olarak on iki adam getirmesi gerektiği ve bunlardan her birinin diğer ikisi tarafından güvenceye alındığı özel sırlara bağlı kalırlar. Sonra adaydan, elleri, ayakları ve başının vücudundan ayrılması cezası altında sırları asla ortaya çıkarmamak için tüm gök cisimleri tarafından ant içmesi istenir. Sonuç olarak, onlardan bir şey öğrenmek neredeyse imkânsız olduğu için, Adana'da, sırlarını kısmen ifşa eden numaralarından biri hemen ardından yok oldu ve şüphesiz ki bu cezayı çekti.

Ateşe, rüzgâra, denizin dalgalarına, güç gösteren her şeye taparlar; ruhların göçüne kalpten inanırlardı ve ara sıra paganizm ve İslam'ın garip karışımına sahiptirler. Çok sayıda şöenleri vardır ve dini haklarından bazılarının çoğunlukla berbat olduğu söylenir. Kindardırlar ve kan kefareti uygularlar. Son derecede hırsıza benzerler ve kurnazdırlar ve genel ahlakları çok düşük seviyededir. Aynı zamanda, birçoğu meraklı karakter unsurları gösterirler ve zekilikleri onlarla birlikte neredeyse büyüleyici konuşma yapar. Türk Hükümeti ile olan ilişkileri daima belirsiz olmuştur. Aşırı derecede baskı altındaydılar ve haraç vermeleri isteniyordu, ancak aldatma sanatında o kadar ustalardı ki hükümet bile bütün tasarımlarını gerçekleştirmeyi imkânsız buldu.”³⁷

1.1.7. İslam Ve Hıristiyanlık

Kitapta, Türkiye'nin dinleri genel olarak ikiye ayrılmıştır: İslamiyet ve Hıristiyanlık. Özellikle İslamiyet'e geniş yer verilen 3.bölümde, amaç çok net olarak ifade edilmiştir: *“Bu sayının amacı; Türk İmparatorluğu'nun durumunu olduğu gibi*

³⁶Bliss, ss.103-104

³⁷Bliss, s.102

*öne sürmektir. İslamiyet’i bir teori ya da doktrin olarak değil, bir gerçek olarak ele almaktır.”*³⁸

Bliss’ göre; İslamiyet aslında Tanrı’nın mutlak birliğine ve Muhammed’in Tanrı tarafından onun en son ve en çok kabul edilen peygamberi olduğuna dair temel düşünce üzerine dayanan tarihi bir dindir.³⁹

Bliss, İslamiyeti bu şekilde tanımladıktan sonra Hz. Muhammed ile ilgili şu ilginç yaklaşımda bulunmuştur:

*“ Muhammed’in kendisinin akli başındalılığına veya deliliği sorununa girmeden, bu Arap’ın en eski öğretileri ile, İlah’ın gücünden olan Yahudiler ve Arabistan’da birkaç kişi tarafından devam ettirilen öğretiyi özümsemişini söylemek yeterlidir. Görünen o ki, Musevilerin öğretileri onun üzerinde izlerini bırakmıştı ve Musa’nın emirleri üzerinde yaşayan ve onları Hıristiyanlarda gördükleri ile karşılaştıran zihni ona her yerde mevcut bulduğu putperestlik gibi görünen herhangi bir biçime karşı içinde bir düşmanlık geliştirmiştir.”*⁴⁰

Kitapta yer alan bu giriş cümleleri bile yazarın İslamiyet’e ve Müslümanlara karşı bakış açısını tüm açıklığı ile belli etmektedir.

İslamiyet öncesi Arabistan’dan kısa bir şekilde bahseden Bliss, Muhammed’in bu dönemde epileptik krizler geçirdiğini, dolayısıyla mağaraya çekildiği günlerde hülyalar gördüğünü söylemektedir.

Kuran’ın Muhammed’in son hayat kısmında alınıp ilan edilen vahiyi teşkil ettiğini belirten Bliss, İslam’ın temel öğretisini ise “Mutlak Teslimiyet” olarak yorumlamıştır.⁴¹

Bliss, başlığını İslamiyet ve Hıristiyanlık olarak verdiği bu bölümde Hıristiyanlık ile ilgili hemen hemen hiç bilgi vermemiştir. Sadece Kuran’ın İncil’i ve onun peygamberi olan İsa’yı tanıdığından bahsetmiştir. Ve tekrar İslamiyet ile ilgili bilgilere yer vermiştir. Örneğin İslamiyet içerisinde yer alan mezhepleri aynen şu şekilde anlatmıştır:

“İslamiyet’in farklı mezhepleriyle ilgili bir bilgi verilmelidir. Muhammed’in kendisinin İsraililerin 72 mezhebe ayrıldığını ve kendi insanların da 73 mezhebe

³⁸ Bliss, s. 51

³⁹ Bliss, s.51

⁴⁰ Bliss, s.51

⁴¹ Bliss, s.52

ayrılacağını söylediği söylenir. Müslüman bir yazar İslam'da 150 mezhebin bulunduğunu ancak aralarındaki sonsuz gölgelerin onları neredeyse hesaplanamaz hale getirmektedir. Müslüman dünyasının iki büyük bölümü Sünniler ve Şiiilerdir. İlki, Muhammed'ten sonraki ilk üç halifeyi takip eder; ikincisi bunları gayrimeşru olarak görür ve peygamberin yeğeni Ali'nin halifeliği ile başlarlar. İlki açık farkla Müslüman dünyasının daha büyük kısmını kapsamaktadır. İkinci esasen İran'la sınırlıdır, fakat Türkiye'de özellikle bazı Kürt kabileleri tarafından önemli ölçüde temsil edilmektedir. Şiiiler son imamın hala hayatta olduğuna ve kıyamet gününü takiben Mehdi (yönetici) olarak görüneceğine inanırlar. Bazıları Ali'ye Muhammed'ten daha yüce tutarak ilahi onur verecek kadar ileri giderler. Genel olarak Sünnilerden daha düzenbazdırlar ve Ortodoks tarafından reddedilen belirli oruç sürelerini kutlarlar. Sünniler dört büyük mezhebe ayrılırlar ve bunlar da tekrar daha küçük olanlara ayrılırlar. İlki, en önemlisi, büyük bölümde, Türkiye, Orta Asya ve Kuzey Hindistan Müslümanlarını içine alır; ikincisi Güney Hindistan ve Mısır'dakilerdir; üçüncüsü genel olarak Fas, Barbary ve Kuzey Afrika'dakilerdir; dördüncüsü Doğu Arabistan ve Orta Afrika'nın bazı kısımlarındakilerdir. Şiiilik Kuzey Hindistan'da Hinduizm ve İslamiyet'in garip bir karışımıdır.⁴²

⁴² Bliss, s.62

İKİNCİ BÖLÜM TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

2.1. TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Türk Ermeni ilişkilerini tarihi seyrine göre 4 bölümde inceleyebiliriz.

- İslamiyet öncesi Türk Ermeni İlişkileri
- Selçuklu dönemi Türk Ermeni İlişkileri
- Osmanlı dönemi Türk Ermeni İlişkileri
- Cumhuriyet dönemi Türk Ermeni İlişkileri

Her ne kadar Türklerin bir kısmı 1064-1070 ile başlayan süreçle birlikte Anadolu'ya Müslüman Türkler olarak girmişlerse de bölgeye Türk göçü 1064'ten çok önceleri, Proto Türk realitesi bir tarafa, takriben 500 yıl önce başlamış ve o tarihlerde Anadolu'ya gelen Türkler, İslamiyet'e Anadolu İslam'la tanıştığında girmeye başlamışlardır. Bu nedenle İslamiyet'e giriş tarihine kadar ki süreçte bir kısım Türkler, doğal olarak dönemin tek tanrılı dinlerinden Museviliğe ve İseviliğe de girmişlerdir. Hıristiyan Türklerin bir kısmı zamanla Hıristiyan cemaatleri içerisinde yeni kimlikler edinirken belirli bir kısmı da Ermenilerin mensup olduğu mezheplere ve bu arada Gregoryenliğe de girmişlerdir. Giderek Ermeni adını alan Gregoryen inançlı Hayk kavmi Kıpçak Türklerinin temasları ise aynı tarihlerde Kafkasya'da olmuştur. Kıpçak Türkleri, Anadolu ve Azerbaycan'da Oğuzlarla birleşerek İslamlaşırken, Gürcistan ve Ermenistan'daki Türkler Gürcü ve Ermeniler içerisinde büyük ölçüde erimişlerdir.⁴³

Daha önce Roma Ve Bizans toprakları hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler, Türklerin Anadolu'da etkin güç halini almaya başlamasıyla Osmanlı toprakları üzerinde ve hâkimiyeti altında varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Bizans hâkimiyeti altında Ermeniler büyük zorluklar çekmişlerdir. Gerçekte Bizanslılar, Gregoryen olan Ermenilere karşı mezhepleri yüzünden soğukluk beslemekteydiler. Ancak düşmanlıklarının kaynağında Ermenilerin kendilerine karşı olan ihanetleri vardı. Zaman zaman kendi aralarında da çatışmalara giren Ermeniler

⁴³ Türk Ermeni İlişkileri Milli Komitesi, **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Ankara, 2003, s. 4

komşu bölgelerdeki Türk emirliklerle işbirliği yaparak Bizans'a karşı isyana kalkışıp bağımsızlık mücadeleleri yapmaktaydılar.

Bu durum Ermenilerin Selçuklu hâkimiyetine girmelerine kadar sürmüştür. Bizans döneminde Ermenilere karşı gerçekleştirilen baskıcı yönetime karşın, Türk-İslam felsefesinin gayri-müslimlere yaklaşımı hoşgörü çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, gelişmesi ve özellikle İstanbul'un fethi sonucu Bizans'ın yıkılmasıyla Ermeniler için tarihlerinin hiçbir döneminde yaşamadıkları yeni bir çağ açılmış, üzerlerindeki dinsel, siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel her türlü baskı kalkmış böylece barış, güven, huzur ve refah dönemi başlamıştır.

Ermeniler, Berlin konferansı ile siyasal açıdan çok büyük yararlar elde etmişlerdir. Her şeyden önce 61. Madde ile "Ermeni meselesi" milletlerarası siyasal sistemin gündemine giriyordu. İkinci önemli nokta ise bu dönem de Ermeniler emellerine İngiltere'nin desteği olmaksızın ulaşamayacaklarını anlamış oldular.

1890'lı yıllar Ermenilerin Ermenistan devleti kurma amacıyla çıkardıkları birçok isyana sahne olmuştur. Sadece 1997 yılına kadar kırka yakın Ermeni isyanı ve tedhiş olayı tespit edilmiştir. Bu isyanlar Ermeni komitelerinin faaliyete geçmesi ile hızla artmıştır. Ermeni isyanlarının nedeni ne sefalet ne ıslahat ne de baskıya tabi tutuldukları iddiasıdır. İsyanların nedeni, Batılılar ile Rusya'nın, Ermeni komiteleri ve kilisesi ile işbirliği halinde Osmanlı imparatorluğunu parçalamak istemeleridir. Osmanlı devleti tabi olarak bu isyanlar karşısında, isyan eden asilerin üzerine kuvvet göndermiştir. Ancak Batılı yazarlar tarafından her isyanın bastırılması bir katliam olarak sunulmuştur. Ermenilerin isyanları sonucu yakalanan asiler ve komiteciler yine büyük devletlerin müdahaleleri sonucunda serbest bırakılmışlardır.

2.1.1. Ermenilerin Kökenleri

Coğrafi olarak değerlendirdiğimizde, Ermenilerin oturdukları yerler jeostratejik açıdan Anadolu'nun kapısı özelliğini taşımaktadır. Burası Asya-Avrupa, Kafkas-Anadolu, Kafkas-Suriye yollarının ana güzergâhını oluşturmaktadır. Bu konumu dolayısıyla söz konusu olan yerler, Anadolu, İran ve Kafkasya'ya hâkim

devletlerarasında sürekli bir mücadele alanı olmuştur. Sonuç itibari ile Ermeni milletinin kaderini yerleştikleri topraklar şekillendirmiştir diyebiliriz.⁴⁴

Ermeniler, tarihleri boyunca, çoğunlukla eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinden birisi olan Ermenistan Halk Cumhuriyeti, Gürcistan ve Azerbaycan gibi Güney Kafkasya Halk Cumhuriyetleri, Doğu Türkiye, Batı ve Kuzey Batı İran, Kuzey Irak, kısmen Kuzey Suriye ve Kilikya denilen Güney Anadolu'da yaşamışlardır.

Bu arazi Paleolitik, Neolitik ve Aneolitik devirleri geçirmiş geniş bir ülkedir.

Daha çok Erivan-Gökçeğöl bölgesinde yaşamış, daha sonraları batıya doğru yayılmış, Türklerin Doğu Anadolu'ya gelmeleri ve oraya yerleşmeleri üzerine de kısmen Fırat batısındaki Küçük Ermenistan denilen yerlerde, çoğunlukla da 11.yüzyıldan sonra Kilikya denilen Toroslar ve Antakya bölgelerinde yerleşmişlerdir.

Büyük Ermenistan 15, Küçük Ermenistan 3 vilayet halinde ayrılmıştır. Kilikya ise Sahil Kilikyası Dağlık Kilikya olmak üzere iki kısımdı.

Ermenilerin yaşadığı bu bölgeye, Yukarı Memleket manasına gelmek üzere Asurice "Urartu", İbranice "Ararat", Aramice "Harminyap- Armeni" kelimeleri kullanılmıştır. Batı dillerinde bölgeye Armania adı, Osmanlı Devleti'nde de Meşrutiyetten sonra Fransızcadan tercüme edilerek ilk defa Ahmet Cevdet Paşa tarafından Ermeni kelimesi kullanılmıştır. Ermeniler ise kendileri Hayasdan-Hay ismini kullanırlar.⁴⁵

Bütün bu kelimeler görülüyor ki, üstünde yaşayan milletlerle ilgisi olmayıp, sadece bölgeye verilmiş coğrafi bir isimden ibarettir.

Ermeni tarihçileri kendi aralarında bile Ermenilerin kökenleri konusunda fikir birliği içinde değildir. Bu da Ermenilerin anayurdunun neresi olduğunu tartışmalı kılmaktadır. Bu konuda Ermeni tarihçilerin çatışan ve çelişen görüşleri aşağıdaki şekildedir:

⁴⁴ Abdurrahman Çaycı, **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, ss.4,5

⁴⁵ M.Sadi Koçaş, **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, ss.21,22

a. **Ermenileri Nuh peygamberine dayandıran görüş:** Bu düşünceye göre Ermeniler Nuh'un torununun torunu olan Hayk'tan gelmektedir. Nuh'un gemisi Ağrı Dağı'na oturduğundan Ermenilerin anayurdu Doğu Anadolu'dur.

Nuh'un gemisi Ağrı Dağı'nda durduktan ve tufan kesildikten sonra Nuh'un oğulları civara yayılmışlar, bir kısmı da Nuh'un oğlu Yafes ile beraber Mezopotamya taraflarına gitmişlerdi.

Babil kulesinde bile çalıştıkları söylenen bu kavim, kule yıkıldıktan sonra Yafes'in oğlu Gomer'in torunu, 130 yaşındaki Hayk ve 300 çocuğu ve torunu ile beraber bugünkü Ağrı Dağı bölgesine gelmişlerdir. Orada Nuh'un gemisinden çıktuktan sonra orada yerleşenlerle de birleşip onları da idareleri altına almışlardır.

400 yaşında ölen Hayk'tan sonra oğullarının devam ettirdiği bu Ermeni devleti Büyük İskender'in doğu seferinde Dara ordularını mağlup ederek İran'ın Kiyaniyan sülalesi hâkimiyetine son verdiği zamana kadar devam eder.

Rivayete göre, Dara emrinde Büyük İskender'e karşı dövüşen Haykyan sülalesinin son kralı Vahe, bu savaşta öldükten sonra bölge İskender'in eline geçmiştir.⁴⁶

Büyük İskender'in M.Ö. 331 Eylül'ünde son Akamenid hükümdarı III. Darius'umağlup ederek ülkesini zapt etmesine kadar, İran hakimiyetinde bulunan Ermenistan bölgesi bu tarihten itibaren fiilen Makedonya imparatorluğu içine girmiştir.

Büyük İskender'in ölümünden sonra ülke oğulları arasında taksim edilmiştir.

b. **Ermenileri Urartulara dayandıran görüş:** Doğu Anadolu kavimlerinden biri olan Urartuların M.Ö 3 bin yılına kadar uzandıkları, M.Ö. 6.ve 7. Yüzyıllarda önce İskitlerin, sonra Medlerin saldırısına uğrayarak ortadan kaldırıldıkları, yaşadıkları bölgenin Lidyalılarla Medler arasında mücadeleye sahne olduğu ve sonunda Medlerin nüfuzuna girdiği bilinmektedir.

Ancak bazı araştırmacılara göre; bu dönemde Anadolu'da Ermeni adına hiçbir şekilde rastlanmadığı gibi, Urartu dili ile Ermeni dili de birbirlerine benzememektedir. Urartu dilinin Bir Asya dili olduğunu belirten araştırmacılar, Urartu dilinin Ural Altay dilleri ile benzerlik gösterdiğini, Ermeni dilinin ise Hint Avrupa dillerinin Satem grubuna girdiğini kabul etmektedirler. Dolayısıyla

⁴⁶ Koçaş ,ss.24-25

Urartularla Ermeniler arasında bir benzerlik kurmanın imkânsız olduğunu belirtmektedirler.⁴⁷

c. **Ermenileri Urartu bölgesini işgal eden bir Trak-Frig soyuna dayandıran görüş:** Bu görüşe göre; Ermeniler Balkan kökenli ve Trak-Frig soyundandırlar. İliyalıların baskısıyla M.Ö. 6. Yüzyılda Doğu Anadolu'ya göç ederek yerleşmişlerdir.

d. **Ermenileri Güney Kafkas ırkı olarak kabul eden görüş:** Bu görüşe göre, Ermenilerin anayurdu Güney Kafkasya'dır. Kafkas boylarına yakınlıkları ve kültür akrabalıkları bu teoriye gerekçe olarak gösterilmektedir.

e. **Ermenileri bir Turan ırkı olarak kabul eden görüş:** Bazı Ermeniler kend dil ve kültürlerinin belirli unsurları ile Kafkaslardaki bazı Türk ve Azeri boylarının kültür ve dilleri arasındaki benzerliklere değinerek bu toplumlar arasında bir ilişki olduğunu kanıtlamak istemektedirler.

Görüldüğü üzere Ermenilerin kökeni ve tarihi hakkında araştırmacılar ve tarihçiler ortak bir kanata varamamışlardır. Ermeni tarihinin ilk devirleri diğer devlet ve medeniyetlerinde olduğu gibi arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmış eserlere veya kitabelere dayanmamaktadır.

Ermenilerle aynı bölgede yaşadığı iddia edilen Asurlular, Urartular pek çok eser bırakmışken Ermenilere ait o dönemden kalma hiçbir anıt ve eserin bugüne ulaşmadığı bilinmektedir.

Ancak Büyük İskender'in Anadolu seferinden sonra Roma ve İran'ın nüfuz sahası olarak kalan Ermenistan'ın neticede Roma hâkimiyetinde ve Arsaidlerin idaresinde kaldığı bilinmektedir.

Ermenistan'ın bu tarihten sonra 301' de Hıristiyanlığı kabul ettiği bilinmekte ise de Hıristiyanlığı kabul eden Ermenistan halkı değil Ermeni Prensi Tridate III'dür. Diğer feodal prenslerin ve halkın Hıristiyanlığı kabulü için epeyce bir zaman geçecektir.⁴⁸

Ermeniler mezhep tartışmalarında, Monofizizm'i yani İsa'da insani ve ilahı tabiatın mevcut olduğunu kabul eden görüşü benimsemişlerdi. Bu mezhebe de Gregoryan Mezhebi denildi. Bu durum, Ermeniler ile ateşperest inanca sahip olan İranlılarla aralarının açılmasına aynı zamanda kendi kimliklerini korumalarına vesile

⁴⁷ Dış Politika Enstitüsü, **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, Ankara 1989,s.1

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, ss. 31-41

olmuştur. Ermenilerin Gregoryan olması, Ortodoks olan Bizanslılarla aralarının açılmasına neden olmuştur.

2.1.2. Osmanlı Himayesinde Ermeniler

Osmanlı himayesinde Ermeniler konusuna değinmeden önce, tarihte Ermenilerin Türkler ile ilk defa ne zaman karşılaştıkları konusuna değinmekte fayda olduğuna inanarak konuyu şu şekilde özetleyebiliriz:

Bir önceki bölümde de değinildiği üzere Ermenilerin tarihte yaşamış olduğu coğrafi bölge, M.Ö. 521'den 344'e kadar bir Pers vilayeti, M.Ö. 334'ten 215'e kadar Makedonya İmparatorluğu'nun bir parçası, daha sonraları M.S 220'lere kadar Roma İmparatorluğu ile Partlar arasında sık sık el değiştiren bir mücadele alanı, 5. Yüzyıl başına kadar bir Sasani vilayeti, 7. Yüzyıla kadar bir Bizans vilayeti, 7.yüzyıldan başlayarak bu kez Arap egemenliğinde bir toprak parçası, 10.yüzyılda yeniden Bizans vilayeti olmuştur. 11. Yüzyıldan başlayarak bölgeye Türkler gelmişlerdir.

Bu denli egemenlikler altında yaşayan Ermeniler tarih boyunca hiçbir zaman bağımsız birleşik ve sürekli bir devlete sahip olamamışlardır.

Ermeni tarihçilerin, Ermeni krallıkları olarak niteledikleri Ermeni beylikleri aslında her zaman bir süzeren bağlı, vassallar olarak yaşamışlardır. Yabancı devletler arasında tampon bölgeler oluşturmuşlardır. Ermeni prensliklerinin çoğu bölgeye hakim olan yabancı devletler tarafından kurdurulmuş ve başa getirilmişlerdir. Bu durumda yabancı devletlerin düşmanlarına karşı kendilerine yakın buldukları Ermeni ailelerini kendi taraflarına çekmek isteğinin önemli bir payı bulunmaktadır.

Büyük imparatorluklara tabi olarak yaşamaları Ermenilerin çok acılar çekmelerine ve sürekli göç etmelerine neden olmuştur.

Örneğin, Perslerden kaçan İç Anadolu'ya yerleşen Ermeniler, Sasanilerce İran içlerine, Araplarca Suriye ve Arabistan'a, Bizanslılarca İç Anadolu, İstanbul, Trakya, Makedonya, Bulgaristan, Romanya, Macaristan, Transilvanya ve Kırım'a, Haçlı Seferleri sırasında Kıbrıs, Girit ve İtalya'ya, Ruslarca Kırım ve Kafkasya'dan Rusya içlerine tehcir edilmişlerdir. Ermenilerin Sicilya'dan Hindistan'a, Kırım'dan Arabistan'a kadar uzanan çeşitli bölgelere dağılmaları bu tehcirlerin sonucudur.

Hıristiyanlığı kabul etmeye başlamalarından sonra 451 yılında Bizans kilisesinden ayrılmaları, Türklerin Anadolu'yu iskânlarına kadar süren bir Bizans-Ermeni çatışmasına yol açmıştır.

Selçuklu Türkleri böyle bir ortamda 11.yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya büyük kitleler halinde göç etmeye başlamışlardır. Bu dönemde Selçukluların karşısındaki güç Bizans'tır.

Selçuklu hakanı Alpaslan eski Ermeni Prensiği Ani'nin topraklarını 1064'te ele geçirmiştir, ancak bu prensliğin varlığına zaten 1045'te Bizans tarafından son verilmiştir. Sonuç olarak Selçukluların ilerledikleri topraklar Bizans topraklarıdır. Bazı kaynaklara göre, Ermeniler Bizans zulmü karşısında Türklerin Anadolu'ya geldiklerine sevinmişler, hatta Türklere yardım etmişlerdir. Urfa'nın Türklerce fethinin de kentteki Ermenilerce bir bayram havasında kutlandığı da Ermeni tarihçi Mateos tarafından kaydedilmiştir.⁴⁹

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde yaşayan bir Ermeni prensliği de Kilikya Ermeni Prensiği'dir. Dönemin en önemli olaylarından bir olan Haçlı seferleri sırasında Haçlılara yaptığı yardımlar ve Bizans'ın giderek zayıflaması nedeni ile varlığını sürdürebilen ancak yine de Bizans'a, daha sonra Haçlılara ve Moğollara ve nihayet Katoliklere bağımlı durumda kalan bu Kilikya prensliği Türklerle iyi ilişkiler içinde olmuş ve sonunda Kıbrıs'ta yerleşmiş olan Katolik Lusignan ailesinin egemenliğine girmiştir. Bu durum Gregoryen Ermenileri memnun etmeyecek ve bu memnuniyetsizlik prensliğin 1375 yılında Memlukların eline geçmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

Bu arada Türk boylarının göçleri sonucu da eski Ermeni bölgesinde nüfus dengeleri Türkler lehinde değişmiştir. Artık, Ermeniler Selçuklu halklarından birisidirler.⁵⁰

Ermenilerin Osmanlılarla ilk münasebetleri ise, azınlık olarak yaşadıkları batı bölgesinde (Bizans) başlamıştır. Osmanlılar Batı Anadolu'ya yerleşmeye başladıktan sonra, Kütahya ve Bursa'da bulunan Ermeni din adamlarını resmen tanımışlardır.⁵¹

⁴⁹ Dış Politika Enstitüsü ,s.5

⁵⁰ Kemal Çiçek, "Türk-Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri: Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar", **Teori**, Nisan 2005, S.183, s.68.

⁵¹ Çaycı, s.11

Osmanlı İmparatorluğu daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız üzere, Ermenilerin siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan kaderlerini değiştirmiştir.

İlk Osmanlı padişahı Osman Bey, Ermenilerin Bizans'ın zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin vermiş ve Batı Anadolu'daki ilk Ermeni dini merkezi Kütahya'da kurulmuştur. Bursa'nın fethedilmesiyle birlikte, bu dini merkez Kütahya'dan Bursa'ya taşınmıştır.

Özellikle Fatih Sultan Mehmet'in daha Bursa'da iken Ermenilerle kurduğu dostluk, 1461 yılında Ermenilerin bir millet olarak tanınması ile daha da gelişmiştir. Bu yılda Fatih Sultan Mehmet Ermeni ileri gelenlerinden altı aile ile birlikte Yovakim'i İstanbul'a davet etmiş, ayrıca Anadolu'nun çeşitli şehirlerinden çok sayıda Ermeni'yi İstanbul'a sürerek burada 6 cemaatlik bir Ermeni topluluğu meydana getirmiştir.⁵²

Osmanlı İmparatorluğu, Gregoryen Ermenileri "millet" olarak örgütlemiş ve kendi dini liderlerinin yönetimine bırakmıştır. Bununla birlikte Ermeniler zaman zaman kendi aralarında iç çekişmelere düşmüşlerdir. Özellikle mezhep kavgaları Ermenileri birbirine düşürmüştür. Ermeniler arasında Katoliklik ve Protestanlığın yayılması Gregoryen Ermenilerde büyük tepki uyandırmış, bu durumun sonlandırılması için Osmanlı Devleti'ne başvuran Ermeniler Osmanlı Devleti'nin bu konuyu Ermenilerin bir iç sorunu olarak değerlendirmesi ile istedikleri sonucu alamamışlardır.

Ermeni dini liderlerinin Patrik unvanı alması ise, muhtemelen Kanuni Sultan Süleyman döneminde olmuştur. Aynı dönemde Kozan'daki Ermeni Patrikliği ise Eçmiazin'e taşınmıştır.

Osmanlı milletlerinden birisi olarak Ermeniler imparatorlukta oldukça huzurlu yaşamışlar, dillerinde, dinlerinde ve kendi aralarındaki ilişkilerde serbest kalmışlardır. İmparatorluğun büyümesinde önemli hizmetlerde bulunan Ermeniler, devlete ve millete bağlılıklarından dolayı "millet-i sadıka" ünvanını almışlardır.

Ermeniler Müslümanlara verilen tüm haklardan yararlanmışlar, hatta askere gitmemek gibi bazı ayrıcalıklara da sahip olmuşlardır. Bu da nüfuslarını gün geçtikçe artmasına sebep olmuştur. Ermeni aileleri askere gitmedikleri için aileleri sürekli olmuş ve refah içerisinde yaşamışlardır.

⁵² Çiçek, s. 68; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, Belge Yayıncılık, İstanbul, 1976, s.149

Müslümanlar ile gayri Müslimler arasındaki tek farkı, bazı vergilerde kendini göstermiştir. Gayri Müslimlerden haraç ve cizye vergileri alınırken, buna karşılık Müslümanlardan alınan öşür ve zekâtın muaf olmuşlardır. Ermenilere vakıf kurma imkanı da tanınmış, Osmanlı yönetimi gerek gördüğünde Patrikhanenin açıklarını kapatmış, Ermeni kurumlarına mali destek sağlamıştır.

Yüzyıllarca kendilerine hükmeden devletler, Ermenileri her bakımdan istismar etmiş, özellikle ekonomik ve dini bakımdan baskı uygulamıştır. Türk Devletlerinde ise yüzyıllardır temel ilke olarak uygulanan din ve vicdan hürriyeti ile Ermeniler, kendileri için ilk adım olan dillerinde, dinlerinde ve geleneklerine sahip olmak hakkını tanımışlardır.

Ermeniler, Rumlardan farklı olarak Türk adetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Ermeni kadınlarının, Türk kadınlarından farkı yoktur. Bir Ermeni kadını da Türk kadını gibi örtünür ve sokakta öyle dolaşır. Pek çok gözlemci ve seyyah Ermenilerin Türkçeden başka bir dil bilmediklerini kaydetmişlerdir. Amerikan misyonerleri de aynı sebepten dolayı mezhep değiştirttikleri Ermenilere bile Türkçe ayin yapmak zorunda kalmışlardır.⁵³

Osmanlı arşiv belgelerine göre; Ermeniler Osmanlı imparatorluğunda tercüman, vergi toplayıcısı, mimar, zanaatkâr, hazinedar ve hatta bakan olarak her türlü göreve getirilmişlerdir. Böylece pek çok aristokrat Ermeni ailesi ortaya çıkmıştır. Osmanlı sultanları sağlıklarını Ermeni doktorlara emanet etmekten çekinmemişlerdir. Saray hekimliği yapan bir çok Ermeni bulunmaktadır.⁵⁴ Bunun yanı sıra ilk Ermeni matbaası 16. Yüzyılda İstanbul'da kurulmuştur.

Ermenilerin Türkler ile ilişkilerinin ve gerginleşmesi 1789 Fransız İhtilalı sonucu yayılan milliyetçilik hareketleri sonrasındır. Bu hareketlerin örgütlenmesi ve dış desteğe sahip olmasında misyoner kuruluşlar büyük bir rol oynamışlardır. Özellikle Amerikan ve İngiliz Protestan misyonerlerinin çalışmaları Osmanlı millet sisteminin hassas dengelerini bozmuştur.

“Ermeniler 1821 yılından itibaren Rumların yerini almaya başladılar ve pekişen ayrıcalıklı konumlarından yararlandılar. Ermenilerin 19. Yüzyıldaki

⁵³ Çiçek, s.68

⁵⁴ Kuyumcu olan Düzyan ailesi, mimar olan Balyan ailesi, tekstilci Bezciyan ailesi, diplomat ve mühendis çıkaran Dadyan ailesi, Bogos, Manuel ve Pavlaki gibi saray hekimliği yapan Ermeni aileleri vb. örnek olarak gösterilebilir., bkz. A.R. ALTINAY, **Türk Mimarları**, İstanbul, 1936 ve Pars Tuğlacı, **Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi**, İstanbul, 1981

toplumsal ve ekonomik gelişimi Rumların ve Bulgarlarınkine esas olarak benzer bir çizgi gösterdiyse de yoğunluğu ve kapsamı bakımından farklıydı. Ermeniler, toplumsal örgütlenme ve kültürel bakış açısı bakımından da genellikle daha gelenekseldiler ve rafine kentli topluluklarla basit kırsal halk, tüccarlar ve zanaatkârlar arasında keskin ayrılıklar vardı.”⁵⁵

Çarlık arşivlerindeki belgelere göre; Ermeniler emperyalist devletlerin müdahalesine, özellikle Berlin Konferansına kadar, Türkiye’de çok iyi şartlarda yaşamışlar, özellikle Osmanlı Devleti tarafından desteklenmiş, korunmuşlardır. Çarlık yetkilerinin yazışmaları da göstermektedir ki, Osmanlı Ermenilerinin yaşam koşulları Rusya Ermenilerine oranla çok daha iyidir. Bu yüzden Ermeniler, Çarlık Rusyasından kaçarak Osmanlı’ya sığınmışlardır.⁵⁶

İnceleme ve çevirisini yaptığımız temel kaynağımız, Türkiye ve Ermeni Mezalimi kitap örneğinin yazarı Bliss ise Osmanlı idaresindeki Hıristiyanların ve özellikle Ermenilerin durumu çok farklı bir bakış açısıyla ele almıştır.

Örneğin; kitabının 15. Bölümünün başlangıcında aynen şu ifadelere yer vermiştir:⁵⁷

“*HIRİSTİYANLARIN DURUMU*”

İstanbul’un fethine kadar Müslüman Sultanların Hıristiyanlarla ilişkileri sadece, toplayabildiklerini toplayan ve İslamiyet’i kabul etmeyi reddedenlerin tarafında hiçbir hak tanımayan tiranların kuracağı ilişki türündendi. Ne var ki, neredeyse hiç düzenli hükümetin olmaması gerçeği durumu daha da kötüleştirdi ve hanedanlığın kuruluşundan hemen sonra, hatta 1360 kadar erken bir tarihte, Orhan’ın ölümünden hemen sonra birkaç Ermeni mültecinin Reading’te III. Edward’a geldiği, Müslümanların insanlarını ortadan kaldırmaya çalıştığı konusunda şikâyet ettiği ve İngiltere’de yaşayıp acı çeken yurttaşları için imza toplamasına izin verilmesini istediği söylenir. Kral izni verdi ve Ermenileri koruması altına aldı ancak sadece korunanların onun krallığına zarar verecek hiçbir şey yapmaması ve “kendilerini gerçek inanç ve dürüstlük içinde tuttukları” sürece. Ancak acı çeken sadece Ermeniler değildi. Boğaz’ın ve Çanakkale’nin iki tarafında

⁵⁵Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Nisan, 2003,s. 91

⁵⁶Perinçek; s. 23

⁵⁷Bliss,s.146

da Yunanlar Osmanlı gücünün baskısını hissetti ve güneydoğu Avrupa boyunca durum terörden ibaretti.

Çekilen acıların en büyük nedenleri arasında Yeniçerilerin düzenlenmesi vardı. Hıristiyan tutsaklar sürekli olarak alındıkça, her beşinci tutsak Sultanın hizmetine alınır. En güçlü ve yakışıklı olanlar düzenli askeri hizmet için eğitilirdi ve ünlü Yeniçeri bölüğünün temelini oluşturlardı. Sonra, egemenlik boyutu bu ikmal kaynağına son verince, imparatorluğun Hıristiyan nüfusundan olan her beşinci erkek çocuğun zorla dini değiştirilerek ve bu birliğe eklenerek bir vergi ödendi, ta ki üç yüzyıl boyunca beş milyondan fazla Hıristiyan çocuğun Sultanların bu politikasına kurban verildiği tahmin edilene kadar. Etki iki tür oldu; Hıristiyan milletleri sürekli bir itaat ve terör durumunda tuttu ve nüfusun en güçlü kısmını ortadan kaldırarak asıl güçleri üzerinde ağır bir vergi işlevi gördü.

İstanbul'un fethiyle durumda rahatlatma önlemi vardı. Yine de bir açıdan daha da kötüleşti. Başkentini güçlendirmeye çalışan II. Mehmet'in politikasıyla, o zaman ve hala Fener denilen şehrin özel bir bölümünün verildiği Patriklerle iş birliği içinde olan bir Yunan grubu meydana çıktı. Fenerliler entrikaları ve güvenilmezlikleri ile meşhur oldular. Osmanlılarla olan ilişkileri Yunan karakterlerinin en kötü elementlerini geliştiriyor gibi göründü ve onların yönetiminde Doğu Akdeniz Hıristiyanlarını aşağılamaktan başka hiçbir şey yapmayan yaşam biçimine başlandı. Bunun bir örneği Hıristiyan kökenli Türk görevlilerinin çok fazla sayıda olduğu gerçeğinde görülebilir.”

2.1.2.1. Anadolu ve İstanbul'daki Yerleşim Yerleri: Ermeniler Anadolu'da özellikle Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas, Adana, Halep, Trabzon, Aydın, Ankara, Kastamonu, Konya ve İzmit'te yerleşik olarak yaşamakta idiler.

Rumlar, Orta ve Batı Anadolu'da Ermenilerden daha çok bir nüfusa sahiptiler. Doğu Anadolu'da en yoğun oldukları Erzurum, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Erzincan'da bile nüfusun yaklaşık % 39'unu oluşturuyorlardı.⁵⁸

İstanbul'daki Ermenilerin ise, Kumkapı, Samatya, Yenikapı, Narlıkapı, Edirnekapı, Balatkapı gibi yerlere yerleştirildikleri bilinmektedir.

⁵⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.8, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995,s.127

19.yüzyılda Ermeniler, İstanbul'un iç mahallelerinde en çok Kumkapı, Smatya, Yenikapı, Ortaköy, Balat ve Topkapı semtlerinde otururlarken, İstanbul'un dış semtlerinde ise Beşiktaş, Haliç ve Hasköy semtlerinde oturmuşlardır.

2.1.2.2.Ekonomik Ve Sosyal Hayatları: Anadolu'daki köy ve kasabalarda yaşayan Ermeniler, daha çok sahip oldukları topraklarda, çiftçilik, mahalli endüstri ve küçük ölçekli ticaretle uğraşmışlardır. Kentlerde yaşayanlar ise, ticaret, sarraflık, kuyumculuk, bankerlik, müteahhitlik, mültezimlik gibi işlerde çalışmışlardır. Dış ticarete Ermenilerin işlerini kolaylaştıran en önemli nokta, iç pazarları çok iyi tanımaları idi. Doğu ve Akdeniz ticaretinde etkin olan Ermeniler, Sivas ve Tokat'ta tarımsal ürünler, Ankara'da koyun yünü ve tiftik, Bursa'da ipek ve tütün ticaretini ellerinde bulunduruyorlardı. İstanbul, Anadolu, İran ve Asya arasındaki ticarete de önemli bir rol oynuyorlardı. Özellikle, Osmanlı devleti ile İran arasındaki siyasi ve ticari rekabetten faydalanan Ermeniler tecrübe ve bilgi birikimlerinin yardımı ile ipek yolu ticaretinde oldukça önemli bir paya sahip olmuşlardı.⁵⁹

Ermeniler, özellikle İstanbul'un ekonomik yaşantısında çok önemli bir güç haline gelmişler idi. Bazı Ermeniler devlete kredi açacak kadar zenginleşmişlerdi. Ermeni tüccarlardan bir grup, devletten yetki alarak "Tahsildarlar Cemiyeti" ni kurmuş ve vergi toplama yetkisini üzerlerine almışlardı. Bu gruplar Osmanlı Bankası ve Şirket-i Hayriye hisselerinin birçoğunu da ellerinde bulunduruyorlardı.

Ermeniler, zamanla Darphane ve Baruthane hizmetlerinin yanı sıra özellikle iltizam sistemine geçilmesi ile birlikte çeşitli vergilerin iltizamında devlet sarraflığını yürütmeye başlayarak hem siyasi hem de ekonomik yönden sürekli güçlenmişlerdir.

Tanzimat'tan önce banka işlevini gören bankerler ve sarraflardı. Osmanlı sikkelerinin yanı sıra, fetholunan ülkelerin de paraları iç piyasada geçerli olduğu için sarraflık uzun süre etkili oldu. Bunun yanı sıra bankerlik yüzyıllarca, özellikle Levantenlerin el attığı bir alan oldu. Levantenlerle birlikte Ermeniler de sarraflık alanında etkinlik gösterdiler.

⁵⁹ Adnan Gürbüz, 15. VE 16. YÜZYILLARDA Osmanlı Anadolu Toplumunda Gayr-i Müslimlerin Durumu", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.IV, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova,İzmir, 2000, ss.87-88

Sarraflar bir anlamda devletin mali işlerini de yürütürlerdi. Örneğin, III. Mustafa döneminden itibaren Hazine-i Hassa ve Darphane sarraflığı Ermeni Düzoğulları ailesine verilmişti.⁶⁰

Taha Toros'a göre, İmparatorluk döneminde Ermeni unsur, Sultan II. Mahmud'a kadar Rumlar gibi devlet işlerinde pek kullanılmamışlardır. Padişah II. Mahmut döneminde başlayan nedimlikten sonra, Ermenilerin ilk resmi görevleri Darphane müdürlüğü olmuştur. Yine Toros'a göre; Ermenilerin imparatorluk yönetiminde kullanılması, Sultan II. Abdülhamit dönemine rastlar. Hazine-i Hassa Nazırlığı ile Maliye Nazırlığı yapan Agop Paşa, Hariciye müsteşarı Artin Datvan Paşa, Babıali Hukuk Müşaviri Noradongyan Efendi, vezirlik rütbesi verilen Ohannes Paşa ve Abraham Paşa gibi...Osmanlı imparatorluğunda güzel sanatlar alanında şöhret yapan Ermeniler de vardır.⁶¹

Tezin asıl inceleme konusu olan kitap örneğinde de yazar Bliss, Ermenilerin zirai karakterlerinin zamanla yok olmaya başladığı ve onların tüccar olarak bilinmeye başladığından bahsetmektedir. Ticaretin kontrolünün paranın kontrolünü de beraberinde getirmesi ile birlikte Ermeni tüccarların bankacı olduklarını, hükümet hizmetinde doğru yolları bulduklarını, böylece Sultan ve valiler için gerekli hale gelerek büyük servetler biriktirdiğini belirtmiştir.⁶²

Yazar Bliss, Ermenilerin iyi boy, güçlü yüz hatları, çalışkan ve tutumluluklarının da altını çizerek kendilerini her duruma adapte edebildiklerini, tarihlerinden ve inançlarından son derece gurur duyduklarını da kitabın aynı sayfalarında belirtmiştir.

Bliss'e göre; Ermeniler, Doğu ırkları içinde saf ahlaklı, ev ve aile yaşamını aşırı seven ve aşırı derece misafirperver olan bir millettir. Ermenilerin bu olumlu özelliklerin yanı sıra Bliss şu olumsuz özellikleri de yazmıştır.⁶³

“Ağır şekilde cahildirler ve çoğunlukla yoğun bir şekilde batıl inançlıdırlar. Cahil bir hiyerarşi tarafından tam bir kölelik içinde yönetildiler. Diğer ırklarla olan sürekli kavgaları ve boyun eğdirmeye dair uzun tarihleri, önemli ölçüde ahlaksızlığa

⁶⁰ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.4, İletişim Yayınları, s. 760

⁶¹ Taha Toros, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayr-i Müslim Azınlıklar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.4, İletişim Yayınları, s. 1009

⁶² Bliss, s. 126

⁶³ Bliss,s.127

varan işin kurnazlığını geliştirdi ve herkesten, her şeyden sonuna kadar yararlanmaya hazırlardı.

Üstlerine karşı davranışlarında yaltakçı ve köle gibi olduklarından Türkler tarafından gerekli bir kötülük, vergi biçiminde verimli bir gelir kaynağı, zanaatkâr ve genel yetenekleri açısından avantajlı, ancak düzenbazlıkları açısından hor görmeye değmez olarak görüldüler.”

Ermenilerin sanat kabiliyetleri de Osmanlı toplumu içerisinde önemli bir hal almıştır. Özellikle kuyumculuk ve mimaride büyük başarılar göstermişlerdir.

Meşhur mimar Trdat'ın Ayasofya'nın kubbesini tamir ettiği bazı kaynaklarda yazılmıştır.⁶⁴

Ermenilerin mimarideki başarılarını kanıtlayan bir diğer örnek ise, Osmanlı döneminin en önemli adları olarak anılan, ünlü Balyan ailesidir. Ardarda dört kuşakta, baba, oğul ve kardeşler olarak hemen bütün bireyleri hassa mimarıdır.

“Balyan” ya da “Balyan” soyadını taşıyan bu mimarlar verimli bir meslek yaşamını yaklaşık bir yüzyıl boyunca sürdürmüşlerdir. Çok sayıda ve büyük yapıları içeren meslek yaşamları, hassa mimarı olarak yetkili kişilikleri, profesyonel yetenekleri ve yaşadıkları dönemin isteklerini karşılamadaki sezgi ve duyumları Balyan'ların öne çıkmalarına ve mimarlık alanında bir çeşit egemenlik kurmalarına yol açmıştır.⁶⁵

Balyanların mimarlık tarihinde eşine az rastlanan bir süreklilik ve etkinlikle çalışmaları, 18. Ve 19. yüzyılın tarihi koşulları ile de yakından ilişkilidir. Osmanlı'nın Batı'ya açılışı daha Lale Devrinde kentsel çevreye ve mimarlığa yönelik ilgilerin gelişmesine yol açmıştır. Merakla başlayıp, giderek özenme ve benimseme çabasına dönüşen bu ilginin karşılanmasında Hıristiyan tebaanın bunu kolaylaştırdığı doğal olarak fark edilmektedir.

2.1.2.3.Nüfusları: Osmanlı Devleti'nin nüfusu özellikle 19.yüzyılda içte ve dışta en çok ilgi çeken konulardan biri olmuştur. Çünkü parçalanma sürecine girmiş olan imparatorlukta nüfus çoğunluğuna dayanarak toprak elde etme düşüncesi büyük bir mücadeleye dönüşmüştür.

⁶⁴ Koçaş, s.53

⁶⁵Selçuk Batur, “Balyan Ailesi”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.4, İletişim Yayınları, ss. 1088-1090

Özellikle 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti toprakları üzerinde önemli çıkarlar elde eden devletler daha da hırslanarak Anadolu'ya yayılmış ve millet statüsüne sahip iki cemaatin (Ermeniler ve Rumlar) mücadelesini pekiştirmişlerdir.

Osmanlı devletinde 15. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan nüfus sayımları devletin örgütlenmesinin de temeli olan tımar sisteminin bir gereği idi. Bu nedenle sadece haneyi birim olarak ele alıyor ve erkekleri sayıyordu.

16. yüzyılda düzenli olarak sürdürülen bu nüfus sayımları, maalesef 17. yüzyılda düzensiz bir biçimde gerçekleştirilmiştir.

17. ve 18.yüzyıllarda Osmanlı imparatorluğu nüfusunu hesaplamaya yarayacak birinci derece kaynakların azlığı yüzünden ciddi tahminler bile yapılamamaktadır.

19.yüzyıl başlarında, Osmanlı devleti yeni bir vergi, askerlik ve yönetim düzeni ihtiyacı içerisinde girince yeni sayım sistemlerini de mecburen uygulamak zorunda kalmıştır. Yeniçeri ocağının yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu insan ve vergi potansiyelini tespit etme gereğini ortaya çıkardı. 1828-1829 Osmanlı Rus savaşı sırasında İstanbul'da karneye bağlanan ekmeğin dağıtımını amacı ile yapılan sayımdan sonra 1830 tarihinde oluşturulan özel bir meclis tüm imparatorlukta nüfus sayımı yapılmasını kararlaştırdı. Bu sayımda da yine sadece erkek nüfusu sayılmış, din esasına dayalı olarak kabaca etnik özellikleri ve işgücü tespit edilmiştir. Bu sayıma göre toplam nüfus yaklaşık 7 500 000 olarak gözükmektedir.

Kemal Karpat'a göre; Osmanlı imparatorluğunda Ermenilere her yerde rastlanabilirdi. Ancak yoğunluklu olarak 6 doğu vilayetinde bulunuyorlardı: Erzurum, Sivas, Van, Elazığ, Diyarbakır ve Bitlis. 1878 yılından sonra siyasal çekişme konusu olan bu 6 vilayetin Hıristiyan nüfusu, tümüyle olmasa da büyük ölçüde Ermenilerden oluşuyordu.⁶⁶

Osmanlı devleti, Ermeni kaynaklarına itibar etmezken, Ermeniler de Osmanlı kaynaklarına itibar etmemişlerdir. Berlin Antlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu'daki Ermeniler lehine ıslahat yapılması kararı alınınca bu kararı izleme görevi İngiltere'ye verilmişti. Bu sırada İngiltere'de Yahudi kökenli Benjamin Disraeli hükümeti

⁶⁶ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yayınları, ss. 90-91

yıkılmış yerine Protestan Osmanlı düşmanı Gladstone, İstanbul'daki İngiliz elçisi Goschen'e emir vererek Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusunu tespit etmesini istedi. Goschen'in yaptırdığı çalışmlar sonucunda bölgedeki Ermeni sayısı 1.400.000 olarak ortaya çıktı. Bu rakam İngiliz hükümetini şaşırttı. Çünkü Ermenilerin iddia ettiği gibi 2.500.000 rakamı ile arasında 1.000.000'dan fazla fark vardı. İngiltere bu durumu bizzat Ermeni patriğine sordu. Ermeni Patriği verdiği cevapta belli kentleri iki defa saydıklarını söyleyerek durumun nedenini ortaya koydu.

General Prof. Dr.N.G.Korsun'un Kızıl Ordu Harp Akademisinde askeri coğrafya dersinde okutulan *Türkiye* adlı eserinde; Ermenilerin 1.Dünya Savaşı'na kadarki özellikle Ermeni vilayetlerinde yoğunlaşmış (Van, Bitlis, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Sivas, Trabzon ve Adana. İstanbul'da ise nüfusun yüzde 15'ine varıyordu.)toplam nüfusu 1.500.000 kadardı. Bütün bu bölgedeki müslümanlar (Kürtler ve Türkler) Ermeni nüfusundan 5 kat daha fazlaydı.⁶⁷

Tablo 1: 1830 Sayımına Göre Anadolu ve Rumeli' deki Toplam Erkek Nüfus

Dinsel- Etnik Grup	Anadolu	Rumeli	Toplam
İslam	1.988.027	513.448	2.501.425
Reaya(Hristiyan)	366.625	811.546	1.178.171
Kıpti	7143	29.532	36.675
Yahudi	5338	11.674	17.012
Ermeni	16.743	3566	20.309
Toplam	2.383.876	1.369.766	3.753.642

Kaynak: Karpat; ss. 91-96

Tanzimat'tan sonra yeni bir sivil ve askeri bürokrasinin oluşturulması yolundaki çabalar, ve mali alanda planlanan düzenlemeler nüfus sayımının önemini yeniden gündeme getirdi ve 1844 yılında yapılan sayıma göre Osmanlı imparatorluğu nüfusunun etnik ve dinsel dağılımı aşağıda yer verilen tablodaki gibi belirtildi:

⁶⁷ Perinçek; s.76

Tablo 2: 1844 Sayımına Göre Osmanlı İmparatorluğu Nüfusunun Etnik Dağılımı:

	Avrupa	Asya	Toplam
Türk	2.100.000	10.700.000	12.800.000
Rum	1.000.000	1.000.000	2.000.000
Ermeni	400.000	2.000.000	2.400.000
Yahudi	70.000	80.000	150.000
Kürt		1.000.000	1.000.000

Kaynak: Nuri Akbayar; “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, **Tanzimat Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C:5, İletişim Yayınları, İstanbul, s:1240

1855’ten sonra Rusya’dan Osmanlı imparatorluğuna doğru başlayan göçlerin yarattığı hızlı nüfus hareketleri yeni bir kayıt ve sayım sistemini gerekli kıldı ve 1874 yılında yeni bir nüfus sayımı yapılması kararlaştırıldı. Ayrıca düzenlenen yeni bir kanun ile yeni bir kayıt sistemi ve sayım yöntemi tespit edildi. Aynı yıl Abdülaziz’in fermanı ile onaylanan bu kararlar hızla gelişen iç ve dış olaylar karşısında uygulamaya konulmadı.

Abdülaziz’in 1876 yılında tahttan indirilmesi, I.Meşrutiyet’in ilanı, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ardından kitle halinde gelen göçler nüfus sayımının yapılmasını hem imkânsız hem de anlamsız kıldı.

İmparatorluğun iç durumu belli bir düzene kavuştuktan sonra sayım konusu tekrar gündeme geldi. Ordunun asker, devletin vergi ihtiyacının düzenli karşılanması sorunu nedeni ile II. Abdülhamit 1881’de Müslüman erkek nüfusunun sayım görevini Harbiye Nezareti’ne verdi. Hıristiyan cemaatlerin mümkün olduğu kadar az vergi bedeli ödemek için sayılarını sürekli eksik göstermelerini önlemek maksadı ile de Hıristiyanların sayımı görevi Dahiliye Nezareti’ne bırakıldı.⁶⁸

Şura-yı devlet 1881 yılında yeni sayım sistemi ile ilgili nizamnameyi hazırladı, II.Abdülhamit de bu nizamnameye onay verdi ve yürürlüğe koydu. 1882’de yapılmaya başlanan sayım ancak 1890’da tamamlanabildi. Sonuçlar ise 1893’te açıklandı. Sistemin temeli sicile kayıttı. Kayıtta kişinin yaşı, fiziksel

⁶⁸ Eskiden Hıristiyanların vergilerini cemaatler topluyordu. Devlet sayımı doğrudan üstlenince bu gibi durumlar da önlenecekti.

özellileri, medeni ve sosyal durumu gibi bilgiler yer alıyordu. Sayımın bir diğer özelliği de ilk defa kadınları kapsamına alması idi. Sicile yazılan her kişiye bir nüfus tezkeresi veriliyor, kişinin devletle olan tüm ilişkilerinde bu tezkerenin gösterilmesi zorunluluğu getiriliyordu. Kaydolmayanlar için ayrıca para ve hapis cezaları öngörülüyordu.⁶⁹

Bu sayım sonucunda Osmanlı devleti ilk kez genel ve güvenilir bir sayım sonucuna sahip oldu.1900 yılında 1881 nizamnamesi yenilendi ve 1902’de nüfusla ilgili işlemler daha ayrıntılı bir şekilde kurallara bağlandı. 1903 yılında yeni bir genel nüfus sayımı yapıldı. Bu da ancak 1907 yılında tamamlanabildi. Bundan sonra Osmanlı Devleti’nin son bulmasına kadar bir daha genel nüfus sayımı yapılmadı.

Tablo 3: Osmanlı Resmi Nüfus İstatistiklerine Göre Ermeni Nüfusu

Sayım	Ermeni Nüfusu	Toplam Nüfus
1844	2.400.00	35.350.000
1881/1882	1.001.465	17.388.604
1894	994.065	27.208.683
1895	1.031.824	18.735.218
1896	1.013.680	19.142.396
1897	1.042.374	19.050.323
1906-1907	1.173.233	20.884.630

Kaynak: Akbayar; ss. 1241-1242

Sonuç olarak, bazı Avrupalı gezginlerin ve patrikhanenin Osmanlı imparatorluğunda iki milyondan fazla Ermeninin yaşadığını ileri sürmelerine karşın Osmanlı nüfus idaresi kadın ve erkek olmak üzere Gregoryen milletinin 988.887 Ermeniden oluştuğunu saptamıştır. İmparatorluğun en çok Ermeninin yaşadığı kenti olan İstanbul’da bile toplam 542.437 olan nüfusun (1878 sayımına göre) %18’ini oluşturan 97.782 Gregoryen, 407 Katolik ve 340 Protestan yaşıyordu. 1882’de imparatorluğun tüm vilayet ve sancaklarında hatta daha sonra kendilerine ait

olduğunu iddia ettikleri 6 vilayette bile çok küçük azınlık toplumlari oluşturmaktaydilar.

Böylece iki kaza dışında (Van-Sis) Ermeniler imparatorluğun hiçbir vilayetinde sayısal çoğunluğa sahip değillerdi.

Tablo 4: Altı Vilayette Ermeni Nüfusu

Vilayet	Gregoryen	Katolik	Protestan	Toplam	Toplam Nüfus	Ermeni%
Erzurum	101.138	6.730	1.970	109.838	659.155	16.6
Bitlis	101.358	4.948	1.498	107.804	276.998	38.9
Van	60.448	-	-	60.448	269.860	22.3
Diyarbakı r	46.833	9.955	3.981	60.769	289.591	20.98
Mamure tül Aziz	73.178	1.915	4.971	80.064	481.346	16.6
Sivas	116.256	3223	1994	121473	926564	13.1

Kaynak: Stanford J. SHAaw, Ezel Kural Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, 2.Cilt, İstanbul, 1983, s.251

2.1.2.4.Eğitimi: Osmanlı devleti, fethettiği topraklarda ilk olarak Rumlara, daha sonra ise Ermeni ve Yahudilere kendi gelenek görenek ve ibadetlerini devam ettirebilmeleri için bazı ayrıcalıklar tanıdı. Bu ayrıcalıklar din ve eğitimin iç içe geçmesi nedeni ile azınlıkların dini ibadetlerinin yanı sıra eğitimlerini de diledikleri gibi sürdürebilmelerinin önünü açtı. Böylece azınlık kiliseleri eğitim faaliyetlerini de üstlenmiş, okul açma ayrıcalıklarını da kullanmışlardır.⁷⁰

1790 tarihine kadar Ermeniler arasında daha ziyade şahsi nüfuzlar sayesinde açılan dini öğretime mahsus bazı okulların varlığı görülmektedir. Mesela, İstanbul'un fethinden sonra Kumkapı ve civarında yerleşen Ermenilerin Mangantz Varnjadun. (Çocuk Terbiye Evi) adında bir okulu olduğu ve yine Kumkapı'daki Ermeni kilisesinde çocuklara dersler verildiği bilinmektedir. Diğer taraftan XV. asrın başında

⁷⁰ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1923'e)**, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul, 1994, s.87

Bitlis civarında kurulmuş olan Amlorti. adındaki manastırda bir mektep tesis edildiği, burada teolojiden başka felsefe ve mantık okutulduğu kaydedilmektedir. Bu mektepten çıkanlar memleketin dört bucağına dağılarak yeni mektepler açmışlardır.
71

Tanzimat fermanın ilanından hemen önce, 1834'te Ermeni patrikhanesinin yapmış olduğu bir istatistiğe göre, Anadolu'da 100'ün üzerinde Ermeni okulu bulunmakta idi. Ancak birçok Ermeni okulu maddi olanaksızlıklar nedeni ile faaliyetlerine devam etmekte güçlük çekmekte idi.

Bu nedenle, Ermeni okullarına yardım etmek ve maddi destek sağlamak amacı ile değişik semtlerde farklı yardım cemiyetleri kurulmuş hatta 1853 tarihinde bir Maarif komisyonu oluşturulmuştur

1859'da Maarif-i Umumiye Meclisi üyesi bir Ermeni tarafından düzenlenen istatistiğe göre, İstanbul'da toplam 42 Ermeni okulu bulunmaktaydı ve bu okullara devam eden öğrenci sayısı 5000'in üzerinde idi.⁷²

Ermenilerin kendi işlerini düzenlemek amacı ile hazırlanan 24 Mayıs 1860 tarihli yeni nizamname ile cismani ve ruhani otorite birbirinden ayrılmış ve okulların yönetimi özel olarak kurulmuş olan Maarif Komisyonuna geçmiştir. Bu komisyonun 1871'de yayınladığı bir istatistiğe göre; İstanbul'da 18'i erkek, 13'ü kız ve 17'si karışık olmak üzere toplam 48 Ermeni okulu bulunmakta idi. Öğrenci sayısı ise 6 bine yakındı. 1874 yılında yapılan bir istatistiğe göre de Anadolu'da 469 Ermeni ilk ve anaokulu bulunmakta idi. 1880'de yayımlanan bir rapor, İstanbul'da 51 Ermeni okulunda 5.500 öğrencinin öğrenim gördüğünü ortaya koymaktadır. 1900 yılında, İstanbul'da 40 Ermeni okulu, Anadolu'da 57 vilayet merkezinde toplam 813 Ermeni okulunda seksen binin üzerinde Ermeni öğrenci öğrenim görmekte idi.⁷³

Bu okulların yanı sıra, Ermeni cemiyetlerine ve kişilerine ait okullar hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. Örneğin 1870 yılında kurulan "Hayoç Miyaççal İngerrutyan Cemiyeti", "Azkaniver Hayuçhaç İngerrutyan Cemiyeti", Anadolu'nun değişik yerlerinde yerlerinde yüzlerce Ermeni okulu açmışlardır.

⁷¹ Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10, Yıl:2011,ss.13-29

⁷² Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, C.2, s. 493

⁷³ Koçak, s.493

Ermeni milleti içinde eğitimin dinden kopmaya başladığı 18. Yüzyıl sonlarında Ermenilerin oturduğu mahallelerde kütüphaneler açılmaya başlanmış, özel okullar ve dershaneler ise çoğalmıştır. Örneğin Ermenilerin ilk resmi okulu 1790 tarihinde Amira Miricanyan tarafından Kumkapı'da Fıçıacı sokağında açılmıştır.

Rus Türkolog V.A. Gordlevsky'in Türkiye notlarına göre; 1877-1878 Türk - Rus Savaşı öncesi dönemde Ermenileri ve Kürtleri birleştiren bir halka vardı. *“Ermeniler sadece kamusal alanlarda değil, evde de Türkçe konuşuyor, ticari yazışmalarda Türkçe kullanıyordu, ancak Ermeni harfleriyle yazıyorlardı. Ermeniler arasında halk müziği folklorü mirasını koruyan aşıklar vardı. Türkler tarafından unutulmuş Dede Korkut Destanı kısa zaman önce Beyşehir'de bir Ermeni tarafından tekrar yazılmıştı. Niğde'de bulunduğum zaman Türk folklorüyle ilgilenen Ermeni ailesi Boyacıyanlar tarafından sıcak bir şekilde ağırlandım ”*⁷⁴

19.yüzyılın ilk yıllarında ise, kısmen Batı misyoner hareketinin kışkırtması ile Ermeni milletinde özellikle klasik Ermeni edebiyatı çalışmalarında yeni bir kültürel canlanma başladı. Kilise dili yerine kendi konuşma dillerinde kutsal kitaplar bastılar ve halkın anlayacağı dilde bir edebiyat dili oluşturmaya başladılar.

19 yüzyılda Ermeni lisanı gelişmiş, şair ve yazarlar elem, ıstırap ve kin dolu eserleri ile Ermeni milliyetçiliği ve istiklal fikirlerini yoğun olarak eserlerinde işlemişlerdir.

Kitap örneğimizin yazarı Bliss'e göre ise; eğitim söz konusu olduğu kadarı ile Ermeniler içinde acınacak bir halde idi. Köylerde okuyabilen bir adam nadiren bulunurdu. Hatta kasabalarda ve şehirlerde bu oran çok azdı. Rahiplerin çoğu bile Ahitleri onlar için ölü denebilecek eski dilde okuyamıyorlardı. Ancak daha sonraları misyonerlerin etkisi ile eğitim konusunda itici bir ulusal güç oluşturuldu. Bliss'e göre Ermenilerin eğitimleri konusunda önemli bir gelişmede Avrupa ile ilişkilerin artması sonucunda meydana geldi. Maceracı genç adamlar Paris ve Viyana'da okullara gittiler ve Osmanlı topraklarına Fransız edebiyatı çığnlığını getirdiler. Ancak yazar Bliss, bu gelişmeyi kitabında olumsuz olarak aktarmaktadır. Çünkü bu gelişmelerle birlikte, dine karşı isyanın geldiğini, özgür düşünürler olarak bilinmenin moda

⁷⁴ Perinçek; s.50

olduğunu ve katı ahlaklı olarak bilinen Ermenilerin deniz kıyısındaki şehirlerde kumar oynadığını, ulusal ilkelerin etkisinin giderek zayıfladığını iddia etmektedir.⁷⁵

2.1.3. Osmanlı Himayesinde Yaşayan Ermenilere Tanınan Haklar ve İmtiyazlar

“Türkler kazandıkları büyük zafere rağmen fethettikleri yerlerin halkına, kendilerini kendi yasa ve gelenekleri uyarınca yönetme hakkını cömertçe bahşetmişlerdir.”

Philip Marshall Brown

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, gelişmesi ve özellikle İstanbul'un fethi sonucu Bizans'ın yıkılmasıyla Ermeniler için yeni bir dönem başlamış, üzerlerindeki her türlü dini, siyasi, toplumsal ve ekonomik baskı kalkmış, refah ve huzur dönemi başlamıştır.

1856 Islahat Fermanından hareketle 1864'te çıkarılan Vilayet Nizamnamesinin yürürlüğe girmesiyle imparatorluk vilayet, sancak, kaza ve köy yönetim birimlerine ayrıldı. Gayri Müslimler vilayet, kaza ve sancak merkezlerinde oluşturulan tüm meclislerde temsil edilmeye başlandı. Bu dönemde önemli bir gelişme de 1864 nizamnamesine göre vilayet sancak ve kazalarda Meclis-i Temyiz-i Hukuk adında hukuk mahkemesi ve Meclis-i Cinayet adında ceza mahkemesi kurulmuştur. Her yönetim düzeyindeki bu hukuk mahkemelerinde seçilmiş 3 gayrimüslim üye de yer alıyordu. 1864 Nizamnamesinde 1867 ve 1871'de yapılan bazı değişikliklerle yönetim birimlerine nahiyeler ilave edildi. Bu nahiyeler de gayrimüslimler Müslüman üyelerle birlikte temsil edildiler.⁷⁶

1876 tarihinde Kanuni Esasi'nin kabul edilmesiyle birlikte bütün gayrimüslimler gibi Ermeniler de birçok yeni kazanımlar elde etti. İlk Meclis-i Mebusan yapılan seçimler sonucu 69'u Müslüman, 46'sı gayri Müslim olmak üzere 115 mebusan oluşuyordu. Bu meclis, 19 Mart 1877 Pazartesi günü Padişah tarafından açıldı. Osmanlı Devleti'nde oluşturulan ilk mecliste Ermeni mebusların

⁷⁵ Bliss, , s.116

⁷⁶ Adem Ölmez, **İstanbul'da Sosyal Barışın Bozulması: İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler**, Kurtuba Kitap, İstanbul, 2010,s.65

oranı yaklaşık %10'du. Tüm ülkeden Ermeni nüfus sayısı 12 idi. Bu mebuslardan ikisi İstanbul'dan diğerleri diğer vilayetlerden idi.⁷⁷

Osmanlı devleti İslami yapıya sahip Türk kökenli bir yapıya sahipti. Aynı zamanda ise çok uluslu bir devlettir. Örneğin, ilk Osmanlı padişahı Osman Bey Ermenilerin Bizans'ın zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir toplum olarak örgütlenmelerine izin vermiş ve Batı Anadolu'daki ilk Ermeni dini merkezi Kütahya'da kurulmuştur. Bursa'nın alınarak başkent yapılması üzerine bu dini merkez Kütahya'dan Bursa'ya taşınmıştır. İstanbul'un fethinden sonra Bursa'daki dini lider Hovakim 1461'de İstanbul'a getirilmiş ve Fatih Sultan Mehmet'in fermanı ile İstanbul'da bir Ermeni patrikhanesi kurulmuştur. Bundan sonra Ermeni toplumu ve kilisesi Osmanlı Devleti'nin gelişmesine paralel olarak gelişmiştir.

Doğunun en eski milli kilisesi olan Ermeni Gregoryenlerin yanı sıra başında Ermeni Katolik kilisesi de vardı. Bu kilise Şark Katolikleri de dediğimiz Roma'ya bağlı ama gerek dili gerek ibadet biçimi ve gerekse patriklerinin kendileri tarafından seçimi dolayısıyla özerkliği olan bir kilise idi.

Ermeni patrikhanesi Osmanlı Ermeni milletinin ruhani, idari ve adli en yüksek merci idi. Aslında kendilerine *amira* denilen iki yüz civarı zengin ve soylu Ermeninin yönetimi ve idaresi altındaydı. Amira denilerin bu grup çeşitli statülere sahip zengin Ermenilerden oluşuyordu. Bu statülerini kullanarak nüfuzlarını arttıran bu grup neticede Tanzimat döneminde Ermeni milletinin idari statüsünün yeniden düzenlenmesine sağladı. Özellikle Avrupa'da okuyan ve Bab-ı Ali'nin de desteğini kazanan bir grup 1853'te komisyon kurarak bir nizamname hazırladılar. Bu nizamname kısa ömürlü olunca 1863 tarihinde "Ermeni patrikliği nizamı" ortaya çıktı. Buna göre; Ermeniler laikler ve ruhbandan oluşan bu genel meclislerinde patriği gizli oy ve açık tasnifle seçecekler, millet işlerine de karar vereceklerdi. Örneğin, eğitim, vakıfların ve mali işlerin yürütülmesi, sağlık sorunları laik konseyin faaliyet alanına giriyordu. Böylece Ermeni milleti Osmanlı Devleti içerisinde bir tür parlamentarizme geçmekteydi.

Ermeni Ulusal Tüzüğü'nün Ermenilere sağladığı yararlar konusunda bir Ermeni yazarın görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

1. Batı uygarlığı ve eğitimine doru bir adım atılmıştır.

⁷⁷ Ölmez, ss.66-68

2. Bütün vilayetlerde pek çok eğitim kurumları açılmıştır.
3. Ermeni dili ve eğitiminin gelişmesinde etken olmuştur.
4. Daha çok dergi ve gazete yayımlanmıştır.
5. Ermeniler seçim ve usullerine alışmıştır.
6. Ermenilere toplu şikayette bulunmak ve uygulamaya geçme hakkı verilmiştir.⁷⁸

Sonuç olarak; Osmanlı Devleti Gregoryen Ermenileri “millet” adı altında örgütlemiş ve kendi dini liderlerinin yönetimine bırakmıştır. Ermeniler Müslümanlara verilen her türlü haktan yararlanmışlar, bunun yanı sıra bazı ayrıcalıklara da sahip olmuşlardır. Örneğin daha önce yukarıda da belirtildiği gibi askere alınmamışlar bu da Ermeni ailelerin sürekliliği ve refahı için çok olumlu bir katkı sağlamıştır.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki tek fark bazı vergi uygulamalarında olmuştur. Gayri Müslimlerden haraç ve cizye vergisi alınmış, bu vergilerin nasıl dağıtılacağı dini liderlere bırakılmıştır. Müslümanlardan ise buna karşılık zekât ve öşür vergileri alınmıştır.

Ermeni toplumu kendisine tanınan hak ve ayrıcalıkları başarılı bir şekilde kullanmış, hızla gelişmiş ve refaha kavuşmuştur. Osmanlı tarihi Ermenilerden 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos ve konsolos, 11 öğretim üyesi ve 41 yüksek rütbeli memur kaydetmektedir. Ermeni bakanlar arasında Dışişleri, maliye, ticaret ve posta bakanları gibi son derece önemli mevkilerde bulunanlar olmuştur.⁷⁹ Bunun yanı sıra ilk Ermeni matbaası da 15. Yüzyılda İstanbul’da kurulmuştur.

Tezimizin konusu olan kitap örneğinin yazarı Bliss’in görüşlerini bu bilgilerle karşılaştırmak gerekirse şunları söylemememiz gerekmektedir:

Bliss, kitabında reformların Hıristiyanlar ve de özellikle Ermeniler açısından önemine fazlaca yer vermiştir. Abdülmecid döneminde yayınlanan Tanzimat Fermanı hakkındaki görüşleri dikkat çekicidir.

⁷⁸ Kamil Necdet Ar; **Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s.36-37

⁷⁹ Koçaş, ss.92-115

Örneğin, Bliss Abdülmecid'in karakterinden şu şekilde bahsetmiştir:

“Abdülmecid babasından tamamen farklı türde bir adamdı. Mahmut'un türban ve kaftanı kenara atmasına ve Türk ırkının ayırıcı bir özelliği olarak sadece fesi bırakarak Avrupa giyimini kabul etmesine, Fransızca taktik kitabı çalışmasına ve Tartar bir ulak yerine İngiliz bir süvari gibi ata binmeyi öğrenmesine neden olan açık öngörü ve kararlı iradeden çok azına sahipti.

Ne var ki, Mahmut'un eksikliğini duyduğu yetenekli yardımcılara sahipti. Mahmut'un genel talimatıyla, Avrupa güçlerine kıyasla güç istenmesi durumunda, Mahmut'un Türk Hükümetinin yönetiminde değişikliğin mutlak gerekliliğinin farkında olduğu gibi bu durumun farkında olan bazı genç adamlar yetişmişti ve Abdülmecid onları divanına çağırarak kadar sağduyu ve inceliğe sahipti. Hükümdarlığının önemli bölümü boyunca Lord Stratford de Redcliffe'nin bulunması ve danışmanlığından faydalandığı için şanslıydı da ve ünlü İngiliz kalben ve ruhen Türk İmparatorluğunu, Batı Avrupa'nın, Avrupa barışını daha fazla tehdit etmekle kalmayıp, kendi barbarlığını yaymakla da tehdit eden muazzam güç Rusya'nın saldırılarına karşı koyma çabalarında etkili bir müttefik haline getirmek için reform temeli üzerine kurma çabasına girişti.”⁸⁰

Bliss, kitabında Tanzimat Fermanını çok önemli bir gelişme olarak değerlendirmiş ve metnin tamamına yer vermiştir.

Ayrıca Bliss, bu reformların Müslümanların gerici tarafının büyük bir tepkisine yol açtığını, eyaletlerde kargaşa ve sorunların hüküm sürdüğünü sözlerine eklemiştir.

“Üsküdar'da üç Hıristiyan köylü yargısız infaz edildi; Trabzon'da Paşa halk caddesinde iki suçlunun boğazını kesti; Musul valisi bir gece aşırı alkollüyken zevk için adam öldürdü; iki kasaba Arnavutluk'taki birlikler tarafından yerle bir edildi; askerler Selanik'te maaşları için başkaldırdılar, albaylarını öldürmeye çalıştılar ve sonra Paşa seyrederken, kervansaraydaki dükkânları yaktılar; eşit olmayan ve zalim vergilendirme insanları umutsuzluğa sürüklüyordu; Bab-ı Ali'nin bakanları resmi yetkilerini kendi özel alışverişleri yararına kullanıyordu ve sorun yaratan Paşalardan sus payı olarak hediyeler istiyorlardı.

⁸⁰ Bliss, s.239

... Hıristiyanlara karşı fanatizm artıyordu ve Pera'ya Frenk mahallesinin yakılacağı tehditlerini içeren afişler asıldı. 'Türkiye'de sistem diye bir şey yok' diye yazdı elçi. 'Her adam servetine ve olanaklarına göre ne isterse elde edebiliyor, neye cesaret ediyorsa hükmedebiliyor ve etmesi gerektiği zaman da itaat edebiliyor.' Halk ve bireysel olarak mali sıkıntı korkutucu bir boyuta geldi. Aktif olan tek ticaret kamu hizmetlerindeki kazançlı postalardaki yoğunluktu; maaşlar da vaktinde ödenmedi; ticaret durgunlaştı; para birimi harap edici bir şekilde değerini kaybetti; ormanlar ve madenler ve diğer kaynaklar ihmal edildi; iletişim kötüydü, yol yoktu, sadece patikalar vardı; İstanbul'un 50 mil içerisinde sahildeki iyi toprak bir dönümü iki şilin satın alınacaktı, öte yandan Rus granülü yakında tatminkâr bir kar elde edilerek satıldı. Devletin her bölümünde cehalet ve yozlaşma hüküm sürdü; mahkemelerde hunharca bir şiddet ve işkenceye başvuruldu; Hıristiyan kanıtı Müslümanlara karşı kabul edilmedi; başkentin Türk mahallelerine girerlerse, Hıristiyanlara öfkeleniliyordu; daimi davalar Hıristiyanlara karşı aldatmaca ve öfkeden kaynaklanıyordu; ama bu yetersizliklere rağmen reayalar yavaş yavaş zenginlik, eğitim ve bağımsızlıkta ilerliyorken, Türkler geriliyordu."⁸¹

Tüm bu olumsuzluklara rağmen, Lord Stratford'un ve Reşit Paşa'nın büyük ve içten desteği ile reformların gerçekleştirilmesi için Sultan'ın çabaladığını ve özellikle eğitim, ticaret mahkemeleri gibi konularda ilerleme kaydedildiğini belirtmiştir.

⁸¹ Bliss,. S.248

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ SORUNU VE GELİŞİM SÜRECİ

“Ermeni Sorunu, Ermeni ulusunun gerçek çıkarlarından çok dünya kapitalistlerinin ekonomik ve politik çıkarlarına göre çözümlenmek istenmiştir...”

1919 Mustafa Kemal ATATÜRK

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni sorunundan bahsedilmeye başlanır. Her ne kadar birçok yazar ve tarihçi, Ermeni sorununun başlangıcı olarak Ayastefanos Antlaşması ve Berlin konferansını gösterebilirler de, dünya siyasetindeki gelişmelerinde önemli bir etkisi ve katkısı olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan ilki Sanayi Devriminin sonucu olan sömürgeciliktir, diğeri ise Fransız ihtilalinin sonucu olan milliyetçiliktir.

Ermeniler, Osmanlı imparatorluğu içindeki azınlıkların birer birer isyan ettiklerini, bunların bağımsızlıklarını elde ettiklerini görmüşlerdir. Bu durum onlara örnek teşkil etmiştir.

Etkenlerden birisi de dinsel ideoloji bağlamında çıkmıştır. Osmanlı toplumu içerisinde ilk başta sadece mezhep olarak Gregoryen Ermenileri mevcut iken Fransa'nın çalışmaları sonucu Katolik bir Ermeni topluluğu ve akabinde Ermeni Katolik Kilisesi, İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin çalışmaları ve İngiliz Hükümetinin baskısı ile Ermeni Protestan Kilisesi ortaya çıkmıştır.

Çarlık belgelerine göre; Ermeni milliyetçiliği Batı'nın ve Çarlık Rusyası'nın özellikle 19.yüzyılda başlayan Ermenileri Türkiye'ye karşı kullanma tasarımlarına paralel olarak özellikle 19.yüzyılda başlayan Ermenileri Türkiye'ye karşı kullanma tasarımlarına paralel olarak geliştiğini göstermektedir.⁸²

⁸² Perinçek; s. 24

3.1. ERMENİ SORUNUNUN GELİŞİMİNDE BÜYÜK DEVLETLERİN ROLÜ

Gerek Çarlık belgelerinde gerekse Sovyet arşivlerinde, Ermeni meselesinin gelişiminde Batı Avrupa'nın rolü net bir şekilde ifade edilmektedir. Doğu'nun paylaşılmasında rekabet halinde olan Rusya ve Avrupa Ermenileri kimin konusunda da yarışmıştır.

Rus yetkililerinin yazdığı raporlar, özellikle İngilizlerin Ermeni meselesindeki kışkırtmalarını ortaya koymaktadır. Yetkililerin saptamalarına göre, bu yöntemlerle biryandan Türkiye ile Rusya'nın arasını açmak amaçlanmış, bir yandan da Osmanlı devleti içindeki merkezkaç kuvvetleri desteklenmiştir.⁸³

3.1.1. Rusya

Rusya ile Ermenilerin birbirine ilgi duymaya başlamaları, 18. yüzyıl başlarında I. Petro dönemine rastlar. I. Petro, İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi onları Rus topraklarına yerleşmeye de davet etmiştir.⁸⁴

1800'lü yıllar biryandan da Çarlık Rusya'sının dünya güç dengesinde giderek daha önemli bir devlet olarak ortaya çıktığı dönemdir. Bu dönemde Rusya Osmanlı devleti topraklarını bir tür doğal gelişme alanı olarak görmüş, Osmanlı toprakları üzerinden güneye ve güneybatıya yayılma amacıyla olmuştur.

1816 yılında Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü, 1828 yılında Ermeni vilayeti kurulmuştur. Eçmiazin kilisesi kısa sürede Rus nüfuzuna girmiştir.

Rusya, batıda Balkanlara nüfuz etmeye çalışırken doğuda da Kafkasya'ya inmektedir. Kafkasya'daki Eçmiazin Ermeni kilisesini Rus tesiri altına sokmaya başlamıştır. Eçmiazin ise, Gregoryen Ermenilerin büyük çoğunluğunun bağlı oldukları dinsel merkezdir. Rusların Osmanlı Ermenilerine sızması da Eçmiazin kilisesi aracılığıyla olmuştur.

Rusların organize bir şekilde Ermenilerle ilgilenmesi ise 1820'li yıllarda olmuştur. Özellikle 1828-1829 Osmanlı Rus savaşı çok önemli bir kırılma noktasını oluşturmuştur. Ermenilerin bu savaşta Osmanlı devletine ihanet etmeleri sonucunda Rusya Kafkasya'ya hâkim olmuş, ve buraya Ermenilerin göç etmesini istemiştir.

⁸³ Perinçek, s.24

⁸⁴ Türk Ermeni İlişkileri Komitesi, s.11

3.1.1.1. Dönem İçerisinde Rus-Ermeni İlişkileri: Osmanlı Ermenileri arasında Rus nüfuzunun oluşmaya başlaması, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı devletinin, Rusya’da İstanbul’da kilise yapma ve Osmanlı topraklarındaki Hıristiyanlarla ilgilenme hakkını vermesi ile başlamıştır. Rusya bu antlaşma ile Osmanlı devletinde hem kendisi hem de istediği yabancıların Rus bayrağı altında serbest ticaret yapma haklarını elde ettiği için, Kırım’da ticareti canlandırmak için bir yandan Batılıları, diğer yandan da Rum, Yahudi ve Ermenileri yatırım için desteklemiştir. Rusya bu nedenle 18. Yüzyılda doğu ticaretini canlandırma düşüncesi ile Ermenileri Rus topraklarına davet etmiş ve kendilerine her türlü imtiyazı vermeyi hazır olduğunu bildirmiştir.

1829, Edirne Antlaşması ile Doğu Anadolu’nun bir kısmını ele geçiren Rusya, Osmanlı Ermenileri üzerinde siyasi, dini ve askeri ilişkilerini başlatmıştır. Bu tarihten sonra giderek güçlenen ilişkiler neticesinde, Rusya elçisi aracılığı ile, Osmanlı Ermenilerine Ortodoks kilisesine bağlandıkları takdirde her türlü himayeye kavuşacakları yolunda bir beyanname yayınlatarak, Osmanlı Ermenilerini, Eçmiyazın kilisesi vasıtası ile nüfuzu altına almaya çalışmıştır.

1838 Ticaret Antlaşmasıyla Ermeniler de kendilerini koruyan devletlerin uyruğuna geçmeye başlamışlardır. Özellikle Doğu Anadolu’da yaşayan Ermeniler, Rus uyruğuna geçerek hem Osmanlı topraklarında yaşamakta hem de yabancı tüccar muamelesi görmekte idiler. Bunun sonucunda bir yandan Ermeni devleti giderek güçlenmekte diğer yandan da Rusya’nın Ermeniler üzerinde nüfuzları artmaktaydı.⁸⁵

1870’li yıllarda Rusya’nın dış politikadaki temel tasarımı “Panislavizm” kışkırtmaları üzerine dayanmaktadır. Çünkü Rusya bu kışkırtmalarla, Osmanlı imparatorluğundan koparacağı Slav soyundan azınlıklara önce bağımsız bir devlet kurdurtmak, sonra da bunları kendi egemenliği altına alarak Akdeniz’e inişini kolaylaştırmak amacındaydı.

1870’de Fransa- Almanya savaşında Fransa yenilmiştir. Bunun üzerine Rusya Paris Anlaşmasının Karadeniz ile ilgili maddelerini tanımayacağını duyurmuş ve Rusya bundan sonraki gelişmelerde Karadeniz’de istediği gibi davranmaya başlamıştır. Osmanlı imparatorluğu ise Fransa ve İngiltere’den istediği ilgi ve

⁸⁵ Davut Kılıç, “Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü 1828-1915”, **Türk Kültürü Dergisi**, S.461, Eylül, Ankara, 2001,s.87

yaklaşımı bulamayınca Rusya'ya yanaşmış, bu davranışının ona hem dış baskıların azalması hem de yurt içindeki ayaklanmaların bastırılması konusunda yardımcı olacağını düşünmüştür.

Osmanlı devleti içerisinde bu dönemlerde Rusya'ya yakınlık duyan Mahmut Nedim Paşa gibi sadrazamlar olması bile Rusya'nın saldırgan politikasına bir son verdirememiştir. Rusya, Osmanlı devletine saldırabilmek için her seferinde aynı büyük kozunu kullanmış, imparatorluk içerisindeki Ortodoks mezhebinden olan azınlıkları kıskırtmış ve bunlara koruyuculuk vaat ederek Osmanlıya savaş açmıştır.

Örneğin 1806 yılında gerçekleşen Sırp ayaklanması o yıl başlayan Osmanlı Rus Savaşının nedenidir. Yunan ayaklanması, 1828 savaşına neden olmuştur. Kutsal Yerler Sorunu 1853 Kırım Savaşı'nı başlatmıştır. 1875'te başlayan Hersek ayaklanması ise 1877 savaşının nedenidir.

Ancak Rusya, sıcak denizlere inmek için Balkanların kendisine yardımcı olamayacağını, bağımsızlığını kazanan bu devletlerin hiç de minnet duygularıyla dolu olmadığını fark edince Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Erzurum- İskenderun hattını ele geçirmeyi kendisine amaç edinmiştir. Bu amaçla Ermeni kiliselerinin yanında Ermeni terör örgütlerini de desteklemeye başlamıştır.

Özellikle Berlin kongresiyle birlikte birtakım istekler öne sürmeye başlayan Ermeniler, Sırbistan ve Bulgaristan'ın izinden gitmeye çabalamışlardır.

Bunun yanı sıra, Osmanlı devleti ile Rusya arasında gerçekleşen 1877-1878 savaşında Rusların Kars, Ardahan gibi Doğu Anadolu'nun bazı yerlerini ellerine geçirmeleri, 19. Yüzyıl başında, Rus çarının hizmetinde yükselen Ermeni subay ve yöneticilerinin öncülüğünde gerçekleşmiştir. Rusya'nın Kafkasya'ya girmesi, o bölgedeki Ermenilerin de durumlarını etkilemiş, Rus İran savaşlarında Ermeniler, Rus ordusu saflarına gönüllü olarak katılmışlardır. Savaş sonucunda gerçekleşen antlaşma ile Ermeni vilayetleri olarak adlandırılan Erivan, Nahçıvan ve Ordubad'ı Rusya'ya vermiş ve İran'da bulunan Ermeniler de aynı antlaşma ile Rusya'ya gönderilmiştir.

1828 yılında gerçekleşen Osmanlı Rus Savaşından sonra gerçekleştirilen Edirne Antlaşması ile binlerce Ermeni Rusya'ya göçmüştür. Tüm bu gelişmeler ve Berlin antlaşması sonucunda, Ermeniler Rusya'ya giderek daha yakınlık kurmaya başlamışlardır.

Rusya'nın buradaki temel amacı özerk bir Ermenistan devleti kurmaktan çok, Ermenilerin haklarını koruyor gibi görünerek Osmanlı devletinin başını derde sokmak ve devlet zayıfladıkça Ermenileri kışkırtıp yayılmacı politikasını sürdürmektir.

Ancak, I.Dünya Savaşı'nda Ermenilere Ruslar tarafından biçilen görevleri aşırılaşmıştır. Taşnakların, Çarlık Rusyası ile yaptıkları yazışmalardan ve görüşmelerden, Türkiye'yi işgal planları çerçevesinde Ermenilere iki misyon yüklenildiği görülmektedir. Ermeniler cephe gerisinde ayaklanma çıkararak Türk ordusunu zaafa uğratacaktır. Bu birinci görevdir. İkincisi ise; oluşturulan Ermeni gönüllü birlikleri yoluyla Türk ordusunun savunma hattını yararak, Rus işgalini kolaylaştırmaktır. Her iki görevin yerine getirilmesinde Ermeniler aktif rol oynamışlardır.⁸⁶

Özetlemek gerekirse; Rusya'nın Osmanlı Politikası;

1. Osmanlı Devleti'ni zayıflatmak,
2. Bunu başarmak için Slavları ve Ermenileri kışkırtmak ve desteklemek,
3. Osmanlı devleti üzerinde siyasi ve askeri kontrol kurmak,
4. Rusya'nın menfaatleri doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni büyük devletler arasında bölüştürmektir.

3.1.2. Fransa

Türkiye'de Ermeni meselesi üzerine yazılmış kaynak niteliğindeki kitaplar incelendiğinde hemen hepsi sorunun ortaya çıkışındaki baş aktörü Rusya olarak gösterirler. Ancak Rusya, Ermeni ayaklanmalarındaki etkilerden sadece birisidir. Rusya'nın yanı sıra Ermeniler arasında Katoliklik propagandası yapan Fransa'nın; Ermeniler üzerinde Protestanlığı çıkarları için yerleştirmeye çalışan İngiltere'nin ABD ve Almanya gibi devletlerin doğrudan veya dolaylı olarak mesele üzerinde göz ardı edilmeyecek kadar önemli etkileri olmuştur. Bu devletler 1840 tarihinden sonra çıkan olaylardan faydalanarak mezheplerinden olanları himaye etme amacıyla Osmanlı İmparatorluğundaki nüfuzlarını kuvvetlendirmeye başlamışlardır.

⁸⁶ Perinçek, s.24

Anadolu'daki azınlıklara özellikle de Ermenilere karşı XVI. yüzyıldan itibaren ilgi duyan ve bu amaçla Türkiye'ye 1548'den itibaren seyyahlar göndermeye başlayan Fransa, doğuda çıkarları için kendisine Katolik bir müttefik oluşturmak için özellikle Ermeniler üzerinde yüzyıllarca mesai harcamış ve amacına ulaşmıştır.

Fransa'nın Ermeni sorununun ortaya çıkarılmasında oynadığı rollerden birisi de, Fransız misyonerlerin çalışmalarıdır. Paris'te on beş günde bir yayınlanan ve idaresi Katolik papazlar elinde bulunan "La Terre Sainte" (Kutsal yerler) isimli gazetenin 1875 – 1878 yıllarına ait sayılarında misyonerlerin Anadolu'daki çalışmaları hakkında oldukça geniş bilgi bulmak mümkündür. Gazetenin çeşitli sayılarında Fransa'nın Papalıkla işbirliği yaparak, Türkiye'deki Katolik Ermenileri nasıl desteklediğini, nasıl tahrik ettiğini, Katolik Ermeni dini liderlerinden hangilerinin Fransa'da dini eğitim almış olduklarını ve bunların Türkiye ile ilgili mektuplarını görmek mümkündür.

Bükreş Antlaşması'ndan (1811) sonra bir kısım Ermeniler açıkça Katolik olduklarını ilan etmişlerdir. Bu Ermenilerin, Katolikliği kabul etmesinden rahatsızlık duyan Ermeni Patriği idaresindeki Gregoryen Ermeniler, Katolik Ermenilere düşman olmuşlardı. Fransa Katolik Ermenileri her türlü yardım ve himayeye mazhar kılmış, onların Fransa'da eğitim görmelerinde ve ticari faaliyetlerinde her türlü kolaylığı sağlamıştı. Bu yüzden Osmanlı topraklarında yaşayan Maruniler, Keldaniler gibi azınlıklar da Katolik Ermeni cemaatine dahil olmaya başlamışlardır. Bütün bu gelişmeler Akka yenilgisinin acısını içerisinden çıkaramayan Napolyon Bonapart'ı - bir türlü intikam almak için- Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Katolik Ermenileri yönetime karşı ayaklandırma düşüncesine sevk etmiştir. Ancak, bu konuda İstanbul Büyükelçisi Sebastian'dan olumlu bir cevap alınamamıştır.

Ermeniler arasında Katolikliğin gelişmesinden rahatsızlık duyan Gregoryen Ermeniler, bu durumu Babıali'ye şikayet etmişlerdir. Osmanlı Hükümeti, 1828 yılında İstanbul'daki Katolik Ermenileri, Anadolu'nun iç kısımlarına doğru mecburi bir iskana tabi tutmuş ve Katolik Ermenilerin önde gelenlerinden bir kısmı ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bu Ermenilerin mallarına da el konulmuş, fakat bu dönemde Rumeli ve Anadolu'da meydana gelen Rus istilası sebebiyle bu iskan hadisesi önemini kaybetmiştir. Olaylar sebebiyle Fransa ve Avusturya'nın Osmanlı Devleti nezdindeki müdahale ve protestoları meseleyi bir "Katolik Davası" haline getirmiştir.

Kendisini Katoliklerin hamisi gibi gören Fransa, bütün Katoliklerin Anadolu'nun doğusuna gönderilmesini Katolik mezhebine karşı düşmanca bir tavır olarak gördüğünü, bu meseleyi kendi öz meselesi gibi telakki ettiğini keskin bir üslupla Babıali'ye ifade etmiştir. Gelişen bu olaylar karşısında Fransız Hükümeti, Osmanlı Devletini protesto ederek, Edirne Antlaşması uyarınca Katolik Ermenilerin İstanbul'da kalması, müsadere edilen malların iadesi, Katolik Ermeniler için Patrik tayin edilmesi yönünde baskı yapmaya başlamıştır. Rusya ile sürdürdüğü savaş esnasında gelişen bu olaylar karşısında Osmanlı Devleti, Fransa başta olmak üzere bütün Katolik devletlerin baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu sebepten Babıali bu meseleye tavizkar bir şekilde yaklaşmaya bir anlamda mecbur edilmiştir.

Özetlemek gerekirse, Fransa'nın Osmanlı politikası;

1. Kendi çıkarlarına uygun bir biçimde Avrupalı güçlerin politikaları arasında denge oluşturmak,
2. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Katoliklerin koruyuculuğunu üstlenmek olmuştur.

İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne ilişkin projelerini açıkça ilan etmemişler, 19.yüzyılın başında gerçek amaçlarını gölgelemek için "Doğu Meselesi"ni yaratarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmişlerdir.⁸⁷

3.1.3. Amerika

ABD'nin Ermenilere ilgi duyması, karakteristik olarak dağınık bir halde yaşayan Ermeniler için yeni bir ufuk açmış ve Ermenilerin Yeni Dünya'yla daha sıkı irtibata geçmesini sağlamıştır. Amerikan-Ermeni yakınlaşmasının tabii bir sonucu olarak da, XIX. yüzyıldan itibaren Anadolu'dan ABD'ye toplu Ermeni göçleri başlamıştır. Bu göçler, XIX. ve XX. yüzyıl boyunca devam etmiş böylece ABD'de özellikle Türk-Amerikan ilişkilerinde ortaya çıkan siyasi bunalımlara sebep olan hatırı sayılır bir Ermeni topluluğu oluşmuştur.

ABD, Ermeni sorununa ilk olarak kendi iktisadi çıkarları açısından yaklaşmıştır. 1780'lerden itibaren Anadolu ve Ortadoğu topraklarının kaynak

⁸⁷ Ar;s.38

zenginliği ve pazar niteliği, Birleşik Devletleri cezbetmiştir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra gerek elde edilen bağımsızlığın korunmasında gerekse ülkenin (ABD'nin) sahip olduğu zenginliklerin Avrupa'ya sömürge olmaması gayesiyle “Amerika Amerikalıdır” temel ilkesiyle saptanmış olan Monroe Doktrini'ni (1823) benimsemiştir. Birleşik Devletler'de çok uluslu bir yapı olduğundan, birleştirici unsur olarak “Hristiyanlık” olgusu düşünölmüştür. ABD'nin 1823 yılında uygulama sahasına koyduğu Monroe Doktrini, bir anlamda kendi içine kapanmayı, yani ABD'nin eski dünyanın politikasına uzak durmasını öngörmekteydi, Ancak, dünyanın sömürgeci devletlerce paylaşılmasına kayıtsız kalmanın getireceği zararın bilinciyle, devlet politikası olarak belirlenmiş olan Monroe Doktrini'ni çiğnememek gibi bir esas çarpışınca, her ikisine de uyumlu olan yöntemin, misyonerlerden yararlanmak olduğu görüşü ortaya çıkmıştır.

ABD, (1820'lerden itibaren) misyonerleriyle girdiği Osmanlı ülkesine, önceleri İngiliz Büyükelçiliklerinin vasıtasıyla daha sonra 1830'da Osmanlı Devletiyle yapmış olduğu antlaşmayla, ticari faaliyetleriyle girmiştir.

Birleşik Devletler, 7 Mayıs 1830 Antlaşmasıyla “the most favored nation” (en çok kayırılan ülke) statüsünü almıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti tarafından kapitölyasyon hakları ABD'ye de verilmiştir. ABD'nin Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu 1830 Antlaşması ve iki ülkenin ticari anlamdaki yakınlıkları, daha çok ABD'nin işine yaramıştır. Çeşitli olanakları sağlayan Osmanlı coğrafyasındaki verimli topraklar, Amerikan çıkarları bakımından ön planda tutulmuştur.

Washington ile İstanbul arasında yapılan 7 Mayıs 1830 Antlaşmasındaki bir madde, Osmanlı Devleti için ilerleyen yıllarda önemli bir sorunun kaynağını oluşturmuştur. Antlaşmada üçüncü madde olarak belirlenen husus ile Amerikan tüccarları Türkiye'de simsarlar kullanma hakkına sahip olmuş ve bu simsarların her millettten olması koşulu ile de ABD tarafından Ermenileri işin içine dahil edilmiştir. Kendi ticari planı olarak ABD, Anadolu'da kıyı kesimlerde de Ermeni kitesinden faydalanmıştır. Bunun tabii sonucu olarak da, Anadolu'da zengin bir Ermeni burjuvazisi ortaya çıkmıştır. Bu burjuva grubuna, yine Amerikalı misyonerlerin yapmış oldukları etkin çalışmalar neticesinde eğitilmiş bir Ermeni kitlesi eklenince,

söz konusu yapılanma artık hasta adam olarak XIX. yüzyılda çeşitli siyasi bunalımlar yaşayan Osmanlı İmparatorluğu için önemli sorunları da beraberinde getirmiştir.

Amerikalı misyonerler, Osmanlı ülkesine Müslümanlar dahil olmak üzere halkı Protestan Hıristiyan yapmak amacıyla geldiler. Anadolu'da "American Board of Commissioners for Foreign Missions" adlı örgüte bağlı olarak çalışan misyonerler Müslümanların ve Yahudilerin dinlerini, Rumların da Ortodoks mezhebini değiştirmede başarılı olamayınca bu görevlerini Ermeniler üzerinde yoğunlaştırdılar. Ermeni milliyetçiliğini körükleyen misyoner okulu sayısı 1845'de 7 iken, 1913'de 450'ye, öğrenci sayısı ise 26.000'e ulaşmıştır.⁸⁸

Misyonerlerin yabancı ülke kamuoylarında Ermeniler hakkında taraflık ve nefret uyandıran faaliyetlerde bulduklarına ilişkin hususlar Osmanlı Devleti'nin yazışmalarına da yansımıştır. Osmanlı Washington büyükelçiliğinden 27 Aralık 1885 tarihinde gönderilen raporda "*Amerikalı misyonerlerin Ermeni işlerine müdahalesi olmaması durumunda Ermeniler lehine yapılan tahriklerin büyük ölçüde azalacağı, çünkü gerek Avrupa'da gerek Amerika'da Osmanlı Devleti aleyhine kin ve düşmanlık yaratan nedenlerden birinin Osmanlı ülkesinde ikamet eden misyonerlerin gizli ve açık olarak yabancı ülkelere raporlar göndermelerinden kaynaklandığı*" belirtilmektedir.⁸⁹

1908'e kadar Amerikan Protestan misyonerliği işi çok hızlı bir şekilde genişleme örneği göstermiştir. Örneğin 1860'larda misyon alanı o kadar büyümüştür ki, üç ayrı alt bölüme ayrılmıştır. Bunlar: Batı Türkiye, Merkezi Türkiye ve Doğu Türkiye'dir. Başlangıçta bu başarı önemli ölçüde eğitim ve dini hareketler yoluyla gerçekleşmişti. 1914'e gelindiğinde American Board'un çalışmaları sayesinde Amerikan asıllı misyonerlerin sayısı düşerken bunların yerini Türkiye'den yetiştirdikleri Ermeniler almıştı ki, sayıları 1200'ün üzerindedir.

Ana eğitim merkezleri, İstanbul (Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji), Antep (Merkez Türkiye Koleji), Merzifon (Anadolu Koleji)⁹⁰, Harput (Harput

⁸⁸ Ar; s. 141

⁸⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerika İlişkileri (1896-1919)**, C..II, s. 239,240, Ankara, 2007, Ar; s. 142

⁹⁰ "American Board'un misyonerlik faaliyetleri için Merzifon'u seçmiş olmasının nedeni; şehrin hedef kitle olarak seçilmiş nüfusun (özellikle Ermeni ve Rumların) çoğunlukla yerleşik olduğu bir bölgenin merkezinde olmasıdır. Burasının merkez olarak seçilmesinin bir sebebi de, Merzifon'un bölgede yolların kavşağında bulunmasıdır.", Gülbadi Alan; American Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri Ve Anadolu Koleji, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008, s.xii

Koleji), İzmir (Uluslar arası Kolej), Van (Van Koleji) ve Tarsus (St Paul'un Koleji)'dur. 1914'e kadar misyon okulları ve kolejlerin sayısı 426'yı bulmuştu. Bunun içerisinde 8 kolej, üç ilahiyat fakültesi, 46 orta dereceli okul ve 371'tane de diğer okullar vardır. Bu okullara kayıtlı (1914 itibariyle) 1700 kolej öğrencisi, 4000 lise öğrencisi, ve ilkokullarda ise yaklaşık 19.500 kişiden oluşan kız ve erkek öğrenci kayıtlıdır. Bu okullardaki öğrencilerin tamamına yakını Ermeni öğrenciler oluşturmuştur.⁹¹

XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeniler, Amerikalı tüccarlar ve misyonerler vasıtasıyla peyderpey ABD'ye göç etmeye başlamışlar, daha sonra bu ülkede çöken imparatorluktan tıpkı 1829 yılında Yunanlıların yaptığı gibi bağımsızlık ve/veya 1878 yılında Bulgaristan örneğinde olduğu gibi muhtariyet istemleriyle, Anadolu içerisindeki Ermenileri teşkilatlamaya hatta isyan eylemlerine yönlendirmeye başlamışlar ve Osmanlı Devleti'ne yönelik karalama kampanyalarına girişmişlerdir. Amerika'daki Ermeni propagandasının en kesintisiz kaynaklarından biri oraya göç edip yerleşen Ermeniler olmuştur. Bunlar değinilen önyargılardan yararlanmışlardır. Göç edilenlerin bir kısmı papaz olmuş, bir kısmı ise Amerikan üniversitelerinde öğrenim görmüşlerdir. Misyonerlerin yetiştirdiği bu eğitimli Ermeni gençleri Türk düşmanlığını yaymak bakımından önemli başarılar sağlamışlardır. Öte yandan Osmanlı topraklarında Amerikalı tüccarın simsarı olarak çalışan ve para biriktiren bir kısım Ermeni, daha sonra Amerika'ya göç etmekteydiler. Daha sonra Ermeni kızlarla evlenen bu gençler sayılarını arttırmaktaydılar. Bu kişiler Türk düşmanlığı üzerine kurulu Ermeni propagandasını bir ticari reklam aracı olarak kullanabilmekteydiler.⁹²

Amerikan basınında Türkler aleyhine yapılan bu propaganda faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin Washington Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığına bildirilmiştir. 22 Aralık 1894 tarihli bir raporda durum; *"Amerikan gazetelerinde hemen her gün, Osmanlı hükümeti aleyhinde Avrupa'dan gelen düşmanca telgraflarla Amerika'nın değişik şehirlerinde ikamet eden Ermeniler tarafından, Osmanlı Devlet aleyhine kaleme alınmış yazıların yayınlandığı, bu yıllarda devamlı olarak Ermenilerin Hıristyan olduğu temasının vurgulandığı, Osmanlı Devleti*

⁹¹ Türk Ermeni İlişkileri Komitesi; s.15

⁹² Ar;s.144

*aleyhine en saldırgan dil kullananlarınMelkon, Ağamalyan, Eğinyan... isimli şahıslar olduğu” ifadeleri ile bildirilmektedir.*⁹³

İlk olarak 1894 yılında ABD Kongresine taşınan mesele, 3 Aralık 1894 tarihli bir kararla Türkiye'nin haksız yere suçlanmasına ve kınanmasına sebep olmuştur. Daha sonra Ocak 1896'da yine ABD Kongresinde her iki meclisin de gündemine getirilmiş ve Türkiye aleyhine bir karar kabul edilmiştir.

Sonuç olarak, denilebilir ki, Osmanlı- Amerikan ilişkilerinde 19. Yüzyılın son yarısında yaşanmaya başlanan problemler genellikle misyonerler ve Amerikan okullarından kaynaklanmıştır.İlk yıllarda Osmanlı Devleti tarafından çok önemsenmeyen misyonerlik Osmanlı ABD ilişkilerinin bazen gerginleşmesine neden olmuştur. Ermeni milletini, misyonerlik faaliyetinde hedef kitle seçen Amerikalılar, Ermeni isyanlarının çıkmasında başka pekçok faktörle birlikte rol oynamışlardır.⁹⁴

3.1.4. İngiltere

Ermeni Sovyet tarihçi G.M. Arutyunyan'ın “19.yüzyılın 90'lı yıllarının Ortalarında İngiliz Burjuvazisinin Ermeni Meselesindeki Gerici Politikaları” başlıklı doktora tezine göre; Ermeni halkının kaderi, 1878 yılından başlayarak Ermenistan'da Sovyet iktidarı kurulana kadar kapitalist devletler arasındaki en utanç verici pazarlıkların bir unsuru olmuştur. Ancak Ermeni meselesinin sömürülmesinde en aşağılık rolü İngiliz burjuvazisi oynamıştır. Berlin Konferansı sürecinden itibaren İngiliz kapitalizmi, Türkiye'deki Ermeni halkı üzerindeki sömürgeci etkilerini pekiştirmiştir.Protestan misyonerler ise İngiliz diplomasininajan rolünde ideolojik suç ortağı olmuştur.⁹⁵

1840 yılından sonra Osmanlı İmparatorluğunda Protestan misyonerlerin faaliyetlerini genişlettikleri görülür. Görünüşte dini ve mezhebi bir amaca yönelik gibi görünen bu faaliyetlerin gerçek amacı farklıdır. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Katoliklerin hamisi Fransa, Ortodoksların hamisi ise, Rusya olmuştur. Bu devletler 1840 tarihinden sonra çıkan olaylardan faydalanarak kendi mezheplerinden olanları himaye etme amacıyla Osmanlı İmparatorluğundaki nüfuzlarını

⁹³ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, s.390,391

⁹⁴ Nurdan Şafak; “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti-ABD ilişkileri”, www.osmanli.org.tr, (05.06.2013)

⁹⁵ Perinçek, s.65

kuvvetlendirmeye başlamışlardır. İngiltere de bu devletlerin nüfuzuna karşı mezhebi bir denge kurmak istemiştir. Bu gaye ile de Ermenilerin kurdukları Protestan cemaatinin resmen hükümet tarafından kabulü işinde İngiltere'nin Türkiye'deki elçisi Cunning vasıtasıyla tavassutta bulunmuştur. İngiltere, doğuda dinin oynadığı rolü geç de olsa kavrayarak- Fransa gibi Osmanlı İmparatorluğu içerisinde siyasi ve idari nüfuzunu artırmak için dini, bu dönemde bir araç olarak kullanmaya başlamıştır. Ayrıca İngiltere, bu faaliyetiyle Türkiye'de Fransa ve Rusya'nın faaliyetlerini kontrol etme imkanını da temin etmiş olacaktı. Bunu gerçekleştirmek için de 1840 yılında Kudüs'te bir Protestan Kilisesi kurulmuştur. Bu tarihten itibaren İngiltere, Amerika ve Almanya'dan gelen Protestan misyonerler, (İngiltere'den gördükleri yardımla) diğer din ve mezheplerdeki halkı, Protestan yapmak için çalışmaya başlamışlardır.

İstanbul'da İncil'in propagandasını yapmak gayesi ile Bible House (İncil Evi) adıyla American Board'ın bir şubesinin açılması ve Şark dilleri için de bir matbaanın tesisiyle Ermeni cemaati içerisinde yavaş yavaş yayılan ve genişleme eğilimi gösteren Protestanlık hareketini cesaretlendirmek için İngiltere, gayretini ve desteğini artırmıştır. Misyonerlerin sürekli gelişi ve Bebek'te Amerikan misyoneri Dr. Hamlin Koleji'nin tesisi sayesinde bir çok Ermeni öğrenci yetiştirilmiştir. Aldıkları eğitimden yararlanarak İngilizce'yi öğrenen Ermeni öğrenciler Protestanlık için daha uygun hale gelmiş oluyordular. Söz konusu dönemde açılan bu gibi kolejlerin en çok tesiri Ermeni üzerinde hissedilmiştir. Bu kolejlerde Ermeniler, tarih ve edebiyatları hakkında bilgi sahibi oldukları gibi, milliyet prensiplerini de öğrenmişlerdir. Çok geçmeden Ermeniler arasında Protestanlığı kabul edenlerin sayısı artmıştır. Böylece İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında himaye hakkı iddia edebileceği bir Protestan topluluğuna sahip olmuş oluyordu.

İngiltere'nin Osmanlı politikasını özetlemek gerekirse;

1. İngiltere'nin ekonomisi ve sömürgeleri ile bağlantılı çıkarlarını korumak,
2. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak, bu nedenle Osmanlı'nın paylaşımını yavaşlatmak,
3. 1895 sonrasında ise imparatorluğu bölmek ve bu bölüşümde iyi pay elde etmek diyebiliriz.

3.1.5. Ayastefanos Antlaşması Ve Berlin Kongresinin Önemi

Osmanlı devleti 1699'da Macaristan'ı yitirdikten sonra büyük bir toprak kaybetme sürecine girmişti. Osmanlı devletinin bu tarihten sonra iki yüz yıl daha yaşamasında İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletlerin çıkar çatışmalarının, Osmanlı'nın bu çıkar çatışmalarına karşı yürüttüğü denge politikasının etkisi büyüktür.

19.yüzyılın ortasında Osmanlı devletinin genel görünümüne bakarsak, diyebiliriz ki, devlet kıyılarından çökmeye başlamıştır. Rusya, Kırım ve Kafkasları eline geçirmiş, Sırbistan özerkliğini kazanmış, Yunanistan bağımsız, Romanya ise özerk bir prenslik olmuştu. Fransa Cezayir'i işgal etmiş, Arap hanedanlarından Suudlar Arabistan'ın büyük bir bölümünü işgal etmişlerdi. Mısır'da Mehmet Ali Paşa tüm gücüyle iktidarını koruyordu. Buna rağmen Osmanlı devleti, Anadolu, İstanbul'dan Adriyatik denizine kadar Balkanların orta bölümü, Kuzey Afrika'da Libya, Akdeniz'de Girit ve Kıbrıs gibi adalar, Mısır ve Arabistan üzerinde hükümranlık sürüyordu.

Osmanlı devletinin Balkan toprakları üzerinde büyük bir parçalanma yaşamasına sebep olacak olan Osmanlı-Rus çatışması tam da bu sırada meydana geldi. Osmanlı Rus çatışmasının nedenleri arasında Rusya'nın 1870'lerden sonra Osmanlı devleti içindeki Sırp azınlığı ayaklandırmak için Panislavist bir politika izlemeye başlaması, Hersek halkının 1875 yılında ayaklanması ağır basmaktadır.⁹⁶ Rusya, Almanya ve Avusturya'nın bu çatışma süresince birlikte hareket etmesi ise Osmanlı devletinin bu mücadeleden yenilgi ile ayrılmasına sebep olmuştur.

1875 yılında Hersek halkının vergi sorunundan dolayı ayaklanması üzerine Rusya, Almanya ve Avusturya Osmanlı devletine bölgede reform yapması konusunda baskıda bulunmuşlardır. Bu baskının başarısız olması üzerine Rusya ile Avusturya Peşte'de bir anlaşma yaparak, birbirlerini bazı bölgelerde serbest bırakmışlardır. Örneğin, Rusya Avusturya'yı Bosna Hersek'te, Avusturya da Rusya'yı Balkanların öteki bölgelerinde serbest bırakmıştır. Bu anlaşmanın hemen arkasından Osmanlı- Rus savaşı patlak vermiştir.

⁹⁶ Rusya'nın Panislavist bir politika izlemesinin bir diğer nedeni de 1871 yılında kurulan Alman ulusal birliğidir. Bu Pancermen bloğuna karşı Rusya Panslav bloğu ile denge kurmaya çalışmıştır.

Bu savaşı Osmanlı devleti kaybetmiş ve kendisi için çok ağır şartlar içeren Ayastefanos Barış antlaşmasını imzalamıştır. Antlaşma temelinde Panislavizm taraftarlarının isteklerini yerine getiriyor, Karadağ ve Sırbistan bağımsızlıklarına kavuşuyordu. Bulgaristan'a dışta Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı, ama özerk bir yapı kazandırılıyor, Romanya'ya da Dobruca'nın bir bölümü veriliyordu.⁹⁷

Ermeniler, Osmanlı ordusunun 1878'de yenilmesinden sonra Rusya'ya müracaat ederek, Ermenilerle ilgili bir takım taleplerde bulunmuşlardı. Rusya Ermeni isteklerine belirli bir ölçüde uymuş, Ayastefanos antlaşmasınının 16. Maddesine Ermenilerle ilgili birtakım hükümler koydurtmuştur. 16.madde şöyle diyordu: “*Rus askerlerinin Ermenistan'da (Türkiye'nin Doğu illeri kastediliyor) işgal etmiş oldukları toprakları terk etmesi ve Türkiye'ye iade edilmesi gereken bölgenin boşaltılması, iki ülke arasındaki ilişkilerin sürüdürülmesine zararlı olacak çatışma ve karışıklıklara yol açabileceği için Babıali, Ermenilerin, Kürt ve Çerkezlerle karşı güvenliklerini temin edecektir.*”⁹⁸

Ermenilerin muhtariyet isteği Rusya tarafından, kendi sınırları içindeki Ermenilere de örnek olacağı düşüncesi ile olumlu karşılanmamış, Osmanlı devletinin Ermenilerle ilgili ıslahat yapacağı ve ıslahat tedbirlerinin alınmasından sonra Rusya'nın Osmanlı topraklarından çekileceği antlaşmada yer almıştır.

Ayastefanos antlaşmasına göre; Rusya Anadolu'da Kars, Ardahan ve Batum'a sahip olacaktı. Buna göre; Karadeniz bir Rus gölü hline gelecek, Anadolu tamamen Rus etkisine ve işgaline açık kalacaktı. Türkiye yüklü bir savaş tazminatı ödeyecek, ancak bu tazminatın bir kısmı Dobruca'nın ve Tuna Nehri deltasında bulunan adaların Anadolu'da ise Ardahan, Kars, Batum, ve Bayazıd'ın Ruslara bırakılmasıyla karşılanacaktı.⁹⁹

“*Böylece doğan Ermeni sorunu ileriki yıllarda daha da geliştirilecek ve daha büyük bir ustalıkla kullanılacaktır.*”¹⁰⁰

Büyük bir yenilgi olan Ayastefanos antlaşmasında Ermenilerle ilgili maddeye en çok tepki gösteren İngiltere olmuştur. Çünkü İngiltere, Ermenileri bağımsız bir

⁹⁷ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s.313-316, Nurşen Mazıcı, **Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1920**, Pozitif Yayınevi, İstanbul 2007, ss. 33-36

⁹⁸ Sonyel, s.54

⁹⁹ Sonyel, s.55

¹⁰⁰ Shaw, s.236

devlet olarak istemekte ve kendi güvenliği bakımından da bundan yararlar ummakta idi. Çünkü Rusya'nın doğuda etkisini arttırmasını istememekteydi. Artık, İngiltere 1878 yılından itibaren, Osmanlı imparatorluğunun toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmiş, bu devleti yıkarak toprakları üzerinde kendine bağlı devletler kurma ya da kendisi yerleşme yolunu tutacaktır. Ancak şimdi Rusya, İngiltere'nin imparatorluk yolunu tehdit eder bir hale gelmiştir. Eğer Rusya Doğu Anadolu yoluyla bir yandan İskenderun, öbür yandan Mezopotamya yoluyla Basra Körfezi'ne inerse, İngilizler için ciddi ve ağır tehlikeler yaratabilirdi. İngilizlere göre tehlikeyi önlemenin yolu, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı, onun toprak bütünlüğüne dayanan İngiliz geleneksel politika ilkesinden görünüşte ayrılmamak, ama imparatorlukta İngilizler için gerekli olan topraklara sahip olmak, hiç olmazsa bunlar üzerinde İngiliz nüfuzunu sağlamaktır. İngilizle bu amaçlarına ulaşmak için, Berlin antlaşmasından kısa bir süre önce, Osmanlılarla Rusya'nın tehdidine karşı bir savunma sözleşmesi yapmıştır. 4 Haziran 1878'te imzalanan ve Kıbrıs Sözleşmesi olarak bilinen bu belgeye göre; Osmanlı Devleti, Kıbrıs adasını İngiltere'ye bırakmıştır. Bunun karşılığında İngiltere de Asya topraklarını Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile birlikte korumaya söz vermiştir. Bu antlaşma Rusya'nın işgal etmiş olduğu Kars ve diğer Doğu Anadolu bölgelerini elinde tuttuğu sürece geçerli olacak, Rusya buralardan çekilirse Kıbrıs boşaltılacak ve sözleşme sona erecekti.¹⁰¹

4 Haziran tarihli bu sözleşmeden sonra, İngiltere ve Avusturya Rusya'ya baskı yaparak Osmanlı devleti ile Rusya arasında Berlin antlaşmasının imzalanmasını sağlamışlardır.

Berlin kongresi 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında yapıldı. Toplam 20 oturumdan oluşan kongrenin başkanlığını Alman başbakan Bismarck yapmış, Ermeniler de Mıgırdiç Hırımyan başkanlığında bir kurulla temsil edilmişlerdir.¹⁰²

Berlin antlaşması; Rusya'nın Ayastefanos'ta düşlediği Büyük Bulgaristan'ı üçe bölüyordu. Özerk Bulgaristan Tuna'dan Balkan dağlarına kadar uzanacak, Osmanlı egemenliğinde kalacak, başında Hıristiyan bir prens bulunacak, ayrı ordu ve yönetimi olacak ancak padişaha yıllık vergi ödeyecekti.

¹⁰¹ Sonyel, s.58,59

¹⁰² Sander, , s. 35

Büyük Bulgaristan'dan kalan topraklar ikiye bölünüyordu. Balkanların güneyinde kalan bölge Doğu Rumeli vilayeti olarak padişahın yönetiminde idi. Niş ile Yunan sınırı arasındaki Makedonya bölgesi ise reformlar yapılmak üzere yeniden Osmanlı yönetimine veriliyordu. Sırbistan da güneyde Niş ve doğuda Pirot'a kadar bağımsız oluyordu. Romanya, 1856 Paris Anlaşmasıyla aldığı Besarabya topraklarını Rusya'ya veriyor, Tuna adalarıyla Dobrucayı alıyor ve bağımsızlığına kavuşuyordu.

Osmanlılar doğuda Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bırakıyor, Batum serbest liman oluyordu. Ayastefanos'ta kazanılan Eleşkirt vadisi ile Doğu Bayezit Osmanlılara geri veriliyordu. Bab-ı Ali Ermenilerin oturduğu bölgelerde reform yapmayı kabul ediyordu.

Bu antlaşmada Ermenilerin güven ve rahatını sağlamayı Osmanlı devleti kabul etmiş, ayin ve mezhep serbestliği kuralını vermiştir. Ayrıca ilgili 62.maddede Osmanlı imparatorluğunda görevli bulunan konsolosların ve misyonerlerin gerek sözü edilen Müslüman olmayanları, gerekse dinsel kuruluş ve tapınakları korumaları da belirtilmiştir.

Kısacası bu antlaşma ile Osmanlı imparatorluğu büyük bir gelir kaybına uğramış, toplam toprağının beşte ikisi ile nüfusunun yaklaşık yarısı Müslüman olan beşte birini terk etmek zorunda bırakılmıştı. Ve bu durum Osmanlı imparatorluğu için büyük bir yenilgiydi.¹⁰³

Berlin antlaşması, Paris anlaşmasının kurmuş olduğu ve Osmanlı-Rus savaşıyla ortadan kalkan dengenin yerine yeni bir denge kurmuş, ama bu denge Osmanlı imparatorluğunun paylaşılmasıyla mümkün olmuştur. Ayastefanos anlaşması, Osmanlı devletinden Balkan topraklarını kopardığı halde, Berlin anlaşması Osmanlı topraklarının tümünü parçalamaya yöneliktir. Ayrıca bu antlaşma Osmanlı devleti ile Ermeniler arasında bir uçurum oluşturmuş, Osmanlı devleti topraklarının parçalanma tehdidine karşı merkeziyetçiliğini arttırmıştır.

Yazar Bliss'e göre Berlin Antlaşması:

Bliss, Berlin Antlaşması'nın temel noktalarını aşağıdaki gibi özetlemiştir.¹⁰⁴

“BERLİN ANTLAŞMASI MADDELERİ

¹⁰³ Shaw, ,s.239

¹⁰⁴ Bliss, ss. 255-258

1. *Sofya dâhil Bulgaristan'da, Sultana haraç ödeyen, prens ve seçilmiş bir kurul tarafından yönetilecek bir prenslik kurulacak ve Avrupa Güçlerinden delegeler tarafından yardım edilecek bir Rus Vekil General yönetiminde düzenlenecek. Düzenleme süresi dokuz ayı aşmayacak.*
2. *Balkanların güneyinde Doğu Rumeli denilen bir eyalet kurulacak ve Sultanın emirleri altında bir Hıristiyan tarafından yönetilecek. Bu eyaletin düzeni Avrupa Güçleri tarafından atanan bir komisyonun kontrolünde olacak. Sayı olarak 50.000'i aşmayacak Rus birlikleri dokuz ay içinde Bulgaristan ve Doğu Rumeli'yi işgal edecek ve bu dönemden sonra üç ay içinde her iki eyaleti de boşaltacak.*
3. *1868'de vaat edilen idari değişiklikler Girit Adasında uygulanacak. Benzer değişiklikler Avrupa Türkiye'sinin tüm eyaletlerinin yönetiminde de uygulanacaktır, aksi takdirde geçimleri sağlanmayacaktır. Bu yeni düzenlemenin detayları Doğu Rumeli'nin düzeniyle görevli olan Avrupa Komisyonuna sunulacak.*
4. *Yunanistan ve Türkiye, Kongrenin raporlarında belirtilen sınırın onayında hem fikir olamazlarsa, Güçler iki tarafa arabuluculuk yapma hakkını korurlar.*
5. *Bosna ve Hersek Avusturya tarafından işgal edilecek.*
6. *Karadağ, Antivari limanı dahil toprak genişlemesiyle (miktar olarak önceki alanına eşit olarak) bağımsız bir prenslik kuracak ancak gemi veya savaş bayrakları tutmasına izin verilmeyecek ve limanları Avusturyalı gümrük muhafaza gemileri tarafından kontrol edilecek.*
7. *Sırbistan güneyde ve doğuda büyük miktarda toprak ilaveleriyle bağımsız bir prenslik kuracak.*
8. *Romanya bağımsız bir prenslik kuracak, 1856 Paris Antlaşması ile Rusya'dan alınan Besarabya bölümünü Rusya'ya bırakacak ve karşılığında Dobruca bölgesini alacak.*
9. *Türkiye, Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya ve Katar'ı İran'a bırakacak.*
10. *Türk Hükümeti gecikmeden Ermenilerin yaşadığı bölgelerde uygun reform önlemleri sunacak.*

11. *Bütün Türk İmparatorluğu dâhil yukarıda bahsedilen tüm bölgelerde mutlak dini özgürlük var olacak. Ayastafenos yerine geçen Berlin antlaşması yoluyla Türkiye'nin kazancı, bu yeni antlaşmayla daha eski olan tarafından inşa edilen prensliklerden kesilen topraklarda ve antlaşmanın uygulanması üzerindeki Rus denetimi yerine Avrupa denetiminin geçmesinde oldu."*

Bu temel noktaların altını özenle çizen Bliss, görünüşe göre İngiltere'nin zafer kazandığını ifade etmiştir. Bliss'e göre; sadece Ayastafenos anlaşması bir kenara bırakılmakla kalmamış, Sultan neredeyse onu en kudretli ve en etkili müttefiki olarak kabul etmişti. Yirmi yıl yanlış yönetim süresince kaybolan saygınlık usta bir başarıyla geri kazanılmıştı ve Türkiye'nin tüm Hıristiyanları mutluydu. Yeni Sultan, tamamen kendi insanlarının iyiliğini isteyen ılımlı bir adam olarak görüldü ve gerçek reforma dair en parlak beklentiler oluştu.¹⁰⁵

3.1.6. Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Sorunu

Misyon, bir kimseye bir şey yapmak üzere verilen özel görev, yetki anlamına gelmektedir. Bir hükümetin bir kimseye verdiğini, diplomatik, bilimsel vb. geçici ve belirli görevlere misyon, bu görevler için görevlendirilmiş kimselere de misyoner denilmektedir.¹⁰⁶

Misyoner faaliyetlerinin tarihi oldukça eskiye gider. İlk misyonerlerin 'havariler' olduğunu söylemek mümkündür. Zira, Hıristiyanlık inancına göre Hz. İsa etrafına topladığı havarilerine, "Gidiniz ve yeryüzündeki her yaratığa İncil'i anlatınız." diyerek onları vaaz etmek üzere görevlendirmiştir. Bu cümleden hareketle, bir önce yaptığımız tanıma ek olarak, genelde Hıristiyanlığı yaymak için gayret gösteren kişilere "misyoner", Hıristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları teşkilata da "misyon" diyebiliriz. İlk misyonerlerden kabul edilen Aziz Paulus (SLPaul) Hıristiyanlığı yaymak amacıyla Anadolu, Makedonya ve Yunanistan'da pek çok kilise kurmuş ve bu kiliseleri teşkilatlandırmıştır. Havariler ve yardımcıları sayesinde Hıristiyanlık zamanla bütün Roma dünyasına yayılır. Roma Katolik Kilisesinin Avrupa'ya hakim olmasıyla Hıristiyanlığın bütün dünyaya

¹⁰⁵ Bliss, s.258

¹⁰⁶ Alan, s. 20

yayılması için harekete geçilir. Bu amaçla Papalık tarafından 1662'de Vatikan'da "Miyon Bakanlığı" kurulur. Yine bu tür faaliyetler için Paris'te "Dış Miyonlar Papaz Okulu" açılır ve giderleri "Papalık Propaganda Dairesi" tarafından üstlenilir. Miyonerliğin daha etkin olabilmesi için Almanya, Fransa ve Belçika gibi Avrupa.ülkelerinde açılan çeşitli enstitülerin yanısıra, miyonerlik çalışmalarını daha iyi yürütebilecek elemanların yetiştirilmesi için de yeni okulların kurulduğu görülür. Böylece, başlangıçta kişisel gayretlerle başlayan miyonerlik faaliyetleri zamanla güçlenmiş ve emperyalizminöncülük görevini üstlenen bir teşkilat halini almıştır.¹⁰⁷

Hıristiyan dünyasının orta ve yeniçağlar boyunca, Türk-İslam dünyasına yönelik düzenlemiş olduğu Haçlı Seferlerinin yakınçağlardaki tezahürü miyonerlik faaliyetlerdir. 19. ve 20. Yüzyıllar miyonerliğin altın çağı olmuştur.

Osmanlı topraklarına ilk gelen miyonerler Katoliklerdir.Fransız olan bu miyonerler, İstanbul'daki yabancı ve azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek üzere 16.yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelirler, dini kurumlarının yanısıra okullarını açarlar.¹⁰⁸

Tarih boyunca miyonerlik faaliyetleri, dini görünüşlerine rağmen dünyevi amaçlar için kullanılmıştır. Osmanlı devleti miyonerlik faaliyetlerinin topraklarında yoğunluk kazanması ile bu okulları ve faaliyetlerini takibe almıştır. Bu dönemde miyonerlik okulları Ermeni çetelerinin yuvası haline gelmiştir.

Batılı devletler, miyonerlik faaliyetlerini sürdürmek için Ermenileri farklı mezheplere ayırmışlar, ve her biri bir mezhebin koruyucusu olarak ortaya çıkmışlardır. Rusya, Ortodoks Hıristiyanları, Fransa Katolikleri, İngiltere ve ABD Protestanları korumuş, onlar adına siyasi ve idari icraatta bulunmuştur. Örneğin, Protestanlar Amerika'nın devreye girmesi ile birlikte en güçlü mezhep olarak ortaya çıkacaktır.

Miyonerler en büyük desteği, konsoloslardan ve elçilerden alıyordu. Önceleri ticari amaçlarla açılan konsolosluklar, miyonerlik faaliyetlerinin yoğunluk kazanmasından sonra Sivas, Harput, Erzurum gibi şehirlerde de açılmıştır. Konsoloslarla miyonerler arasındaki yakınlığı fark eden Osmanlı Devleti,

¹⁰⁷ Ayten Sezer; "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miyonelerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fültesi Dergisi**, C.2, Ankara ,s.170

¹⁰⁸ Sezer, s.173

konsoloslukların açılmasına bazı sınırlandırmalar getirirse de imzalamış olduğu ticari antlaşmalar bunu engellemiştir.

Protestan misyonerler bir taraftan Amerika'nın desteği, diğer taraftan 1856 tarihinde yayımlanan Islahat Fermanı'ndan yararlanarak faaliyetlerine hız vermişlerdir. Bu çalışmaların yoğunluk merkezi okullar olmuştur. Açılan Ermeni okullarında Ermenice öğretiliyor, Ermeni tarihi ve kültürü ders olarak verilmiştir. Ermeni ailelerinin çocukları Amerika ve Avrupa'ya öğrenci olarak gönderiliyordu. Eğitimlerini bu okullarda tamamlayanlar, dönüşlerinde misyoner okullarında öğretmen olarak görev yapıyorlardı. Misyoner okulları böylece geleceğin isyancılarını yetiştiriyorlardı. Osmanlı devleti ise bu gelişmelere kayıtsız kalmamakla birlikte, her seferinde karşısında bir Batılı devleti buluyordu.

Ermeni mezheplerinin etrafında oluşan misyoner okulları yanında, hayır cemiyetleri, kiliseler, hastaneler de aynı görevi üstlenmişlerdi.

1871 yılında Anadolu'daki misyonerlik teşkilâtı üç bölgeye ayrılmıştı,¹⁰⁹

Birinci Bölge, merkezi İstanbul olan "Batı Türkiye Misyonu", bu misyona bağlı yerleşim merkezleri arasında, İzmit, Kayseri, Bursa, Manisa, Sivas ve Merzifon bulunuyor- du. Bu misyon merkezlerine bağlı Amasya, Tokat, Çarşamba, Samsun, Ünye, Yozgat, Niğde, Aksaray, Sungurlu, Talas, Bandırma, Bilecik, Kütahya, İzmir, Aydın, Akhisar, Afyon, Zara ve Gürün gibi uç istasyonlar vardı.

İkinci Bölge, merkezi Antep şehrinde bulunan "Merkezi Türkiye Misyonu" na bağlı, Halep, Adana, Antakya, Maraş ile bunlara bağlı Urfa, Kilis, Elbistan, Adıyaman ve Siverek uç istasyonları bulunuyordu.

Üçüncü Bölge, merkezi Harput şehri olan "Doğu Türkiye Misyonu" na bağlı istasyonlar, Bitlis, Erzurum ve Mardin ile bunlara bağlı Arapgir, Eğin, Muş, Diyarbakır ve Trabzon uç istasyonları faaliyet göstermekteydi. Bu istasyon ve uç istasyonlar ile bunlarla irtibatı olan insanların sayıları süratle artmıştır. 1893 yılında sadece Amerikan misyonerlerinin kontrolü altında 463 kilise ile 1317 misyoner görev yapmaktaydı. Amerikan misyon teşkilâtına bağlı 21 okulda 2740 öğrenci vardı.

Misyonerlerin Ermenilere yönelik faaliyetleri,

a.Okullaşma,

¹⁰⁹ YUVALI, Abdülkadir, "Ermeni İsyanlarında Misyoner Okulların Rolü" <http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/05.htm>, (06.10.2012)

- b.Siyasî maksatlı örgütlerin kurulması ve teşvik edilmesi,
c.Silahlı ayaklanmaların başlatılması,
d.Bir dış müdahaleyi gerektiren eylemler düzenleme ve gerçekleştirme şeklinde plânlanmıştı.¹¹⁰

Gülbadî Alan ise, misyonerlerin amacını kitabında şu şekilde açıklamıştır:
“Misyonerlik faaliyetlerinin amacı, ilk bakışta Müslüman halkı Hıristiyanlık dinine kazandırmak gibi görünüyorsa da, Merzifon’da yürütülen çalışmalar incelendiğinde asıl maksadın, Osmanlı toprakları üzerinde azınlıklar merkezli devlet kurmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu maksatla Anadolu kolejinde azınlı dilleri yanında Ermeni ve Rum tarihi ve kültürü öncelikli dersler olarak veriliyor, kolej bünyesinde açılan hastanede de Müslüman Türk halkına ulaşılmaya çalışılıyordu.”¹¹¹

Batılı Devletler; Türklerin Anadolu’ya yerleşip, Balkanlara girmesiyle, Türkleri Avrupa ve Anadolu’dan zorla atmak amacıyla, Haçlı seferlerini düzenlemişlerdir. Bu girişimde başarıya ulaşamayınca, Türkleri İslamiyet ‘ten vazgeçirip Hıristiyanlaştırmayı denemişlerdir. Bu misyonerlik hareketinin başarısızlığının ardından, Osmanlı Devleti himayesinde bulunan azınlıklar, başta Ermeniler olmak üzere dini, milli ve siyasi yollarla, kendi mezheplerini kabul ettirmek suretiyle amaçlarına ulaşmak yoluna girmişlerdir. Verilen kapitülasyonlar ile Fransa, İngiltere, Rusya ve ABD gibi devletlere tanınan Osmanlıdaki “Hıristiyanların Hamilii” konumu sayesinde misyonerler, Osmanlı topraklarında teşkilatlanma sürecine girmiştir. Böylece Anadolu’nun özellikle Doğu Anadolu bölümünde en ücra köşeye kadar yayılmış kiliseler, hastaneler, okullar, kolejler ve Ermenilerin her meselesi ile yakından ilgilenen konsoloshanelerin Atatürk’ün de yerinde teşhisiyle Osmanlı Devleti’nde “her türlü tahrikâtın ocağı” olduğu, arşiv belgelerinde belirttiği gibi birçok kilisenin silah deposu haline getirildiği doğrulanmış bir gerçektir.¹¹²

¹¹⁰Ayrıntılı bilgi için bkz, Öney, Celal; [http://harran.academia.edu/celal%C3%B6ney/Papers/1281821/II._ABDULHAMIT_DONEMINDE_ANADOLUDA_MEYDANA_GELEN_ERMENI_ISYANLARINDA_AMERIKAN_MISYONER_OKULLARININ_ROLU/Yüksek Lisans Tezi \(02.102.012\)](http://harran.academia.edu/celal%C3%B6ney/Papers/1281821/II._ABDULHAMIT_DONEMINDE_ANADOLUDA_MEYDANA_GELEN_ERMENI_ISYANLARINDA_AMERIKAN_MISYONER_OKULLARININ_ROLU/Yüksek Lisans Tezi (02.102.012))

¹¹¹ Alan, s.XIII

¹¹² Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınevi, No:5, 1990, ss.27-29

Türkiye'ye Amerikan misyonerleri 19.yüzyılın başlarından itibaren gelmişlerdir. 1832 yılında Amerikan misyonerlerinin İstanbul merkezi kurulmuştur. Misyonerlerin çalışmaları başlangıçta Müslümanlara ve Doğu kilisesine karşı olmuştur. Misyonerler tarafından gerçekleştirilen çalışmalar Doğu kilisesi üzerinde Müslümanlardan daha etkili olmuştur.¹¹³

Amerikalı misyonerler, Türkiye'de o kadar muazzam çalışmışlardır ki, örneğin 1840'larda sadece Suriye'de kutsal kitap basımı ve dağıtımı yıllık 6 milyon sayfanın üzerine çıkmıştır. 1893 yılına kadar Türkiye'de 624 okul, 436 ibadethane açmışlardır. Bu tarihte Türkiye'de 1317 misyoner görev yapmaktaydı. 1893 yılına kadar Türkiye'de 3 milyon İncil, yaklaşık 4 milyon değişik kitap dağıtılmıştı.¹¹⁴

Misyonerlik faaliyetleri denildiğinde tanımlanması gereken bir diğer kavram da American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM, American Board'dur. Protestan misyonerlerin çalışmaları sonucu, Amerika Birleşik Devletlerinin dış ülkelere yönelik misyonerlik faaliyetlerini yürütmek için kurulan bir örgüttür. 1810 yılında Boston'da kurulan bu örgüt, kısaca ABCFM ya da American Board olarak isimlendirilmiştir. Board'un tüzüğüne göre amaç; Hıristiyanlar dışındaki dinsizleri Hıristiyanlaştırmak, bilmeyenlere İncil'i öğretmek, Hıristiyan olmayanları bu dine davet etmektir. Nihai hedef ise, yeryüzünde güçlü bir Hıristiyan topluluğu oluşturmaktır. Bu nedenle Amerikan misyonerleri uzak ülkelere eğitim ve hayır kurumları açmak için görevlendirilmişlerdir.¹¹⁵ Amerikan Board'a göre; misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır. Yani, yapılacak çalışmaların merkezi Türkiye olmalıdır ve olacaktır.¹¹⁶

Osmanlı ülkesinin açılmasına doğru giden ilk adım 1819 yılında atılmış ve aynı yıl Pliny Fisk ve Levi Parsons Osmanlı ülkesine gönderilmişlerdir. Bu misyonerlerin ilk görevi Osmanlı ülkesinde yaşayan, çeşitli din ve mezhebe bağlı olan kişileri tanımaya çalışmak olmuştur.¹¹⁷

Yazar ve misyoner Edwin Munsell Bliss'in bir anlamda adaşı olan, Edwin Elisha Bliss de American Board örgütüne bağlı olarak, özellikle Amasya ilinin bir

¹¹³ Doğu kilisesi denilerek kastedilen gruplar; Ermeniler, Grekler, Jakobitler, Nestoryenler, Kaldeenler ve Marunilerdir.

¹¹⁴ Türk Ermeni İlişkileri Komitesi, s.14

¹¹⁵ Cemal Sezer; "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri 1890-1914", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 3, Sayı 1-2, Haziran Aralık 2013, s.58,59

¹¹⁶ Alan, s.27

¹¹⁷ Alan, s.28

ilçesi olan Merzifon'da ilk göreve getirilen misyonerlerden biri olmuştur. Elisha Bliss, bir diğer misyoner Mr. Stuphen ile birlikte Merzifon'da bir misyoner istasyonu kurmuşlardır. Stuphen 1852 yılında hayatını kaybetmiştir ama Bliss çalışmalarına devam etmiştir. Daha sonra, Elisha Bliss, American Board kararıyla 1856 yılında İstanbul'a nakledilmiştir. Bu tarihten sonra American Board Merzifon'da sürekli olarak görev yapacak bir misyoner bulunduramamış, buradaki çalışmalar bir süreliğine Anadolu'daki diğer istasyonların denetimi altına bırakılmıştır. Ancak, 1860 yılından itibaren daimi görev yapacak en az bir misyoner bulundurmaya başlamıştır.¹¹⁸

1862 yılında Bebek İlahiyat Semineri'nin Merzifon'a taşınması sebebi ile Bliss, okulun işleri ile ilgilenmek üzere tekrar Merzifon'a atanmıştır. Bliss ve ailesi Merzifon'a yerleşmiştir. Bliss başkanlığında okulun taşınma planını hazırlamak ve tekrar açılmasını sağlamak amacıyla komite kurulmuştur.¹¹⁹

Amerikalı misyonerlerin, çalışmalarının yarattığı huzursuzluk Osmanlı arşivlerinde de belgelenmektedir. Örneğin; misyonerlerin Ermeni işlerine müdahalesi ve bazen gizli bazen de alenen Avrupa ile Amerika'ya raporlar göndermeleri, Avrupalıların Türklere karşı kin ve düşmanlıklarının arttığından kendilerine Osmanlı ülkesinde gördükleri misafirperverlik hatırlatılarak bu faaliyetlerin önemszenmesi gerektiği ile ilgili bazı yazışmalar gerçekleşmiştir.¹²⁰ Yine Amerikan Dış İşlerine, Osmanlı ülkesinde ikamet eden misyonerlerin tahrikleri ve sonuçları ile ilgili nota verildiği, Amerikan misyonerlerin Gregoryen Ermenileri Protestan mezhebine sokmak için yoğun çaba gösterdikleri ile ilgili telgraflar, yazışmalar Osmanlı arşivlerinde belgelenmektedir.¹²¹

İlk misyonerlerin karşılaştıkları durumu ve Türkiye'deki misyonerlerin etkisini yazar Munsell Bliss ise kitabının 17.bölümünde şu şekilde izah etmektedir:

122

¹¹⁸ Alan, s.36,37,43

¹¹⁹ Alan, s.96

¹²⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ,s.3

¹²¹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, s.8, 9

¹²² Bliss, s s. 302-324

“ TÜRKİYE’DE PROTESTAN MİSYONLARI

Protestan misyon çalışmasının yükselişi ve gelişimi göz önünde tutulmasa Türkiye’nin hiçbir açıklaması tam değildir. Modern zamanlarda bu türün ilk çabası İngiliz ve Yabancı İncil Topluluğu tarafından ortaya kondu. 1804’te kurulmasından hemen sonra, gezici kitapçılar İzmir’den iç bölgelere gönderildi ve sonraki misyonerler onların çalışmalarının izlerini önemli ölçüde buldular. Ayrıca İngiliz toplulukların tarafında ülkeye Malta’dan ulaşma çabası vardı ancak o zaman Birleşik Devletlerin Cemaatle ilgili, Presbiteryen ve düzeltilmiş Kiliselerini temsil eden Amerikan Heyeti misyonerlerine kadar düzenli bir mücadele yoktu. 1819’da iki misyoner Filistin’de çalışmaya atanarak Boston’dan ayrıldı. Malta’da durdular ve Kilise Misyonerliği ve İngiltere’nin Londra Misyonerlik Toplulukları temsilcileriyle görüştüler ve sonra İzmir’e gittiler. İsrail yakınlarında başarılı çalışma için az fırsat olduğunun farkına varmaları çok sürmedi ve dikkatlerini iletişim kurmaya geldikleri Doğu Kiliselerine yönelttiler. Takip eden yıllar süresince çok sayıda diğerleri onlara katıldı ve İzmir’in yanı sıra Beyrut ve İstanbul’da işgal edilen merkezleri vardı; bu 1832’de devam etti.

DOĞU KİLİSELERİ

Başlı başına misyonerlerin farklı şehirleri işgal etmesine dair ayrıntılı herhangi bir açıklamaya girmeden, farklı ırklar ve dinlerle ilişkilerine ve onların arasındaki etkilerinin ilerleyişine dair genel bir açıklama, mevcut amaç için neyin en gerekli olduğunu sunacaktır. Bu iki başlık altında yapılabilir; Doğu Kiliseleri ve Müslümanlar. Museviler arasındaki çalışma esasen sınırlı derecede İskoç Presbiteryenleri ve İngiltere Kilisesinin üyeleri tarafından yürütüldü ancak imparatorluğu maddi olarak etkilemek gibi genel bir başarı olmadı. Diğer çalışma imparatorluğun gelişiminde en göze çarpan derecede rol oynadı. Biz, Doğu Kiliseleri arasındaki ilk çalışmayı alıyoruz.

İlk misyonerler çalışmalarına, başkasını kendi dinine çevirmeye dair hiçbir düşünceleri olmadan giriştiler. Kiliselerin temel Hıristiyan karakterini kabul ettiler ve onların hedefi karşılıklarına yeni bir inanç veya kilise hükümetinin farklı bir

biçimini koymak değil sadece Hıristiyan yaşamını oluşturanlara dair daha yüce bir anlayış getirmektir. İncil'e dair neredeyse tam bir cehalet keşfettiler; cahil ve batıl inançlı hiyerarşi tarafından tam bir hâkimiyet ve kilise yaşamlarının ulusal yaşamla o kadar bağdaştırıldığını kiliseyi bırakmanın ulusu bırakmak olduğuna ve her kâfirin aynı zamanda vatan haini olduğuna dair genel bir his vardı. Bütün bunlarla bir arada olan, din adamlarının her toplulukta işlerini bilen hükümdarlar olduğu ve bu zamanda boyutunu ve şiddetini anlamamızın neredeyse imkânsız olduğu bir baskı uygulamakta etkin oldukları alışılmamış sivil organizasyondur.

RAHİPLERİN DÜŞMANLIKLARI

Kiliseden aforoz, dini yetersizlikten çok daha fazlası demektir; herhangi sivil statünün mutlak kaybını içeriyordu. Piskoposunun düşmanlığını kazanan ve yasaklanan bir Ermeni veya Yunan'ın, herhangi birinin saygı duymakla yükümlü olduğu hiçbir hakkı olmazdı. Ne vaftiz edilebilir ne de gömülebilirdi; ne evlenebilir ne de satın alabilirdi; ne fırıncı ona ekmek ne de kasap et verirdi; hiç kimse onu işe almazdı ve hiçbir mahkeme ona en sıradan korumayı vermek için bile varlığını kabul etmezdi.

Bu durumun tam boyutu ilk başta ortaya çıkmadı.

İlk misyonerler sadece, Hz. İsa'nın ceremesini çektiği işe bağlı daha saf, daha doğru bir yaşama dair İncil öğretisini açıklamaya çalışırlardı. Her zaman olduğu gibi, sadece böyle bir gerçeği arayan birileriyle karşılaştılar ve birçoğu öğretiyi çok hoş karşılamadı. Bunun görünür olduğu anda, ne var ki, rahipler güçlerinin tehlikede olduğunu anlamaya başladı. Şüphesiz olarak, bazı durumlarda düşmanlıkları aşırı derecede içtendi. Gerçekten, bu insanların İncil'i kendileri için okumalarının tehlikeli olduğunu düşündüler. Gelenekler ve asırların eğitimiyle güçlenerek belli formüllerin tamamen kabul edilmesinin sonsuz yaşam için mutlak önem teşkil ettiğini anladılar. Ne var ki, politik etkinin kaybolmasından çok daha fazla korkan birileri daha vardı. Batı Asya'nın üzerine Avrupa medeniyetinin ışığının dank etmesi yeni başlıyordu. Çoğu durumda çok belli belirsiz ancak belki artan bir şekilde zorla olsa da, etkisi her tarafta hissedildi.

Yunanlar ve Ermenilere, Batı kiliselerine kâfir veya en azından bölücü olarak bakmaları öğretilmişti.

KİLİSELERİN KAVGASI

Roma Katolik ve Yunan Kiliseleri arasındaki son kırılmadan önce gelen kavganın hatırası, hüküm süren düşmanlığın acısı neredeyse hiç akla gelmeyene kadar bırakıldı. Baskın his, zayıflığa ve fakirliğe dair ne varsa tamamen, onları yaklaşık dört asırdır esir tutmuş olan Türk Hükümetinin tiranlığına bağlı olduğuydu. Hükümetin gözle görülür derecede değiştiğini gördüler. II. Mahmut eski yöntemlerin değişen durumla uyumadığını açıkça kabul ediyordu ve geleneksel Türk için inancın inkârı değilse bile devrim kokan gelenekler sunuyordu.

Belirsiz bir yoldaki Hıristiyan kiliselerinin din adamları muhtemelen, bu zamanda kendilerine ait olanı olumlu ve hatta saldırgan bir şekilde de ellerinde tutabilirlerse, gelecekte beklenen gelişmelerden bir pay geleceğini düşündüler. Bu nedenle, aralarında onlar için aşağılanmış kilisenin bu temsilcileri tarafından başlatılan çalışmanın gerçek yapısını kabul etmekte başarısız olmaları her bakış açısından neredeyse hiç şaşırtıcı değildir. Ardından gelen çekişme son derece acıydı. Bir tarafta hiyerarşinin çekici tüm gücü vardı, diğer tarafta ise eskiden kurulmuş bir toplulukta yeni fikirlerin kabulünün daima kötüye kullandığı dayanılmaz kuvvet vardı. Eziyet sadece gücü gerçekten tanınan ancak kilisenin dejenere durumunda insanlar üzerindeki kişisel etkilerini büyük ölçüde kaybeden rahiplerin öfkesini böyle neyin uyandırdığını öğrenme arzusunun ateşini körükledi. Erkekler ve hatta kadınlar bazen açıkça, genelde gizlice, eski kiliseyi bırakma düşüncesiyle değil, sadece onlara çocukluklarından beri öğretilenleri daha iyi anlamak merakıyla misyonerlerin evlerine geldiler.

AFOROZ

İkisini de meraklı ve biraz da kayıtsız izleyen göz Türk Hükümetinindi. “Kâfir köpeklerin” ne tür ibadeti tercih ettiklerini hiç umursamadı. Genel olarak, yetkilileri

ya tebaaları, müttefikleri ya da düşmanlarının anlaşmazlıkları yoluyla geleneksel yönetim politikalarını yürütmeleri için yeni sunulan fırsattan oldukça memnunnardı.

Olayların krize ulaşması çok sürmedi. Rahipler aforoz saçmalıklarını yayımladı ve böylece aforoz edilenler doğal olarak yardım için misyonerlere geldiler. Gerçekten de acınası durumdalar, bazıları zengin ve eğitilmiş, tümü entelektüel yeteneğe sahip ve onlara karşı öne sürülen suçlamalara kuvvetle duyarlıydılar.

Paylaşılan insanlık misyonerleri refahlarıyla ilgilenmeye zorladı ve İstanbul'daki Protestan Güçlerin temsilcilerine başvurular. Onlar da cevap olarak meseleyi Türk Hükümetinin huzuruna getirdiler ve yarı asil, yarı küçümseyici yolundaki Türk Hükümeti dini eziyetin bahtsız hedeflerine koruma eli uzattı. Seslenildikleri üzere bu Evanjelik veya Protestan Ermenilere sivilimsi bir kuruluş sağladılar ve Ermeni ve Yunan Patriklerinin şiddetli itirazlarına rağmen onları ayrı bir grup olarak tanıdı. Ne var ki bu yeni gruba daha eski toplulukların devamlılığını maddi olarak etkilemek için çok fazla güç veya daha ziyade çok fazla itibar vermeyi umursamadı. Bunu, tebaalarının bir kısmına adalet getirme aracından ziyade geleceğini sezdikleri tehlikeleri uzaklaştırmak için folyo olarak kullandılar. Bir olay durumun örneklemesini verecektir.

DİNİ GURUR

Evanjelik topluluğunun onurlu üyelerinden biri öldü. Nereye gömülmesi gerektiğine yönelik soru ortaya çıktı. Piskoposlar tarafından kutsanan her zamanki Ermeni mezarlığına gömmek söz konusu bile değildi. Türk Hükümeti ayrı bir yer verdi ancak Ermeniler hiç gömülmemesi gerektiğinde birleşti. Gizliliği korumak için her türlü çaba sarf edildi. Merasim saati öğrenildi ve büyük bir güruh toplandı. Türk Hükümetine başvuruldu ve askeriye görevlendirildi. Ve bu basit Evanjelik Ermeni, askeri debdebe ve bütün yüzyılı karakterize edecek olan çatışmanın uygun bir sembolü olan ırksal ve dini nefret gösterisi arasında gömüldü.

Ermeniler arasındaki çalışmaya dair özel bir açıklama verilse, bu sadece halkın dikkatini en çok onlar çektiği için olur. Yunanlara ulaşmaya çalışan misyonerler vardı ancak çabaları çok az başarıya ulaştı. Ulusal ve dini gururları çok

güçlüydü ve Batı yaşamına daha yakın olan ilişkileri yeni öğretiyi, büyük ölçüde vahiy olarak görenler için daha az çekici hale getirdi. Suriye'de ayrıca en çok Lübnan Dağının Marunîleri arasında bir çalışma başlatılmıştı ve aynı zamanda Doğu Türkiye'nin ve İran sınırındaki dağların Nesturileri ve Jacobiteleri arasında da büyük başarıya ulaştırıldı. Ne var ki, en büyük çabaların sarf edilmesi ve en büyük başarıların elde edilmesi Ermenilerin arasında oldu. Çalışmanın gelen yöntemleri hepsiyle aynıydı ve bir ırk için ne yapıldıysa imparatorluğun tüm Hıristiyan halkları için çeşitli başarı derecelerinde yapıldı.

Müslümanlar arasında çalışma çok az oldu.

Özel çalışmayla onlara ulaşmak için çeşitli girişimlerde bulunuldu ancak Amerika'daki Düzeltilmiş Kilisenin Basra'daki ve İskoçya'nın Özgür Kilisesinin Arabistan'da Şeyh Osman'daki deneylerinin yanı sıra hepsi başarısız oldu. İmparatorluğun farklı bölümlerinde özellikle Mısır'da, İslamiyet'ten birçok dönüş oldu ancak genel bir akım olmadı.

MİSYON ETKİLERİ

Müslümanlar tarafından, Türkçe ve Arapça çok sayıda İncil getirilir ve cezanın hayat olmasa da mutlak mülkiyet kaybı olduğu gerçeği olmasaydı Hıristiyanlığı kabul edeceklerin çok sayıda olduğu açıktır. Türk Hükümeti gücü elinde tuttuğu sürece, Müslüman nüfusun üzerinde çok fazla etki yapılacağı beklenemez.

İstanbul'da işin kurulmasından sonra yirmi beş yıl içinde, misyon etkileri imparatorluğun her yerine yayılmıştı. Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Antep, Bursa ve Sivas'ta misyonerler vardı. Bu merkezlerin yakınındaki farklı köylerde daha küçük topluluklar da vardı ve Evanjelistikler veya Protestan Ermeniler her taraftan ülkede bir güç olarak kabul edilmişlerdi. Türkiye'nin ve müttefiklerinin Rusya'ya karşı kazandığı zafer ve önceden bahsedilen Paris antlaşmasının ilanı ile birlikte, Hıristiyan güçleri üzerine Evanjelistik fikirleri ve biçimleri kabul edenlerin tanınması

ve korunması için artan talepler geldi. Dini özgürlük sözleşmesi Hattı Hümayun yayımlandı.

Bununla birlikte bir anlamda misyonerlik işinin yeni bir safhası başladı. Şimdiye dek neredeyse tamamen evanjelistik olmuştu. İnsanların vicdanlarına ulaşmak için çabalar gösterilmiş ve onların önüne İncil'in saf ve doğru bir yaşam isteği serilmişti. Nispeten az genel eğitim vardı. Ne var ki, toplulukların büyümesi ve topluluk hayatının umulmadığı ve de planlanmadığı gibi onlardan önce olduğu gerçeğinin kabul edilmesiyle birlikte, vurgunun İngiltere ve Amerika için çok başarılı olduğu topluluk gelişimine dair bu aynı ilkelerin üzerine yerleştirilmesi gerektiği herkes için aşikâr oldu.

EĞİTİM ŞART

İncil'i insanların ellerine vermek veyahut onlarda Tanrıyla ilişkilerine dair fikir geliştirmek yeterli değildi. İncil'i tercüme etmeyi ve günlük yaşamlarına uygulamayı öğrenmelilerdi; sosyal ve sivil kuruluşları yöneten ilkeleri öğrenmelilerdi. Bu yüzden daha geniş anlamda eğitim şart oldu.

Asıl anlamda eğitim daima misyonerler tarafından yürütülmüştü. İnsanların okumasını sağlamak için belli bir miktara ihtiyaç vardı çünkü bu açıdan yaygın bir cehalet vardı. Bir derecede eğitim altında olanların insanların ruhani rehberleri olması esastı. Bir şeylerin daha gerekli olduğu şimdi belli oldu. İlk başta önemli ölçüde fikir farklılığı vardı. Misyonerlerin kendilerinin birçoğu sadece ruhani gerçeğin habercileri olduklarını hissediyorlardı. Laik eğitimle alakaları olmadığını kabul edemediler. Diğerleri laik eğitimin ulusal yaşamın gelişiminde esas olarak önemli bir yeri olduğunu fark ettiler; genel yaşam doğru dini gelişimle uyum içinde olacaksa laik eğitimin de dini etki altında olmasının gerekli olduğunu fark ettiler. Dahası bunun için talep artıyordu. Entelektüel becerileri olan genç adamlar eğitim istediler. Önlerinde içine girmeleri gereken sürekli genişleyen düşünce ve sorgulama dünyası açıldığını keşfettiler. O dünyaya Hıristiyan düşüncesinin önderliğinde girmeyi tercih ederlerdi ancak gireceklerdi ve misyonerler tavsiyelerini çekseydi, o zaman Avrupa'daki neredeyse tamamen kâfir okullara giderlerdi.

HIRİSTİYAN KOLEJLERİ

Böylece, küçükten başlayıp sonrasında tamamen geliştirilen, beraberinde gelen engeller ve karışıklıklar göz önüne alınarak, daha avantajlı ülkelerde bile hiçbir eğitim sistemi tarafından yaygın ve büyük etkisi açısından geride bırakılmayana dek büyüyen bir eğitim sistemi başlatıldı.

Evanjelistik çalışmanın yayılmasına ilişkin olarak, burada amaç bu okul sisteminin büyümesini ayrıntılı olarak anlatmak değildir. Beş yıl sonra 1861'de, eğer bir Hıristiyan ulusal hayatı olacaksa, evanjelizm ve eğitimin bir arada olması gerektiği fikrinin en başından beri içten destekçisi olan biri tarafından Boğaz kıyısında Robert Koleji kuruldu. Vaizleri eğitmek konusunda deneyimi olmuştu ve vaizlerin de hazırlık eğitimine ihtiyacı olduğunu fark etti. Ermeni ve Yunan rahipleri, Papa'ya ait temsilciler ve hatta Fransız ve Rus elçilerin etkileriyle savaştığı yılların hikâyesi kaydedilen en ilginç hikâyelerden biridir. Robert Kolejini iki yıl içinde Beyrut'un Süryani Protestan Koleji takip etti. Ardından ta ki doğrudan misyonerlik girişimleriyle bağlantılı olmasa da bugüne dek Türk İmparatorluğunda tümü Hıristiyan etkisi altında olan yedi kolej olana kadar, imparatorlukta daha büyük kurumlarda zaten kurulu olan ana, orta ve yüksek okulların geliştirilmesine başlandı. Ayrıca, tamamen yerel kontrol altında olan durumlarda bile, başlangıçlarını misyonların etkisine borçlu olan hastaneler, yetimhaneler ve çeşitli kurumlar vardır.¹²³

Bugün Türk İmparatorluğundaki misyonlara dair genel bir araştırma aşağıdaki toplulukların iş başında olduğunu göstermektedir.

MİSYONER TOPLULUKLAR

Bu ülkeden itibaren Cemaatle ilgili Kiliseleri temsil eden Amerikan Heyeti; Presbiteryen Kilisesi Misyonları Heyetleri (Kuzey), Birleşik Presbiteryen Kilisesi, Düzeltilmiş Presbiteryen Kilisesi (Sözleşme yapanlar) ve Düzeltilmiş (Flemenk) Kilise; Hz. İsa Havarileri Yabancı Hıristiyan Misyoner Topluluğu; Amerikan İncil

¹²³ Robert koleji kadar etkili olan bir diğer kolej de yine misyonerler tarafından kurulan Anadolu kolejidir. Anadolu koleji Merzifon'da, Robert koleji İstanbul'da kurulmuştur. Aralarındaki temel fark ise, Robert kolejinin daha elit ailelere, Anadolu kolejinin daha çok orta sınıf ailelere hitap etmesidir.

Topluluğu ve diğer kuruluşlarla bağlantılı olan biręok bağımsız ęalıřan vardır. Ayrıca ęok sayıda İngiliz toplulukları da vardır; Kilise Misyoner Topluluğu, İrlanda Presbiteryen Heyeti, İskoçya'nın Özgür ve Resmen Tanınmış Kiliseleri, İngiliz ve Yabancı İncil Topluluğu ve Museviler arasında özel ęalıřma için bulunan biręok topluluk vardır. Metodist Piskoposlara ait Kilisenin Misyoner Topluluğunun, her nasılsa neredeyse hiç Türk İmparatorluğunun bir bۆlümü olarak değerlendirilmeyen Bulgaristan'da ęalıřmaları vardır.

Bütün bunların içinde en büyük ęalıřma Amerikan Heyeti tarafından yapılmaktadır. Makedonya ve Bulgaristan'ın bir bۆlümüyle birlikte Anadolu ve Doğu Türkiye'nin hepsini kapsamaktadır.

En son istatistikler, 56 papaz vekili ve ęođu öğretmekle meşgul olan 68 bekâr kadın dâhil 176 Amerikan misyonerin olduğunu göstermektedir. Ayrıca 100 papaz vekili ve 128 diğer vaizlerin dâhil olduğu, kalanının da başlıca öğretmenler olduğu 869 yerli ęalıřan vardır. 19 ana istasyonu işgal ederler ve 306 önemli diş istasyonlarda ęalıřmaları vardır. (Diş istasyon terimi vaaz ayinlerinin ve eğitimsel ęalıřmaların ve bazen de tam misyon istasyonu kuruluşunun değer de misyoner bir sakinin olduğu bir kasabaya veya şehre denir.) Bunların hepsi dört misyona ayrılır, şöyle ki: Makedonya ve Bulgaristan'ı kapsayan Avrupa Türkiye'si misyonu; Batı Anadolu'yu kapsayan Batı Türkiye misyonu; Doğu Türkiye'yi kapsayan Doğu Türkiye misyonu; ve Toros Dağlarının güneyi Kuzey Suriye'yi kapsayan Orta Türkiye misyonu.

MİSYONER MERKEZLERİ

İstanbul bu dört misyon için genel merkezdir ve ęalıřmanın genel idaresi, edebiyat ve evanjelistik ęalıřmanın belli bir derecede hazırlanması ile meşgul olan büyük bir misyoner kadrosu vardır. Bunun yanı sıra önemli merkezler şunlardır: Avrupa Türkiye'si misyonunda, Bulgaristan'da Samakov ve Philippopolis ve Makedonya'da Selanik ve Manastır; Batı Türkiye Misyonu: Bursa, İzmir, Merzifon, Kayseri, Sivas ve son olarak deniz ulaşımının kolaylığı nedeniyle bu misyona dâhil edilen Trabzon; Doğu Türkiye Misyonu: Erzurum, Harput, Bitlis, Van ve Mardin; Orta Türkiye Misyonu: Antep, Maraş, Adana ve Hajin. Bunların yanı sıra aynı isimli

körfez üzerindeki Niğde gibi işgal edilen çok önemli şehirler vardır; Batı Türkiye’de Ankara, Yozgat, Amasya, Tokat; Doğu Türkiye’de Arabkir, Malatya, Palu (Elazığ’ın bir ilçesi), Diyarbakır; Orta Türkiye’de Urfa, Bilecik, Elbistan ve Tarsus. Antep’in tam güneyindeki Halep şehri arada bir Amerikan Heyeti tarafından işgal edildi ancak dil Arapça olduğundan Antep’teki çalışmayla ilişki biraz zor oldu ve bundan dolayı geliştirilemedi.

Mardin şehrinden Kuzey Mezopotamyalı Jacobiteler arasında önemli çalışmalar yapılmasına rağmen, bu muhteşem alanın hepsinde esas çalışma Avrupa’da Bulgarlar arasında ve Asya’da Ermeniler arasında yürütüldü. Bu çalışmanın sonucu aşağıdaki açıklamalarda görülmektedir:

Avrupa Türkiye’sinde düzenli vaaz verme yerlerinin sayısı 42’dir; ortalama cemaat sayısı 2278’dir; örgütlü kiliselerin sayısı 14 ve kilise üyelerinin sayısı 952’dir, öte yandan 2713 kişi genelde Evanjelik topluluğuna ait olarak sınıflandırılmaktadır.

KİLİSELER VE OKULLAR¹²⁴

8 öğrencili bir teoloji okulu; erkekler için 65 öğrencili eğitim okulu; kızlar için 92 öğrencili iki yatılı okul vardır, öte yandan 450 öğrencili 17 devlet okulu vardır. Bu alanda Bulgaristan Hükümeti mükemmel bir okul sistemi oluşturdu, öyle ki misyonerler bu çizgide çok fazla çalışma yapmaya zorlanmadı. Ayrıca İstanbul’daki Robert Koleji’nde oldukça fazla sayıda Bulgar öğrenci vardır. Batı Türkiye’de bu yılların sonucu, ortalama 10.336 cemaatle birlikte düzenli vaaz için 122 yeri; 3.604 üyeli 35 tane örgütlü kiliseyi ve 14.000’den fazla gelen Protestan topluluğunu göstermektedir.

6 öğrencili ilahiyat fakültesi; 528 erkekli ve 686 kızlı yüksek eğitim okulları vardır, öte yandan 5.027 üyeli 122 devlet okulu vardır. Bu rakamlar tamamen

¹²⁴ American Board misyonerleri ilk kez Merzifon’da 1853 yılında bir Protestan kilisesi kurmuşlardır. Bu kilise etrafında yürütülen dini faaliyetler çerçevesinde Merzifon ve buraya bağlı dış istasyonlarda bir Protestan topluluğu oluşturmuşlardır. Yürütülen dini çalışmalar kilise içinde düzenli toplantılar yapılması, bu toplantılarda insanlara Protestanlık ve Hıristiyanlık üzerine dersler verilmesi, her Pazar düzenli olarak cemaatin kilisede toplanması, kadın misyonerlerce Hıristiyan kadınlara, doğrudan evlerine giderek İncil ve protestanlık ile ilgili telkinler yapılması yollarıyla Hıristiyanlık ve Protestanlık öğretisi halka aktarılmaya çalışılmıştır. Bkz. Alan, s. 364

bağımsız temelde olan ve 21 profesör ve eğitimci ve yaklaşık 200 öğrencisiyle İstanbul'daki Robert Koleji'ni içermemektedir. Ne var ki, İstanbul'da 23 öğretmen ve 161 öğrencisiyle Amerikan Kız Koleji'ni içermektedirler. Doğu Türkiye'de, ortalama 11.639 cemaatle düzenli vaaz için yerler; 3.107 üyeli 42 kilise ve yaklaşık 17.000 üyeli Protestan topluluğu vardır. İki teolojik sınıf huzursuzluklar nedeniyle ciddi bir şekilde ayrıldı ancak sadece kısa bir süre önce 11 üyeleri vardı. Yüksek eğitim için okullarda 364 erkek ve 220 kız ve 130 devlet okulunda 6.232 öğrenci vardır. Orta Türkiye'de ortalama 10.000'i aşan cemaatle düzenli vaaz için 52 yer; 5.124 üyeye 34 kilise, 15.374 üyeli Protestan topluluğu, 9 öğrencili teoloji sınıfı vardır ve yüksek eğitim okullarındaki öğrencilerin sayısı 321 erkek ve 300 kızdır; öte yandan 98 devlet okulunda 4.326 öğrenci vardır.

EDEBİYAT

Ne var ki, bu istatistikler yapılan işe dair çok taraflı bir anlayış sunar. Önceden ima edildiği gibi, misyonerler tarafından kurulan okullar birçok durumda Gregoryen Ermenileri tarafından iki katına çıkarıldı ve bu vaaz yerlerinden çıkan etkiler imparatorlukta topluluk yaşamının genel gücünü artırmada oldukça etkili oldu. Birçok yerde Gregoryen kiliselerinde vaaz verme tamamen evanjelik tarzdadır. Birçok yerde kurulan İncil sınıfları vardır ve misyon çalışmasının ahlaki olduğu kadar genel ruhani etkisi de istatistik rakamları tarafından asla ölçülmemiştir.

Amerikan Heyeti tarafınca yürütülen çalışmanın en önemli dallarından biri insanları için edebiyatın sunumudur. İstanbul'da Bulgarca, Ermenice ve Türkçe dillerinde, biri en çok Türkçe dilini kullanan Ermeniler için Ermeni alfabesiyle ve diğeri de aynı zamanda Türkçe dilini kullanan Yunanlar için Yunan alfabesiyle basılmış iki Türkçe gazete olmak üzere dört haftalık ve dört aylık gazete idare edilmektedir. Bunların yanı sıra okul kitapları ve aynı zamanda bilimsel ve edebi de olmak üzere İstanbul'daki İncil Evinden misyon komitesi tarafından basılan çoğunlukla dini yapıdaki kitaplar vardır. Ayrıca yürütülen tıbbi çalışmalar az değildi. İç merkezlerin çoğunda, özellikle Kayseri, Van ve Mardin'de tıp misyonerleri vardır. Çok sayıda Ermeni'nin bu ülkede tıp çalıştığı ve döndüğü gerçeği Amerikan tıp misyonerleri için talebi azalttı. Antep'te Antep Koleji ile

bağlantılı olan Amerikaluların ilgisi dâhilinde olan ancak misyonun doğrudan kontrolü altında olmayan bir hastane vardır.

PRESBİTERYEN KİLİSE MİSYONU

Presbiteryen Kilisesi Misyonlar Heyeti (Kuzey) Suriye ve Mezopotamya'da bulunur. Suriye'de 14 papazlık misyoneri, 2 tıp misyoneri, bir kadın ve 9 bekâr bayan misyonerlerle birlikte toplam Amerikan gücü 39 yapmaktadır. 6 yerli papaz, 2.048 üyelikle 26 örgütlü kilise vardır. Misyonun doğrudan kontrolü altında olmasa da, onunla uyum içinde olan Beyrut'taki Süryani Protestan Kolejinde 266 öğrenci vardır; 213 öğrenciyle erkekler için ve 270 öğrenciyle kızlar için yatılı okullar da vardır; 478 öğrenciyle 8 lise ve 6387 öğrenciyle 130 devlet okulu vardır. Kullanılan merkezler Beyrut, Lübnan Dağındaki Abieh, deniz kenarındaki Trablusgarp ve Sayda ve Lübnan Dağının doğu kıyısındaki Zahleh'tir. Bu misyonun çalışması belli bir derecede diğer ırklar arasında olsa da en çok Maruniler arasında oldu. Ne var ki, misyonun etkisi asla boyuyla ölçülemez. Burada Beyrut'ta temeli Dr. Eli Smith tarafından atılarak ve tamamlanması Dr. C.V.A Van Dyck rehberliğinde gerçekleştirilerek dünyadaki en iyi doğu bilimciler arasında ünlü olan iki adamın önderliğinde Kutsal Kitapların Arapça versiyonu hazırlandı.

Onlar tarafından hazırlanan versiyon, hiçbir yerde İncil versiyonları tarafından geçilememiştir ve İngilizce dışında belki de en yaygın kullanıma sahiplerdi. Sadece Suriye ve Arabistan anadilinde değil ayrıca Kuzey ve Orta Afrika anadillerinde de basıldı; Hindistan, Çin ve Malezya'da ve Arapça dilinin yayıldığı her yerde rahatlıkla kullanıldı. Etkisi tümüyle ölçülemez. Aynı şey, akademik bölümü kadar sağlık bölümüyle birlikte koleje dair de söylenmelidir. Mezunları Doğu'nun her yerinde bulunabilir.

BİRLEŞİK PRESBİTERYEN KİLİSE MİSYONU

Bu Heyetin Mezopotamya misyonununun genel merkezi Musul'dadır. Burası önceden Amerikan Heyeti tarafından işgal edilmişti ancak Presbiteryen Heyetinin Batı İran misyonuyla olan yakın ilişkisi nedeniyle, misyon bu Heyete devredildi.

Çalışma en çok dağlardaki Nesturiler ve bir dereceye kadar da şehrin kendisinden olan Jacobiteler ve Keldaniler arasındaydı. Tamamen şehirde katılımda bulunan erkekler ve kızlar için okullar ve arazide Süryani köy okulları vardı. Geçen yıl süresince, dağlardaki huzursuzluklara bağlı olarak tam katılımı sağlamakta zorluklar yaşandı. Bu ülkenin Birleşik Presbiteryen Heyeti misyonu Mısır'da konumlanmıştır ve önemli derecede başarı göstermektedir. Kullanılan ana istasyonlar İskenderiye, Kahire, Mansuriye, Fayum ve Osiut'tur. Sonuncu yerde kızlar için olan bir bölümüyle büyük ve başarılı bir kolej vardır. Müslümanlar arasında da başarıya ulaşılsa da, misyon çalışması Kıptiler arasında yapılmıştır.

Düzeltilmiş Presbiteryen Kilisesinin (Sözleşme imzalayan) misyonu Kuzey Suriye'de konumlanmıştır ve Lazkiye ve Mersin istasyonlarını işgal etmektedirler. Farklı istasyonlarda, iki doktor dahil altı misyoner vardır. Onların işleri başlıca Nusayriler arasında eğitimseldir çünkü bu sınıf insanların arasında evanjelistik çalışma yapmak aşırı derecede zordur.

Düzeltilmiş Kilise Misyonları Heyeti (Flemenk) Arabistan'da ilginç bir çalışma yürütmektedir. Bağımsız bir girişim olarak başlatıldı ancak son zamanlarda Heyet tarafından ilgilenildi. Merkez üssü Basra Körfezinde Busrah'tadır ancak sadece Araplar arasında çalışıldığı için tüm kıyı boyunca genişler. Misyon kadrosu hala çok küçüktür ve okulların kurulması henüz sonuca varedirilememiştir.

AMERİKAN İNCİL TOPLULUĞU

Hz. İsa'nın Havarilerinin İstanbul ve çevresinde ve iç bölgelerdeki bazı merkezlerde Amerikan vatandaşı olmuş Ermenilerden oluşan birkaç misyoneri vardır.

Aynısı, başlıca aynı çalışan sınıfı tarafından yürütülen ve bu ülkedeki bağımsız kuruluşlar tarafından desteklenen bazı Vaftiz çalışmaları için de doğrudur.

Amerikan İncil Topluluğunun çalışması tüm imparatorluğu kapsamaktadır. Beyrut ve İskenderiye'deki alt temsilcilerle birlikte İstanbul'da ikamet eden iki temsilci vardır. Büyük bir gezici kitapçı kadrosu işe alınmıştır ki geçen sene süresince sayıları, bazıları doğrudan temsilcilik kontrolü altında olarak, diğerleri misyonların denetiminde ve temsilcilik tarafından desteklenerek 100'ü aşmıştır.

Temsilcilik İstanbul'da İncil Evinde ve Beyrut'ta Presbiteryen Heyet misyon matbaada basım ve ciltleme dahil kendi yayımlama işlerinin çoğunu kendileri yapmaktadır. Diller: Arapça, Ermenice ve Yunanca alfabelerde Türkçe; hem eski hem yeni Ermenice, Bulgarca, Kürtçe ve Arapçadır. Ayrıca aynı yerlerde temsilcilikleri de olan İngiliz ve Yabancı İncil Topluluğundan diğer dillerde Kutsal Kitaplar da satın alırlar. 1894 yılında İstanbul ve Beyrut'taki depolardan toplam dağıtım, farklı Doğu dilleri kadar Avrupa dillerinin çoğu dahil 32 farklı dil ve diyalekte 52.895 sayısına ulaştı. Bu toplamın 8.674'ü İncil'di, 13.826'sı Yeni Ahit ve 30.395'i bölümlerdi. Topluluğun doğrudan temsilciliği tarafından gezici kitapçılar yoluyla ve depolarında toplam dağıtım 31.678'di, öte yandan en büyük rakam 14.258 Mısır'da olmak üzere, 21.107 rakamına muhabirler yoluyla ulaşılmıştır.

İNGİLİZ VE İSKOÇ MİSYONLARI

Suriye deposundaki satışlardan 6 İncil'in Afrika'nın batı kıyısındaki Zanzibar'a ve 51 İncil ile 500 Ahit'in Afrika'da Tanca'ya gittiğini belirtmek ilginçtir. 37 yıl için toplam basım sayısı 1.376.798'i buldu ve geçen yılın dağıtımına dair en azından 12.000 tanesinin Hıristiyan olmayan milletlere gittiği tahmin edilmektedir.

İngiliz topluluklarından İngiltere Kilise Misyoner Topluluğu'nun ana merkezleri İsrail, Yafa, Gaza ve Nablus 'ta olmak üzere Suriye ve Filistin'de birkaç tane merkezleri vardır.

Ayrıca çok sayıda dış merkezler de bulunmaktadır. Misyonerler 11 papaz, 4 mürit ve 20 kadın içermektedir. Yerli ruhban sınıfı, 9 papaz ve 71 mürit içermektedir.

Kilise azalarının toplam sayısı yaklaşık 500'dür. Ayrıca 42 okul, 1752 öğrencili papaz okulları vardır. Doktorların bakımında 284 yatılı hasta ve 32.810 ayakta hasta olmak üzere tıbbi çalışma önemli ölçüde yürütülmektedir. Çalışma Museviler ve ayrıca Maruniler arasında yapılmaktadır. Müslümanlar arasında bu topluluğun diğerlerinden daha fazla başardığı çalışma vardır. İskoç misyonlar İstanbul, İzmir ve Suriye ve Filistin'de farklı noktalarda merkezlere sahiptir. Çalışmaları başlıca eğitimseldir ve neredeyse tamamen Musevilerle sınırlıdır. Suriye'de temelde kızlar için eğitimi hedefleyen İngiliz ve İskoç gibi farklı

kurumların yönetiminde yürütülen çok iyi bazı okullar vardır. Mükemmel bir iş başardılar.

İngiliz ve Yabancı İncil Topluluğu, çalışmasını Amerikan İncil Topluluğu gibi çoğunlukla aynı genel plan üzerinden yürütür ancak çabalarını daha çok kıyıyla sınırlandırır. Başlıca çalışmaları Bulgaristan'da, Yunan Adaları arasında ve Anadolu'nun Ege kıyısı boyunca olmuştur.

MİSYONER ETKİSİ

Aynı zamanda Suriye ve Mısır'da da temsilcilikleri vardır. İki İncil topluluğu arasında ayarlamalar yapılır böylece birbirlerine kalabalık etmez ve müdahale etmezler. Türk temsilciliği, 31.548'lik baskı sayısını bildirir; Mısır temsilciliği 15.191; Suriye ve Filistin 4.741, ki toplam 51.480 yapar bu da Amerikan İncil Topluluğunun baskı sayısı ile birlikte toplam yaklaşık 104.000 kopya yapar.

Türk İmparatorluğundaki misyonlara dair bu araştırma ister istemez çok yetersizdir. Konuya detaylı olarak girmek verilebilenden daha fazla alan gerektirir. Amerikan Heyetine ilişkin daha tam ayrıntılar verilirse bu sadece Heyetin o zamanda özellikle daha çok dikkat altında olan bölgeyi işgal ettiği için olur.

Sıkça sorulan soru; misyonerlerle Türk Hükümeti arasındaki ilişkiler nasıldı?

Bu hükümet tarafından tekrar tekrar yapılan açıklama misyonerlerin etkisinin muhalif ve rahatsız edici olduğu ve mevcut yönetimin düşmanları olduğu yönündedir. Bu kesinlikle doğru değildir. Amerikan misyonerleri kendilerini sürekli olarak yasa tarafında saymışlardır. Türk Hükümetinin ülkenin hükümeti olduğu ve yasalarına uyulması gerektiği durumuna göre pozisyonlarını almışlardır. Eğer bu yasalar çok baskıcıysa bir değişim elde etmek için ellerinden geleni yapacaklardır ancak yasa olduğu sürece uyulması gerekmektedir. İnsanlar arasındaki devrim duygularını harekete geçirmek için yapılan çeşitli tüm girişimlerde, tüm nüfuzlarıyla böyle hareketlere karşı çıkmışlardır.

Şüphesiz olarak gerçek şu ki entelektüel gelişimi canlandırma eğitimlerinin genel sonucu insanları baskı altında ayak direyen haline getirmek oldu. Şüphesiz olarak vaaz vermeleri doğru dini özgürlük için yoğun bir tutku yarattı. Şüphesiz olarak imparatorluğa ışık getirdiler ve ışık yozlaşmanın olduğu yerde daima rahatsız

edici bir unsurdur; huzursuzluk yaratır ve böyle bir huzursuzluk baskıcılara hoş gelmez.

MİSYONERLERİN YAPISI

Önceden belirtildiği gibi en acı düşmanlarını hatta Türk hükümdarların kendilerinden bile daha acı olanları Hıristiyan Kiliseleri papazlarının arasında buldular. Ancak bu papaz sınıfı eğitimlerinin ve vaaz vermelerinin değerini daha iyi fark etmeye başlayınca, Türk yetkililer sınıfı da Amerikan misyonerlerin rehberliği altındakilerden daha sadık tebaa, daha dürüst vatandaşlar olmadığını o kadar iyi anladı. Gidişatlarının muhaliflerine karşı getirildiği her yerde, kötü işlerini örtbas etmeye ve zalim tutumlarının hikâyesini dünyadan saklamaya çalışan adamlar oldu. Şahsen, misyonerlerin en yüksek derecede yetenek ve kişisel karakteri temsil ettiklerine dair hiç soru yoktur. Edebiyatta, araştırmada, eğitimdeki başarılarının rekoru dünyada diğer hiçbir erkek veya kadın sınıfı tarafından geçilmemiştir. Onların arasına gelen yüce karakterli elçiler ve gezginler asaletlerine ve dünyada layıkıyla ellerinde tuttukları yüce pozisyonlarına eşit oranda tanıklık ettiler. Sıklıklar bu ülkenin ve İngiltere'nin diplomatik temsilcileri, bu misyonerlerin iyi niyetli ancak yapacakları işe dair doğru ve akılcıca yargılama yetisinden yoksun olan bir grup dürüst fanatik oldukları hissiyle İstanbul'daki görev yerlerine geldiler. Böyle herhangi bir adamın bu adamlara ve kadınlara dair yüksek tahminini kayıtlara koymadan görevinden dönmesi tek bir durumda yaşanmamıştır. İngiltere'den Lord Stratford de Redcliffe, Lord Dufferin veya Sir Philip Currie, Amerika'dan Amiral Porter, General Williams, E. Joy Morris, General Lew. Wallace veya Oscar Straus olsun, onların tanıklığı misyon çalışmalarının idaresine dair değişmez övgülerden biri oldu ve en uzun deneyime sahip olanlar, yargıları misyonerleriyle buluşmadığı yerde bile suçlu bulmakta yavaş davrandılar. Sadece misyon çalışmasının varoşlarını gören ara sıra gelen gezginler tarafından etkiye dair "serseri takımı" olduklarını; iyi niyetli ancak cahil hayranlar olduklarını, sadece onları hiçbir şey bilmedikleri şeyler hakkında konuşan insan sınıfıyla ifade edenlere yer vermek için hizmet ettiklerini belirten böyle yorumlar yapıldı. Sir Philip

Currie'nin, Türkiye'deki son olaylarla bağlantılı olarak özel konuşmasında ifade edilen sözleri böyle suçlamaların ebedi reddi olarak kalacaktır. Şöyle dedi:

“Asya Türkiye'sini kaplayan bütün karanlık içinde tek aydınlık nokta, Amerikan misyonerlerinin kahramanlığı, ihtiyatlılığı ve sağduyusu oldu.”

3.1.7. Ermeni Cemiyet Ve Komiteleri

Osmanlı imparatorluğu içinde Ermeni cemaatinin kurduğu ilk cemiyet 1860'da İstanbul'da faaliyete başlayan “Hayırisever Cemiyeti'dir.” 1870-1880 yılları arasında Van'da “Araratlı”, Muş'ta “Okulsevenler” ve “Doğu”, Erzurum'da “Milliyetçi Kadınlar” isimli yeni cemiyetler ortaya çıkar.¹²⁵ Bu cemiyetler daha çok dini ve sosyal içerikli cemiyetler iken bazı isyanlara da karıştıkları görülmektedir. Ancak asıl ihtilalci cemiyetler Van'da “Karağaç”, Erzurum'da “Anavatan müdafileri”, Armenekan gibi cemiyetlerdi. Özellikle “Armenekan” cemiyeti adeta bir siyasi parti hürriyeti ile ortaya çıkmıştı.¹²⁶

Justin Mc.Carthy, Ermeni cemiyetleri ile ilgili şu bilgilere değinmektedir:

“20.yüzyılın başlarında ise Ermeni cemiyetleri yoğun bir silahlanma faaliyeti içerisine girmişlerdir. Ayaklanmacı partilerin ana çizgileri ile tasarıları 1876 yılındaki sonuç yönünden başarılı olmuş Bulgar ayaklanmasını taklit etmekte: Müslümanlara saldırmaları için yerel Ermenileri tahrik etmek, bununla Ermenilerin kıyımdan geçirilmesine yol açacak bir tahrik eyleminde bulunmak, böylece de Ermeni devletinin kuruluşuyla sonuçlanacak yolda Avrupalıların işe karışmasını sağlamak. Ayaklanmacılardan biri, Robert kolejinin kurucusu olan Dr. Hamlin'e söyle dedi: “Hınçak çeteleri fırsat bulunca Türklerle Kürtleri öldürecekler, onların köylerini ateşe verecekler ve sonra dağlara kaçacaklardır. Öfke içinde kalan Müslümanlar ayağa kalkacak, savunmasız Ermenilerin üzerine çullanacak ve onları öylesine bir vahşetle kıyımdan geçirecektir ki sonuçta Rusya insanlık Hıristiyan uygarlığı adına işe karışacaktır. Dehşet içinde kalan misyoner Dr. Hamlin bu tasarının şimdiye kadar görüp duyduğu her tasarıdan daha vahşice ve cehennemlik olduğunu söyleyince şu yanıtı aldı:” Kuşkusuz size öyle geliyor, ama biz Ermeniler özgürlüğü elde etmeye azimliyiz.”

¹²⁵ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları*, İstanbul 1994, ss.1-7

¹²⁶ Akçora, ss.10-13

“Doğuda Ermeni ayaklanmacı partilerin temel etkisi, Ermeniler içinde örgütlenme ilkesini yaymak olmuştur. Ruslarla diğer büyük devletler, bir Ermeni ayaklanmasına ne kadar hoş gözle bakıyor olsalar da, sırf her bir Ermeni köyüne silah gönderip dağıtıvermek yoluna gidemezler, böyle bir işle başa çıkamazlardır. Ama silahlar ve destek örneğın Taşnak partisine verilebilir, o da bunların gerek Osmanlı devletine karşı, gerek yöre Müslümanlarına karşı örgütlü kullanımını sağlayabilirdi.”¹²⁷

Hınçak Cemiyeti:

Ermeni Ayaklanmacı partilerinin kurulması ulusçuluk akımlarına 19.yüzyılda her yerde verilen uygun telkinin klasik bir sonucu idi.¹²⁸ Bu partilerden birisi de Hınçak Partisi idi. Hınçak Cemiyeti 1887’de Kafkasyalı Nazarberg ile karısı Maro tarafından sosyal demokrat kimliğinde İsviçre’de kuruldu. 1890’da Türkiye’de teşkilatını kurarak faaliyete geçti. Merkezi İstanbul’da olan cemiyet diğer illerde de hızla teşkilatlandı. İlk olarak İzmir, İstanbul ve Halep’te çalışmalarına başladı. Bu teşkilatlanma yurdun dört bir yanındaki kanlı isyanları da beraberinde getirdi.

Hınçak cemiyetinin güttüğü düşünce, Ermenilere yeni ve özerk bir yönetim kurmaktı. Başlangıçta İzmir, İstanbul, Halep gibi kentlerde de şubeler kuruldu. Birçok Ermeni bu derneğe girdi. Hınçak programında Ermeni tezlerinin Avrupa hükümetlerinin aracılığı ve müdahalesiyle sağlanması düşüncesi kabul olmuyor ve siyasi çıkarların çatışması bu isteğın meydana gelmesini sağlayamayacağı için bu yola başvurulması boşa görülüyordu.¹²⁹

Hınçak cemiyetinin parti programı 1888 tarihli Hınçak gazetesinde Ekim ve Kasım aylarında şu şekilde duyurulmuştur:¹³⁰

1. Bugünkü düzen bir ihtilalle ortadan kaldırılmalı ve onun yerine ekonomik gerçeklere ve sosyal adalete dayanan gerçekçi bir cemiyet oluşturulmalıdır.

¹²⁷ Justin Mc Carthy, **Ölüm ve Sürgün**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul,1995,s. 129

¹²⁸ Carthy, ,s.128

¹²⁹ Erdoğan Karakuş, **Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)**, GenelKurmay Basımevi, Ankara, 2003, s.10

¹³⁰ Gürün, ss.189-190

2. Partinin ilk ve yakın hedefi Türkiye Ermenistan'ının politik ve milli bağımsızlığını sağlamaktır. Bu hedef gerçekleştirildikten sonra bazı politik ve ekonomik gayelere varılmasına çalışılacaktır. Politik gayeler şunlardır:

- Genel ve direkt oylama yoluyla serbest seçimle seçilecek bir halk meclisi kurulması
- Millet temsilcilerinin cemiyetin her sınıfından seçilmesi,
- Geniş bir eyalet otonomisi,
- Geniş bir belde otonomisi,
- Her ferdin her göreve gelebilme hakkı
- Mutlak bir basın, konuşma, vicdan, toplantı, teşkilatlanma ve seçim hürriyeti
- Genel askerlik hizmeti

3. Ekonomik gayeler, halkın ihtiyaç ve istekleri dikkatle incelendikten sonra tespit edilebilecektir.

4. Türkiye'de ihtilal yoluyla gerçekleştirilecek olan hedeflere varılmak için kullanılacak metot, propaganda, tahrik, tedhiş, teşkilatlanma ile köylü ve işçi hareketidir. Propaganda, hükümete karşı isyanın temel sebepleri ile münasip zamanını halka anlatmak olacaktır. Tahrik ve tedhiş halkın cesaretini arttırmak için gereklidir.

5. Hükümete karşı gösteri vergileri ödememek, ıslahat istemek, ve aristokrat sınıfa karşı nefret yaratmak tahrikin başlıca yollarıdır. Tedhiş ise halkı korumak ve Hınçak programına itimatlarını elde etmek için başvurulacak bir metottur. Parti, tedhişi Osmanlı hükümetine karşı kullanmayı hedef tutmaktadır, fakat hedef sadece hükümet değildir. Hükümet için çalışan tehlikeli Türk ve Ermeni kişilerle casus ve muhbirler de hedefler arasındadır.

6. Bu tedhiş hareketlerini yürütmek için özel bir kol kurulacaktır.

7. Partide bir merkez komitesi olacaktır. İşçilerden ve köylülerden oluşacak iki geniş ihtilala grubu kurulacaktır. Bunlardan ayrı olarak gerilla çeteleri teşkil edilecektir.

8. İhtilal için en müsait dönem Türkiye'nin harbe girdiği dönem olacaktır.

9. Süryaniler, Kürtler Türklere karşı mücadelede kazanılmalıdır.

10. Türkiye Ermenistan'ının bağımsızlığı elde edildikten sonra ihtilal Rusya ve İran Ermenistan'ına teşmil edilecek ve federatif bir Ermenistan kurulacaktır.

Bu tasarı talebelerin hepsi tarafından uygun bulunarak Hınçak partisi 1887'de Cenevre'de kuruldu. Hınçakların ekonomik ve sosyal görüşleri Türkiye'deki orta ve üst tabaka Ermeniler arasında itibar görmedi. Hınçaklar çalışmalarının merkezi olarak İstanbul'u seçtiler. Diğer çeşitli yörelere de teşkilatçılar yolladılar. Hınçaklar gençler arasında kabul gördü.

Hınçak cemiyetinin kılavuzluğuyla yürütülen gösteri ve ayaklanmaların en büyüğü İstanbul'da çıktı. 1890'da Cangülyan, Kılıcıyan, Açıkbaşyan, Boyacıyan, Damadyan adlı kişiler, İstanbul'da ayaklanma tertipleri hazırlığına başladılar. Kumkapı kilisesinde verilen söylevlerden ve Osmanlı Devleti'nin simgesi olan tuğrayı Cangülyan ayakları altına alarak parçaladıktan sonra göstericiler, önde patrik olduğu halde silahlı olarak Babıaliye yakınmalarını iletmeye geliyorlardı. Alınan önlemlerle göstericiler dağıtıldı.

Hınçak cemiyeti, isyanlar arasında Kumkapı, Sasun, Babı-ali baskını ve Zeytun isyanını üstlenmiştir.

Hınçak cemiyetinde özellikle Türkiye'de girişilen faaliyetin istenilen neticeyi vermediği görülünce ikilik çıktı. Bir grup cemiyetin sosyalist görüşleri nedeni ile Avrupalı devletlerin onları tutmadığı görüşünde idi. Nazarberk yandaşları olarak da isimlendirilen bu kişiler, parti programından sosyalist düşüncelerin tamamını çıkarmak istiyordu. Bu grup 1898 yılında İskenderiye'de bir toplantı yaparak "Yeni Hınçak Partisi'ni" kurdular. Diğer ihtilalci Hınçak partisi çalışmalarını sürdürdü.

Tezimizin asıl inceleme konusu olan yazar Bliss, ise kitap örneğinde konuyu bölüm 18'de şu şekilde ele almaktadır:¹³¹

"HINÇAKLAR:

Tezleri basit bir şekilde şuydu: "Bu Avrupa Devletleri özellikle de İngiltere, kendilerini daha büyük bir tehlikeden kurtarmak için onlara yardım etmek zorunda olduklarını anlayana dek asla Ermenilere gerçekten yardım etmeyecekler; bunu sağlamanın tek yolu da, Türk Hükümetin Bulgaristan'da kışkırtıldığı gibi kışkırtmak

¹³¹ Bliss, s.336

ve Hıristiyan dünyasının dikkatini Türk İmparatorluğuna odaklayacak bir tür mezalim sağlamaktır.”

Bu genel tez, Ermeniler arasında Rusya’da gelişen nihilist eğilimlerin varlığı tarafından desteklendi.

Sonuç Hınçaklar denilen devrimci bir toplumun kurulması oldu. Tam nerede kurulduğu, üyelerinin tam olarak kimler olduğu ve tam nerede ve nasıl işlediği henüz kesin olarak bilinmemektedir. Çağdaş tarih belki de hiç tam değildir. Atina’da, Marsilya’da ve Londra’da ulusta arbede çıkarmayı iş bilen Ermeni zümreleri olduğunu söylemek yeterlidir. Türk İmparatorluğunun uzunluğu ve genişliğinin bir ucundan bir ucuna casuslar gönderdiler. Bunlar her ulusta bulunacak daha genç, daha maceracı ve daha az vicdanı olan unsurla karşılaştılar ve genel bir propaganda başlattılar. Baskının olduğu yerde, bu baskıdan, halk baskılarında azami derecede faydalanıldı; en zalim türden hikâyeler anlatıldı. Türk yönetimi yeterince kötüydü ancak bu adamlar tarafından daha da kötü olarak gösterildi. Ancak bunun yeterli olmadığını anladılar. Görünüşe göre, amaçlarını gerçekleştirmek için temel gördükleri kendi insanların heyecan seviyesini yükseltmekteki başarısızlıklarından bıkmışlardı. Bu yüzden sadece Müslümanlar üzerine değil, aynı zamanda onları desteklemeyen yurttaşlarına karşı da bir tür saldırı başlattılar.

AFİŞLER

Ermenilerin hoşlanmadıkları herhangi birine ve herkese neler yapabileceklerine dair tehditlerin duyulmasına izin verildi. Bunların duyulması kaçınılmazdı; duyulması niyet edilmişti. Türk valiler nöbetteydi. Vilayet valilerinin en kurnazlarından biri, görevinin genel idaresi hiçbir şekilde en zoru olmayan bir adam, kulağına gelen bu adamların tehditlerine dair hikâyeler yüzünden bir Ermeni kilisesine başkentinin büyük topunu doğrultturdu. Ardından devrim afişlerinin yaygın kullanımı geldi. Görünüşe göre Türklerin kendileri tarafından yapıştırıldı ancak bunun doğru olup olmadığı belirsiz göründü. Doğal olarak Türk görevliler sertlik

uygulamaya başladılar. Bazı görünmez düşmanlarla savaştıklarını hissettiler ve sonuçlar da keyfi tutuklamalar ve en zalim cezalar şeklinde ortaya çıktı. Bu genel çalışmanın tam ne zaman başladığını söylemek imkânsız görünüyor. Berlin antlaşmasından sonra on yıl içinde, bu etkinin varlığına dair işaretler vardı ancak 1892'de en belirgin belirtiler ortaya çıktı, 1893'ün ilk kısmında doruğa ulaştı. Yaklaşık bu zamanda Hınçak parti üyeleri olsunlar veya olmasınlar, devrimciler, görünürde Avrupa'nın dikkatini kendilerine odaklanmasını elde etmelerini başaracak açık bir eylem olması gerektiğine dair yargıya ulaşmış göründüler. Sonunda, tam olarak hangi etkiler altında olduğu bilinmez, özellikle Merzifon ve Yozgat bölgelerinde toplandılar ve bazen kamu binalarında bazen de evlerin duvarlarında afişler görünmeye başladı. 5 Ocak 1893 gecesinde, hepsi de hükümete karşı zıtlık uyandıran, kışkırtıcı yapıda olan bu afişlerden çok sayıda hatta yüzlercesi birçok yere yapıştırıldı.

TEHDİT EDİLEN AMERİKANLAR

Merzifon'daki Amerikan Heyeti misyonerlerinin binalarının dış kapılarına ekli iki tane bulundu ancak üzerlerindeki tutkal kurumadan önce kapılardan geçen, kolejli kişiler tarafından indirildiler. Bu afişler Türklere yönlendirilmişti ve baskı ve genel yozlaşması için hükümetin suçlanmasıyla doluydu. On gün içinde tutuklamalar yapılmaya başlandı. Polis şefine olayı araştırmak için tam yetki verildi ancak önceki kaydı ve sonraki idaresi işe kesinlikle uygun olmadığını gösterdi. Yasayı kesinlikle umursamaksızın zalimdi ve mümkün olan her yerden kişisel intikamını almaya tamamen karalıydı.

Amerikan binalarını bu hareketle bağdaştırmaya çabalamaktaki tam olarak amacın ne olduğunu anlamak zor değildir. Amerikanlar Türkiye'nin iç kesiminde yaşayan neredeyse tek yabancılardır. Antlaşma haklarının tuhaf koruması altındalardır. Tüm dünyada iyi bilinmektedirler ve Türkiye'de buldukları bütün dönem boyunca kendilerini insanların durumunu iyileştirme çabalarıyla çok yakından özdeşleştirdiler. Onları hükümet karşıtı gösterilerle bağdaştıran herhangi bir şey hükümetin düşmanlığını onların üzerine çekebilirdi. Bu bir tür zararlı sonuçlanabilir ve bu da, görünürdeki sonu gerçekleştireceği umulan yabancı

hükümetlerin dikkatini çekebilirdi. Bununla birlikte, kişisel acı duyguların var olabileceği bütünüyle mümkündür. Birçok Ermeni misyonerlerin dini formalizme karşı olarak ulusal hayatlarına zarar verdiğini hissetti ve misyonerler, ateizm ve kâfirlikle ilgili saldırılarda birçoğu tarafından özgür düşüncenin gelişimini engellemekle suçlandılar.

MERZİFON'DA HUZURSUZLUK

Yakın amaç ne olursa olsun, bu kadarı başarıldı, öyle ki Türk Hükümetinin dikkati çok kuvvetli bir biçimde misyonerlere yönlendirildi. Amerikanlara karşı düşmanlıklar için belki de kendi nedenleri olan polis şefi, kuruluşu kışkırtma kaynağı olmakla suçlayarak ve afişlerin, misyonerlerin kullandığı gibi siklostil tarafından yazıldığı için Anadolu Kolejinin çıktığını ileri sürerek hem koleji hem de öğretmenlerini tehdit etme fırsatından faydalandı. Ayrıca şehir boyunca binaların yakılacağı ve erkânların kolej alanının sürülmüş tarla olacağını ilan ettiği bildirildi. İki haftadan daha az zamanda kolejin kıdemli Ermeni profesörü Bay Tfeoyrrcaian ve bir süre sonra da fakültenin bir diğer üyesi Profesör Kayayan tutuklandı ve hapse atıldı ve onları görmek ve kefalet ücretlerini karşılamaya dair her istek reddedildi. Afişlerin dağıtımı ile ilgili herhangi bir alakaları olduğuna dair en ufak kanıt yoktu ve bütün suçlamanın koleje saldırı için bir temel verme amacıyla yapılmış gibi görünmektedir.

1 Şubat gecesi, kızlar okulu için inşaat aşamasında olan binalardan biri ateşe verildi. Alarmdan önce askerlerin ve görevlilerin binanın yanındaki varlıkları olayla bağlantılı oldukları muhtemelen gösterilebilirdi ancak kolej yetkililerinin kendilerinin ya Ermeniler arasında isyan çıkarmak ya da silah ve cephane varlığını gizlemek için binayı ateşe verdiklerine dair hemen suçlama yapıldı. Bu suçlamalar İstanbul'a gönderildi ve hükümetin kötü niyeti, yozlaşmayla adı çıkmış ve koleji tehdit eden aynı görevlileri araştırmanın yönetimi için atamasında gösterilmektedir.

MAHKEMELER VE İŞKENCE

Çok sayıda yerde çıkan isyanlarla birlikte bütün bölgede genel bir huzursuzluk hâkimdi. Bu yerler Yozgat, Gemerek, Kayseri ve başka yerlerdi. Haklarında hiçbir suçlamanın bulunamayacağı kesinlikle iki veya üç yüz arasında Ermeni hapse atılana kadar büyük miktarlarda tutuklamalar yapıldı. Profesörler kefaletle bile bırakılmadı ve bölgede büyük heyecan vardı.

1801 yazı boyunca heyecan artmaya devam etti. Bu adamları hapiste yargılamak için heyetler atandı. Mahkemelerde, ünlü adamlara karşı suçlamaların ve suçun itirafını koparmak için en zalim türde işkence kullanıldı. Ne var ki, çok az şey öğrenildi ve sonunda bu tutuklananların çoğu serbest bırakıldı, bununla birlikte çoğu Mersin yakınında Rodos Adasındaki farklı kalelere ve Suriye'de St. Jean d'Acre'ye gönderildi.

Bunların arasında, huzursuzlukta hiç payı olmayan bazı Protestan papazlar vardı ancak Türk Hükümeti tarafından liberal düşünceleri için şüpheyle bakıldılar. Profesörler mahkeme karşısına çıkarıldılar. Onlara karşı hiçbir kanıt bulunamadı ve sonunda İngiliz Hükümetinin özel itirazıyla ülkeyi terk etmek şartıyla serbest bırakıldılar. Soruşturmalardaki bir özellik de, görünüşe göre tutuklu adamlardan bazılarının el yazısıyla yazılmış çok sayıda belgenin varlığıydı. Ne var ki, araştırmada görüldü ki Amerikan misyonerlerden birinin kendi adını bazı kâğıtlara imzalı olarak bulduğu çok sayıda sahtekârlık vardı. Okul binasının yanması sorunu Amerikan Hükümeti tarafından ciddi bir şekilde ilgilenildi ve yeniden inşa etme izniyle birlikte Türkiye'den tazminat alındı.

AMERİKAN VATANDAŞLARI

Devrimciler amaçlarını bir anlamda başardılar. Dikkat çekmişlerdi ve Türkiye'deki olayların kötüden daha kötüye gittiği Avrupa için çok belirgin hale gelmişti. Ne var ki, Türk Hükümetinin büyük faaliyeti Türkiye'deki konumlarını çok zora soktu. Bir süre ülkenin kendisinde gitgide daha az görünür oldular ancak merkezlerini dışarı aldılar ve Avrupa boyunca ve hatta bu ülkede Türk Hükümetine karşı suçlamalarda bulundular ve güvenli bir konumdan Türkiye'de başlatılmış olan

genel propagandaya devam etmek için bağışlar topladılar. Bu noktada çalışmalarının yeni aşaması ortaya çıktı. Bir süre Ermeni tarafında Amerikan vatandaşlığını elde etmek, Türkiye'ye dönmek ve Türk Hükümeti vasıtasıyla doğma büyüme Amerikan vatandaşlarına verilen aynı korumayı istemek için önemli ölçüde çaba gösterildi. Buna dair diplomatik ilişkilere Amerika ve Türkiye arasındaki ilişkiler hakkındaki bir diğer bölümde değinilecektir. Bazı açılardan böylece birçok başarı elde edebildiler ancak bazı ciddi zorluklar çıktı.

Amerikan koruması talep eden bireyler, Türk Hükümeti tarafından kışkırtıcı nüfuz kullanmakla suçlandılar ve Birleşik Devletler Hükümetine bununla ilgili olarak şikâyetlerde bulunuldu. Bu hükümet tarafından öyle bir konum alındı ki Türk Hükümetine, bu hükümet tarafından istenmeyen kendi vatandaşlarının devamlı varlığını dayatamazdı. Bu büyük bir isyan başlattı ve bu hükümetin vasıtasıyla tam koruma sağlamak için giderek artan çabalar sarf edildi. Ne var ki, esas etki dikkati çalışmalarına her zamankinden daha fazla yönlendirmek oldu ve Türkiye'nin farklı bölümlerinden bu devrimci kurullardan çıkan etkilere itiraz eden, onların adeta hiçbir amaç gerçekleştirmezken, Türk görevlilerin düşmanlığını kışkırtma etkisi olduğunu temel alan mektuplar ortaya çıktı.

DEVİRİMİN BOYUTU

Önceden söylendiği gibi, bu devrim hareketinin boyutunu doğru bir şekilde belirtmek imkânsızdır. Kurulların üyeleri bilinmemektedir; kesin destek olmasa bile hareketlerinin en azından kendi insanların sempatisini ne kadar yaygın bir şekilde kazandığı da çok belirsizdir.

Bu kadarı, ne var ki, sorgulanamaz. İmparatorluğun çeşitli bölümlerinde bireyler devrim fikrine sempati duyarken, kurul tarafından aşırı derecede sevilmesini sağlayan aslında birkaç kişi vardı. Bazen misyonerlerden birine şöyle söyleyen biri gibi, "Şansım olsaydı seni hemen öldürürdüm. Bu bütün olayı krize döndürürdü ve bu bizim için en iyisi olurdu." bir adam bulunurdu. Ancak bu açık eylemi savunanların çoğuna zıttı ve imparatorluğun her kesimindeki büyük Ermeni çoğunluğun sadece planlarda payı yoktu, aynı zamanda onları öğrendikleri yer acı bir şekilde onlara karşıydı. Aslında bakılırsa, devrim hareketi asla ulusal bir hareket

olmadı. Bireysel fikirleri temsil etti ve bu bireyler özellikle belli bölgelerde önemli derecede çok sayıdayken, büyük insan kitlesini asla temsil etmediler. Amerikan misyonerlerin etkisi, Ermeni din adamlarının etkisi ve ulusta daha iyi bilgili olanların etkisi böyle bir girişime şiddetle karşıydı. Hepsi bunun delilik olduğunu biliyordu. Gerçek şu ki, Ermeniler imparatorlukta öyle dağılmış oldukları, silah kullanımında eğitimsiz olmaları, aralarında çok küçük kurumun mümkün olması gerçeklerinin hepsi hareketi insanlara karşı en zalim yanlış yapma yolunda birleşti. Aynı zamanda hem hükümet hem de insanlar olarak Türklerin de üzerinde etkisi oldu. Afişlerin görünümüne, önemli derecede halk arasında, eli kulağında bir devrim olduğuna dair geniş ölçüde büyüyen bir his olana ve Türkler birçok yerde Hıristiyan nüfusundan çıkabilecek etkiden gerçekten korkana kadar yayılan konuşma eşlik etti. Bazı yerlerde paniğe kadar vardı ve 1893'te ve 1894'ün ilk kısmında, Türk görevlilerin Müslüman toplulukların düşmanca gösterilerini sınırlamak için ellerinden geleni yaptıkları birçok vaka vardı.

Bir diğer etki de, Hıristiyanların isteklerine karşı bu boyun eğmenin saçmalık olduğunu ve Sultanın yapması gereken tek şeyin kasten onlara karşı koymak ve Türkün yönettiği Türkiye'nin ve İslam'ın hiçbir rakibe tahammül etmeyeceğini açıkça belirtmek olduğunu ileri süren gerici Türklerin savunmalarına güç kazandırmak oldu.

Bu yakın bağlantıda şüphe duyulamaz bir gerçekten bahsedilmelidir. Hayreddin Paşa tarafından temsil edilen, farklı olarak İttihat ve Terakki Partisi veya Genç Türkiye Partisi adı verilen, Türkler arasındaki unsurlar, aynı zamanda, ne ölçüde olduğunu söylemesi mümkün olmayan belli bir propaganda yürütüyordu. Aralarında Mithat Paşa ve onunla bağdaştırılanların olduğu liderleri sürgüne yollanmış ve öldürülmüştü. Kendileri imparatorluğun her yerinde bir şekilde dağılmışlardı. İstanbul ve doğrusu Avrupa da, iç şehirden İstanbul'a gelen, gemide görünüp ardından görüşten kaybolan çok sayıda genç Türkün hikâyesiyle çalkalandı. Nereye gittiklerini kimse söyleyemedi. Sonrasında bu grubun üyesi olduklarını iddia eden ve tutuklandıklarını ve sadece büyük zorluklarla geri dönmek üzere sürgüne gönderildiklerini söyleyen insanlar ortaya çıktı.

HINÇAKLARIN BAŞARISIZLIĞI

Devrimin olası olduğuna dair genel bir his vardı. Hinçaklar onun Ermeni safhasını; Genç Türkiye Partisi de onun Müslüman safhasını temsil ettiler. Her biri muhtemelen birbirine yardım etti; her biri hükümeti hedef alan belli eylemler için bir diğerine sorumluluk yükledi. Ermeniler Merzifon'daki afişlerin Türkler tarafından yapıştırıldığını söylediler; Türkler de Ermenilere suçlamaları yapıştırdılar. Gerçeğin tam nerede olduğunu kesinlikle belirtmek mümkün olmadan önce birkaç yıl geçecektir.

Samsun, İstanbul, Erzurum vb.'de meydana gelen katliamları takip eden olayların bazılarında Hinçakların diğerlerinde kesinlikle eksik olan izleri görünmektedir. O zamandan beri parti ortadan kaybolmuş gibi görünmektedir. Hakkında hiçbir şey duyulmadı, söylenmedi. Eğer varsa, umut ediliyor ki, kısmen en azından iyi derecede akılsızlığından kaynaklanan zulümleri için utanç ve pişmanlık içinde, kısmen de planları Rusya'nın egemen gücü tarafından kesinlikle sıfırlandığı için kendini saklıyordur. Özerk bir Ermenistan için yola çıktılar. İnsanlarının durumunda ılımlı bir reformu bile elde etmekte kesinlikle başarısız oldular. Kibir, hainlik ve yalan içinde tasarlanmış meyvesi en kötü türden yıkım ve acı oldu.

Taşnaksutyun Cemiyeti:

Taşnaksutyun “Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı” demektir. Yani kısaca federasyon denilebilir. Kelime Türkçe’de kullanılırken kısaltılmış ve değiştirilmiş, kısaca Taşnak denmiştir. 1890’da Kafkasya’da kurulan cemiyetin amacı isyanlar çıkararak Türkiye Ermenistan’ı için istiklal elde etmektir. Kurucusu; Kırısopor Mikaelyan’dır.¹³²

Taşnaksutyun cemiyeti; Türkiye’ye çeteler sokarak, Türkiye’deki Ermenileri silahlandırarak, köylülere silah kullanmasını öğreterek, çete başları yetiştirerek ve Türkiye’deki aşiretleri de taraflarına çekerek isyanlar çıkarmayı kendisine hedef edinmiştir. Bu amaçla İstanbul, Trabzon, ve Van şehirlerinde hızla örgütlenmiştir. İlk

¹³² Ergünöz Akçora, “ Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyanları ve Türk Ermeni Toplumu İlişkilerine Etkileri”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 124

başta Hınçaklar da bu cemiyete katıldılar fakat kısa süre sonra ayrılarak kendi varlıklarını devam ettirdiler.¹³³

Taşnaksutyun Cemiyeti'ni üç ana grupta inceleyebiliriz:

Sosyalist olmayan milliyetçi ihtilalciler denilen ilk grup, Türkiye Ermenilerinin bağımsızlığı ile ilgilenen ve Armenakan Partisi'ne meyleden kişilerdi. Bunların çoğu Petersburg'da okuyan talebeler olup, sözcüleri zengin bir Rus Ermenisi olan Kosntantin Hatisyan'dı. Bu gruba Tiflis'te toplandıkları pansiyonun adına izafeten (Severnye Nomera = Kuzey Pansiyonu) Kuzeyliler deniyordu.

Sosyalist ihtilalcilerin bir grubu, Rus ve Gürcü ihtilalcilerle işbirliği yapmak ve Çar rejimini devirmek görüşündeydi. Diğer bir grubu ise sadece Türkiye Ermenileri ile meşgul olan gruptu. Her iki sosyalist grup da genellikle Moskovalı talebelerden kuvvet alıyordu. Tiflis'te toplandıkları pansiyonun ismine izafeten (Iuzhnye Nomera = Güney Pansiyonu) bunlara da Güneyliler deniyordu. Türkiye Ermenileri ile uğraşmak isteyen grup içinde Hınçak Partisi'ne girmiş olanlar da vardı.

Bu çeşitli grupların bir araya nasıl ve ne zaman geldikleri bilinmiyor. Ancak 1890 yazında böyle bir birleşmeyi mümkün kılanların başında Christopher Mikaelian, Stepan Zarian ve Simon Zavarian isimli üç kişinin bulunduğu ve Hınçaklar namına da Rupen Hanazad'ın toplantılara katıldığı biliniyor.

Başlangıçta işlerin sevk ve idaresinin, Cenevre'de yerleşen bir gizli büronun elinde olduğu ve bu büronun normal üyeleri çok sıkı bir disiplinle idare ettiği söylenir. Böyleyse bile, asıl faaliyetin büyük ölçüde yoğunlaştığı ve önde gelen kişilerin bulunduğu mahal Tiflis'tir. Bir başka kayda göre, merkez olarak Trabzon seçilmiş imiş. Bu bilgiyi nakleden Nalbandian "Merkez Komitesi beş kişiden oluşuyordu ve onarın çoğu Tiflis'te oturmaya devam ediyorlardı. İcra makamlarına seçilen bu beş kişi C.Mikaelian, S.Zavarian, Abraham Dastakian, H.Loris-Malikian ve Levon Sarkisian'dı" diyor.

Federasyon bu şekilde 1890'da ortaya çıkarken, Hınçak Partisi de bunun içine katılmış görülüyordu. Fakat bu birlik pek kısa sürdü. Taşnakların faaliyete geçmekte yavaş olduklarını ileri sürerek 5 Haziran 1891'de Hınçaklar, Federasyonla ilgilerini kestiler. Zaten komünizan olan Hınçakların Federasyon içinde kalmaları da pek mümkün değildi.

¹³³ Guenter Lewy, **Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?**, Timaş Yayınları, Nisan, 2011, s.37

Hınçakların ayrılışını, Konstantin Hatisyan gibi sosyalist olmayan liderlerin de ayrılışı takip etti. Sıkıntı Taşnakların bir manifesto ile ortaya atılıp ondan sonra bir program yapmamış olmamalarından doğuyordu. Parti'nin resmi organı olarak Droshak gazetesinin de neşrine başladılar.

Taşnakların programı bu 1892 toplantısında ortaya çıktı.

Program, Parti'nin, isyan yolu ile gayesine erişmek için, ihtilalci gruplar kuracağını göstererek, Rus nihilistlerinin yolundan gidileceğini belli ediyordu.

Kullanılacak metotlar da şu şekilde tespit ediliyordu:

- Çeteler teşkil etmek ve onları faaliyete hazırlamak,
- Her yola başvurarak halkın maneviyatını ve ihtilalci faaliyetini arttırmak,
- Halkı silahlandırmak için her yola başvurmak,
- İhtilal Komiteleri teşkil edip, aralarında sıkı irtibatı temin etmek,
- Kavgayı teşvik etmek ve hükümet yetkililerini, muhbirleri, hainleri, soyguncuları yıldırarak,
- İnsan ve silah nakliyatı için ulaştırmayı sağlamak,
- Hükümet müesseselerini yağmalamak ve harap etmek.

Parti bir de teşkilat talimatnamesi yapıyor ve bununla doğu ve batı olarak iki büro kuruyordu. Doğu Bürosu, Giresun, Harput, Diyarbakır hattının doğusu ile Kafkaslar, Rusya ve İran'ı, Batı Bürosu ise, Giresun, Diyarbakır hattının batısı ile Balkanlar'ı, Amerika, Mısır ve diğer yabancı ülkeleri içine alıyor ve büroların çalışma sistemlerini düzenliyordu.¹³⁴

Bu şekilde kurulduğu andan itibaren Taşnak Partisi bir terör örgütü olarak ortaya çıkıyordu. Hınçak Partisi'nin, Türk- Rus- İran Ermenistanları'ndan oluşacak siyasi bakımdan bağımsız bir Ermenistan istemesine karşılık, 1892 Taşnak Programı bağımsızlık kelimesini dahi kullanmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan tam bir ayrılığı da derpiş etmemiştir. Nalbandian, "Taşnakların politik hedeflerinin, Patrik Nerses'in Berlin Kongresi'ne sunduğu ıslahat programının hemen hemen aynı olduğu, Droshak'ın ilk baş makalesinde belirtilmiştir." demektedir. 1919 yılında, 9. Genel Kongrelerinde, Taşnaklar programlarını genişleterek, Türk ve Rus

¹³⁴ Uras, ss.446-449

Ermenistanları'nı birleştirip müstakil ve bağımsız bir Cumhuriyet kurmak görüşüne gelmişlerdir.

Bu şekilde bir terör teşkilatı olarak faaliyete geçen Taşnaklar, Osmanlı Bankası baskınını, Sasun'daki 1904 İsyanı'nı, Yıldız suikastını üstlenmişleridir. Başka bazı ufak olayları da vardır.

Yalnız şu hususu da ele almak gerekir. Taşnaklar organize parti olarak ortaya çıkmadan önce de tedhiş hareketlerine başlamışlardı. 1891 yılında Erzurum'da "Anavatan Müdafileri" Cemiyeti'nin eski başkanı Gerekçıyan'ın katledilmesi, mahalli merkez komitesince alınan bir karar üzerine Taşnakların marifetiydi. Gerekçıyan'ın kusuru, acele ihtilalci girişilmesine aleyhtar oluşu, ihtiyat ve hazırlık yapılmasını tavsiye ediydi. Yerel Merkez Komitesi ise, bizimle olmayan, bizim düşmanımızdır görüşü ile onu öldürtmüştür. Taşnak Merkez Komitesi 1892 yılında bu cinayeti takbih etmiş, ancak mesul olan Aram Aramyan'ı cezalandırmamıştır.

İşte, bir yandan Kilise ve din faktörünün, diğer taraftan devletlerin politikasının alt zemini hazırlamalarından sonra, gelişen isyan düşünceleri, ortaya çıkan terör örgütleri tarafından rahatlıkla kullanılarak isyanlar dönemine girildi. Bu dönemde birlikte propaganda da son derece etkili bir silah olarak çalışmaya başladı.

Orhan Koloğlu'nun Teori dergisinde yayınlanan bir makalesinde Taşnak Partisi'nin 1910 yılında, Sosyalist Enternasyonel'e sunduğu Fransızca bir rapora yer verilmiştir. Bu rapor incelendiğinde Taşnak Partisinin misyonu daha iyi anlaşılmaktadır. Bu nedenle, bu raporla ilgili bazı dipnotlara yer vermek yerinde olacaktır:¹³⁵

"Son genel kurulumuzda ileri sürülen izlenecek taktik konusunda bazı fikirleri aktaralım: Militan sosyalist partilerin köklü bir çelişkisi var. Siyasi ihtilal yerine sosyalist ya da ekonomik kaygılar egemen oluyor. Taşnakların genel kurulu belirtir ki;

- 1. Büyük işçi köylü kitlelerinin muazzam sosyalist bilinci ürkütecek bir güç olmakla birlikte, despotizmin müthiş makinesini tahrip etmeye yeterli değildir.*
- 2. Bu bilincin gerekli sonucu olarak, süngülere karşı koyabilmek için ihtilalci ya da askeri hazırlığın yapılması gerekir. Kitlelerin savunmak için olduğu kadar*

¹³⁵ Orhan Koloğlu, "Taşnak Partisi'nin Sosyalist Enternasyonel'e Sunduğu Raporu ve Bazı İtirafı", **Teori**, Nisan 2001, ss.55-58

saldırmak için de silahlanmış ve askeri açıdan eğitilmiş olmaları gereklidir. Partimizin Türkiye, Kafkasya ve İran'daki eylem alanında devam eden uzun yılların deneyimlerinden aydınlanarak vardığı sonuçlar bunlardır.”

...Türkiye'de verimli bir eylem süreci yaşadık. 20 yıl boyunca Türkiye Ermenistanı'ndaki ve Osmanlı başkentinde Yıldız Sarayı'nın dibinde sürdürdüğümüz savaş, Genç Türkiye'nin uyanışında boşa gitmedi.

...Türkiye Ermenistanı'nda iki büyük Ermeni vilayeti olan Bitlis ve Van'da 1908'e kadar bütün köylü ve sağlam halk, bayrağımız altındaydı ve politik gruplar halinde organize edilmişlerdi. Bu gruplar savunma ve saldırı için eğitilmişlerdi.”

Bunun yanı sıra rapordaki bazı notlar incelendiğinde Taşnak partisinin 1890'lardaki olayları kendilerinin başlattığını itiraf ettikleri de görülmektedir.

Öteki Komiteler:

Bu iki komiteden başka **“Hınçak İhtilal Partisi”** adında, Nişan Garakyan'ın merkezini Atina'da kurduğu bir komite daha vardır. Bu komite, Ermenistan'da yapılacak ayaklanma girişimlerini yönlendiren, imparatorluk içinde ve dışında şubeleri olan siyasal bir komitedir.¹³⁶

Ayrıca Ramgavar, Vergazmeyal gibi siyasal, Parakorzagan, Meyasal gibi yardım derneği adı altında kurulan ama siyasal amaçlı bu komiteleri de sayabiliriz. Bunlardan başka, 1872'de Van'da İttihat ve Halas Cemiyeti, 1880'de Muş'ta Hakkı Sever Şirketi, 1880'de Erzurum'da Silahlılar Cemiyeti, 1882'de Karahaç Cemiyeti vb. cemiyetler kurulmuştur.¹³⁷

¹³⁶ MAZICI, s.49

¹³⁷ Uras, s.50

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1890’LARDA ERMENİ OLAYLARI VE BU OLAYLARIN LUSLARARASILAŞMASI

4.1. ERMENİ İSYANLARI

“1890’lı yıllar boyunca küçük çaplı Ermeni ayaklanmaları ötede beri çıktı durdu ve birçok Müslümanın, daha da fazla sayıda Ermeninin ölümüyle sonuçlandı. Avrupalılar hiçbir zaman zor kullanımıyla işe karışmadılar, ama bu ayaklanmalar, Müslümanları korkup durdukları şeyin yani Ermenilerin Rus desteğiyle Müslümanları keseceğinin tümüyle doğru olduğuna inandırdı. Olup bitenlerin Avrupalılar içinde belki de en akli başında gözlemcisi olan Büyükelçi Layard, durumun tam doğru bir analizini yaptı. Ona göre, sonuçta elde edilebilecek tek kazanç, Rusların kazancı olacaktı; Ermeniler Osmanlıya karşı ayaklanmada başarı kazansalar bile Rus İmparatorluğu içinde yutulacaklardı.”¹³⁸

4.1.1. Musa Bey Ayaklanması

Muş bölgesinin derebeylerinden ve Mutki aşiretinin başı olan Musa Bey ‘in bir Ermeni kızını kaçırdığı, tecavüz ettiği, sonra İslam olması şartıyla kardeşi ile evlenmesini istediği, kız İslamiyet’e geçmeyi kabul etmediği için de sopa attığı, bu arada bir gözünü sakatladığı ileri sürülüyordu. Patrikhane, Ermenilere eziyet ediliyor diye bu konuyu Padişahın huzuruna kadar götürmüştü. Abdülhamid’in emri ile Musa Bey mahkemeye sevk edildi.

Olayı Ermeni basını özellikle yurt dışında çok fazla büyüttüğünden, 1889 yılında yapılan mahkemeyi pek çok yabancı gazeteci ile İstanbul’daki sefaretlerin temsilcileri de takip etmişlerdir. İngiliz sefiri, Musa Bey’in ne olursa olsun mahkûm edilmesi için devamlı girişimlerde bulunuyordu. Musa Bay yapılan mahkeme sonrasında beraat etti. Ancak İngiliz sefiri bu durumu kabullenmeyerek girişimlerine devam etti ve Musa Bey’i uzak bir yere sürgüne yolladı.

¹³⁸ Carthy ,s.130

4.1.2. Sasun İsyanı - 1894

İsyanlarıyla ün salan Sasun, o zamanki sivil teşkilata göre, yüzden fazla köyü olan, idari ve adli işler yönünden Siirt'e bağlı, Muş'a 14 saat uzaklıkta bir ilçedir. Yakınında Mutki ve Garzan ilçeleri vardır. Arazisi dağlık ve yerin sarplığı yüzünden hükümet nüfuzundan uzak bir durumdadır. Halkı, Ermeniler de dâhil olduğu halde Zazaca ve Kürtçe karışık bir dille konuşmaktadırlar. Nüfus sayımı yapılmamış olmakla beraber, o zamanda bu ilçe halkının beşte birinin Ermeni, kalanı ise Kürt olarak tahmin edilmektedir.

Buralarda 1890 tarihlerinde Mihran Damadyan adlı bir Ermeni, üç yıl kadar dolaşmış Hınçak adına propaganda ve tahriklerde bulunarak Ermenileri ayaklandırmak için uğraşmıştır. Sasun Ermenilerinin haber vermesi üzerine Damadyan, 1893'de yakalanarak muhakeme edilmek üzere İstanbul'a getirilmiş ve sonra serbest bırakılmıştır.

Sasun isyanı, sırf yabancı devletlerin müdahalesini davet etmek amacıyla Hınçak komitesince düzenlenmiş ve Murad (Kamparsun Boyacıyan) vasıtasıyla uygulanan bir planla yapılmıştır.

Murad, Sasun'a gitmek üzere Kafkasya'dan geçerek orada Taşnaksutyun komitesinden destek ve yardım görmüştür. Sasun'a varınca etrafına bazı Ermenileri toplayarak isyan planlarını hazırlamaya başlamışlardır.

Aslında sırf yabancı müdahalesinin çekilmesi amacıyla yapılmış olan bu isyan hareketi, Ermeni komiteleri ve patrikhanesi vasıtasıyla her tarafa pek kanlı ve heyecanlı bir şekilde duyurulmuştur. Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde Ermeniler lehine mitingler, parlamentolarda açıklamalar yapılmıştır. Her yanda İngiltere'nin Kıbrıs antlaşmasıyla kabullenmiş olduğu sorumluluktan söz edilmiştir. Bu olayın ardından kurulan Türk tahkik heyetinin raporunda, tüm yaşananların Ermeni kışkırtmasının suçu olduğu iddia edilmiştir.¹³⁹

İngiltere'nin Van Konsolosu Holward, inceleme için Sasun'a gitmek istemiş; ancak hükümet, Holward'ı isyanın tahrikçisi olarak gördüğü için gitmesine izin vermemiştir. Uzun haberleşmelerden sonra, Erzurum'da konsolosları bulunan devletlerin, yani Fransa, İngiltere ve Rusya'nın, Osmanlı inceleme komisyonuna,

¹³⁹ Lewy, s. 47

oradaki konsolosların katılmaları esas kabul olunmuştur. Komisyon 4 Ocak 1895'den 21 Temmuz'a kadar altı ay incelemelerde bulunmuş, 108 toplantı yapmış ve 190'dan fazla tanık dinlemiştir. Heyetten Ömer Bey, Bitlis Vali Yardımcılığına tayini dolayısıyla 29 Ocak'ta komisyondan ayrılmak zorunda kalmıştır. 23 Ağustos'ta isyanın elebaşısı Murad tutuklanmıştır.

Sasun isyanına Ermeniler pek büyük umutlar bağlamışlardır. Ermenilere göre; Sasun'da kopacak bir isyan üzerine Avrupa derhal müdahale edecek, Ermeni istekleri temin olunacak ve bu isyanla çok büyük menfaatler elde edilecektir.

İsyanı devam ettirmek için Hınçaklılar İstanbul'da ve illerde komite mührü ile onaylanmış yardım biletleri ile hayli para toplamışlardır.

Olayın nasıl gerçekleştiği konusunda, taraftarlıkla suçlanamayacak olan New York Herald Amerikan gazetesinde yayınlanan yazıyı aktarmak yeterli olacaktır:¹⁴⁰ "Avrupa incelemesi, Ermenilerin, yabancı ülkelerden gelen tahrikçilerle birlikte isyan etmiş olduklarını göstermiştir. Asiler İngiltere'den gelmiş modern silahlarla her şeyi yapmışlar, yangın, adam öldürme, yağmadan sonra düzenli askere de karşı durmuşlar, kafa tutmuşlar, dağlara çekilmişlerdir. Soruşturma heyeti, Osmanlı hükümetinin asilere karşı asker göndermekle en kanuni hakkını kullandığını saptamıştır. Bu askerler, kanlı çarpışmalardan sonra asileri yenebilmişlerdir. Hemen geçilmez dağlara sığınmış olan yaklaşık 3 bin kadar tamamen silahlı asinin, inandırıcı sözlerle, gazete yazılarıyla hakkında gelinemez.

Ermeniler 3 bin kişi olarak Anduk Dağında toplandılar. Aralarında beş-altı yüzü, Muş kasabasını sarmak istediler. Bu amaçla Muş güneyinde Delican aşiretine hücum ettiler. Bunlardan bir kısmını öldürdüler, mallarını aldılar. Ellere düşen bütün müslümanların dini inançları aşağılandı ve kendileri korkunç şekillerde öldürüldü. Bu asiler Muş yakınındaki düzenli askere karşıda saldırıda bulundular, fakat oradaki askeri kuvvetin çokluğu yüzünden Muş kasabasını işgal edemediler.

Asiler, Anduk dağındakilerle birlikte çeteler teşkil ettiler. Bu çeteler de yakınındaki aşiretlerde korkunç cinayetler işlediler ve yağmalar yaptılar. Ömer Ağa'nın yeğenini diri diri yaktılar. Gülli Güzat köyünden üç dört saat ötede İslam kadınlarının ırzına geçtiler, bunları boğazladılar.

¹⁴⁰ Uras, ss.471-477

Birçok Müslümanlar, gözleri oyularak, kulakları kesilerek, en müthiş ve alçakçasına hakarete uğratarak, Hıristiyanlığı kabule ve Haçı öpmeye zorlandılar.

Ağustos sonuna doğru Ermeniler, Muş yakınında Kürtlere hücum ederek Gülli-Güzet ile beraber iki-üç köyü yaktılar. Talori'deki 3000 Ermeni asisine gelince, bunlar, Müslümanlarla diğer Hıristiyanlar arasında yas ve dehşet saçtıktan sonra silahlarını bırakmayı reddederek yağma ve adam öldürmeye devam ettiler. O zaman, yola getirmek için buralara ordu askeri gönderildi.

Asi Hamparsum, on bir suç ortağıyla yüksek bir dağa kaçtı. Diri olarak yakalandı. Fakat iki eri öldürdü, altısını da yaraladı. Ağustos sonunda bütün asi çeteler dağılmıştı.

Türkler tarafından kadınlara, çocuklara, ihtiyarlara, sakatlara, İslami ve insani hükümlere uygun davranışta bulunulmuştur. Ölen asiler, teslim olmayı kabul etmeyen ve ülkenin kanuni hâkimiyetine karşı savaşmayı tercih edenlerdi.

4.1.3. İkinci Sasun İsyanı – 1905

Sasun'da 8 Ağustos 1895'teki ilk darbe netice vermeyince Taşnaklar, ikinci darbeyi 1897 Temmuzunda vurmak istemişlerdir. Taşnak çeteleri Türkiye'ye genellikle İran üzerinden Van yoluyla girmektedirler. Ancak yolların üstünde bulunan Mazrik aşireti onları rahatsız etmektedir. Bu aşireti kökünden kazımak üzere komiteciler, 1897 Temmuzunda gün ağarırken 250 kişilik bir çete ile aşiretin Honasor'daki çadırlarına saldırmışlardır. Ancak istedikleri neticeyi elde edemeyip, sarılmak tehlikesiyle karşılaşınca geri çekilmişlerdir.

Taşnaklar bu tarihten sonra hareketlerini Sasun ve Muş bölgesine kaydırmaya başlamışlardır. Bu dönemde Antranik, çete hareketlerini ele almıştır. 1866'da Şarki Karahisar'da doğan ve genç yaşta komiteye giren Antranik, bir Türk'ü öldürdüğü için hapse atılmış, Komite tarafından hapisten kaçırılarak Batum'a gönderilmiştir. Cihan Harbinde kendisine çete savaşları ile ün yaparak Alay Kumandanlığına yükselmiş olan Antranik'in ismi, 1890'ların sonunda yeni yeni ortaya çıkmaya başlamıştır.

Osmanlı hükümeti 1901 yılında Sasun'un idaresini düzene koymak için Taluri ve Şenik tepelerinde kışla yapmaya karar vermiş, Ermeniler bu projeye karşı çıkmışlardır. Antranik'in yönetimindeki çetelerle mücadele fiilen bu tarihte

başlamıştır. Ancak asıl isyan 1903 yılının sonlarından itibaren bölgede her tarafa yayılmaya başlamıştır. 13 Nisan 1904'te asiler üzerine asker sevk edilmiş, bunun üzerine asiler fazla tutunamamışlardır. Fakat çete savaşı Ağustos'a kadar sürmüş ve Antranik Kafkasya'ya kaçmak zorunda kalmıştır.

II. Sasun isyanı, katliam edebiyatının uluslar arası kamuoyunda bir kez daha gündeme gelmesi sonucunu doğurmuştur. Fakat eski ilgi pek görülmemiştir. Zira devletlerin ilgilerinin başka konulara çekildiği bir dönem başlamak üzeredir.

Yazar Bliss ise kitabında Sasun İsyanı ile ilgili değerlendirmelerini daha çok anılara dayandırarak aynen şu şekilde ele almıştır.¹⁴¹

“Önceki bölümde ortaya konulan görünüme göre Avrupalı güçler artık daha fazla reform istiyorlardı ve Türk hükümeti de bu isteğin geri çevrilmesi durumunda başlarına gelecek olan şeyin gücünü tamamen kaybetmek olacağı konusunda ikna edilmişti. Atılacak adımın ne olacağı ise bu bölümün konusu olacaktır.

Doğu Türkiye'nin farklı ovalar içinde Muş ovasından daha verimli olanı yoktur. Bu ova Van gölünden yaklaşık 40 mil kadar batıdadır. Eskilerden beri tarım buradaki insanların uğraşı olmuştur. Her tarafının da dağlarlar çevrili olması her zaman Kürt kabileleri tarafından kışkırtılmasına sebep olmuştur. Buralara sürekli saldırılar olmuş ve bunun sonucu olarak da ovadaki ve bu bölgedeki Türk köylerinin sayısının artmasına sebep olmuştur. Her şeye rağmen hala, bu bölge Ermeni nüfus bölgesinin merkeziydi. Hatta Bitlis ve Van, Muş'a göre daha bir Ermeni havası içindeydi.

Bazı devrimcilerin de gözlerini bu bölgeye çevirmelerinin gerekliliği de oldukça doğaldı. Bu bölge yeni Ermenistan'ın merkezi olabilecek olan yer idi ve şüphesiz ki bazı insanları Türk hükümetine karşı ayaklanmayı teşvik edici davranışlar da mevcuttu. Yine de ova köylüleri bu teşviklerden çok az nasıplandılar. Ayaklanmanın Türk hükümet güçlerinin Kürt aşiret güçleriyle yaptıkları güç birliğine karşı çok daha kötü sonuçlar doğurabileceğini düşünüyorlardı. Tahrikçiler bunun üzerine dikkatlerini dağ köylülerine çevirdiler çünkü onların bağımsızlık ruhu çok daha güçlüydü. 1893 yazında Muş yakınlarında bir adam yakalandı ve hükümet bu adamın arkadaşlarının doğu dağlarında bir araya geldiklerinden şüphelendi. Buna göre baskın yapmaları için adamları Hamidiye süvarilerinde bulunan bazı

¹⁴¹ Bliss, ss.368-383

Kürt liderlere haber gönderdiler. Dağlıların karakterlerinin bilinmesi sebebiyle bu kabile reisleri hazırlıklarını dikkatlice yaptılar. Her taraftan adamlarını topladılar ve artık Ermenilere bir sorunun olduğunu göstermeye başladılar. Bir süre sıradan baskınlar yapıldı. Hayvanlara el konuldu, nadiren insan ölümleri oldu. Bazen Ermenilerden, bazen de Kürtlerden ölümler oldu. Ne zaman bir Kürt öldürülürse, cesedi gömülene kadar güvenli bir yerde tutuluyordu.

Yürütülen savaş en azından köylülerin kaldırabileceği yükleri, ağır olmayan kayıpları içeriyordu. Kürt liderler kendilerini çıkılmaz bir durum içinde görüyorlardı. Ve bunun üzerine de yaptıklarını tekrarlamaktan onları alı koyacak onlara karşı gelecek hiçbir güç yoktu

1894 yılı baharıyla beraber durum daha da kötü bir hal aldı. Hükümet bölgedeki Kürt şeflerin Muş ovasının batısına ve Sasun bölümünde kalan 40 kadar köyün yeniden yapılandırılması için saldırıda bulunmalarına göz yummaya karar verdi. Tüm eyalette bunu uygulayıp her bir köşeye saldırdılar. Hayvanları çaldılar. Sonuç her yerde aynıydı. Bir olayda Kürtler öldürülen 2 arkadaşlarının cesedini Muş şehrindeki vilayet binasına götürdüler tüm bölgenin hükümetin gücüne karşı gelen silahlı isyancılarla dolu olduğunu söylediler. Ve farklı köylere de genel bir saldırı emri çıkarttılar. Ermeniler daha iyi durumdalardı ve kendilerini savunmayı başardılar. Kürtler ise onları zapdetmekte başarılı olamadılar. Hükümet de Kürtlere asker takviyesi yaptı ama bu kimsenin bilmediği bir şekilde ve gizlice yapıldı. Bu askerlerle güçlendirilen Kürtler her tarafa yayıldılar. Türk askerlerince sadece saldırı gücü açısından değil, verdikleri eziyetler bakımından da destekleniyorlardı. Askerler bir Ermeni köyüne girip onları koruyacaklarını söylemişler. Köylüler de onları kabul ediyor ve farklı evlere yerleştiriyorlar. Askerler gece olunca kalkıp, tüm köy halkını, çocuk-kadın demeden öldürüyorlar. Şimdi bundan anlaşılıyor ki Ermenilerin artık nihai niyetleri ellerindeki malları mümkün olduğunca çabuk satıp savaşmaya karar vermektir. Ağustosun ilerleyen günlerindeki genel katliam hareketlerinde sonuç ortaya çıkmıştı zaten. Bundan hemen sonra ise elinde yeterli gücü olmadığını anlayıp, bundan korkan Muş valiliği merkezi Erzincan'da bulunan Şark komutanlığına bir haber gönderdi ve kuvvetlerini derhal toplayıp hâlihazırda orda bulunan kuvvetlere ve savaşan Kürtlere katılmalarını istedi.

Bir haber de İstanbul'a gönderildi ve tüm doğu illerinin bir isyanda olduğu bildirildi. Padişah bir ferman çıkardı ve kendisine bağlı tüm güçlerden oradaki isyanı basturmalarını istedi. Bu ferman Mareşal Zeki Paşa'ya Muş'a gelince ulaştı. Askerlerin önünde bunu okudu ve göğsüne koyup adamlarından görevlerini yerine getirmelerini istedi.

Özellikle padişahın tahta çıkışının yıldönümüne gelen Ağustosun son gününde onun gücünü göstermek isteyen askerler en şiddetli saldırılarını gerçekleştirdiler. Bu süreçte tüm yenilik yanlısı kanun ve kararlar bir kenara itildi. Tüm köyler ayırım yapılmaksızın aynı acılara maruz bırakıldılar. Vergi makbuzları artık dağ gibi olmuştu. Her seferinde tam bir temizliğin gerekliliğinden bahsediliyordu. Ermeni bölgesindeki tüm insan topluluğunun yok edilmesinin gerekliliğinden bahsediliyordu. Bir köyde bir vaiz ve birkaç saygın kişi Türk görevlilerini karşılamak için dışarı çıkmışlar ve sadakatlerini belirterek merhamet istemişler. Ama çabaları boş çıkmıştır. Köyün etrafı çevrilir ve herkes öldürülür. Bireyleri anlattığı bu tür hikâyelerin hepsi inanılabilir boyuttadırlar. Doğru söyledikleri konusunda şüphe götürmeyen kişisel mektuplar da , ki çoğu bu konuyu "Türkiye'deki Ermeni Krizi" olarak ele almışlardır, olayı çok vahim olarak bildirmektedirler. Bunlardan biri de Rev.F.D.Greene'dir:

"Birkaç yeni yetişmiş Ermeni yakalandı, bağlandı, çalılarla üzerleri örtüldü ve canlı canlı yakıldılar. Bir sürü Ermeni ki sayıları yaklaşık 100 civarındaydı, etraflarını sarıp merhamet dilendiler. Çoğu öldürüldü ve geride kalanlar kılıçlarla ve kamalarla dağıtıldı."

"Sayıları 60 ile 160 arasında değişen bir çok kadın bir kiliseye kapatıldılar ve askerler onların üzerlerine saldırdılar. Çoğu kurşuna dizilerek öldürüldü ve geride kalanlar ise kılıçlarla ve kamalarla öldürüldü. Genç kızlar savaş ganimeti olarak tutuldu. Bununla ilgili 2 hikâye var. Birincisi kendilerini yakalayan Müslümanların haremlerine kapatıldılar. İslamı reddedenlerim boğazları kesildi. Çocuklar bir kütüğün üstüne arka arkaya oturtuldular ve bunlara bir el ateş ediliyordu. Sonra da bir kurşunun kaç çocuğu delip geçtiği alay konusu olarak konuşuluyordu. Bebekler ve çocuklar birbirlerine bağlanıyor ve kafaları eziliyordu. Evlerin etrafları askerlerce çevriliyor, ateşe veriliyor, içerde olup ta ateşten kaçmaya çalışanlar ise dışarıya çıkar çıkmaz askerlerce vuruluyorlardı. "

“Geligozan’da birçok genç erkek ellerinden ve ayaklarından bağlanıp bir ağaç üzerine yatırıldılar. Üzerlerine çalı çırpı getirdiler ve canlı olarak yakıp öldürüldüler. Diğerleri de yakalanınca ölüme mecbur bırakıldılar. Diğer bir köyde bir rahip ve birkaç saygın kişi yakalandı. Diğerlerinin nerede olduklarını söyledikleri takdirde serbest kalacaklarına dair söz verildi. Ancak hepsi sonra öldürüldü. Rahibin boynuna bir zincir bağlandı ve ters yönlerden çekilerek kafası kopana kadar asıldılar. Sonra da birkaç kurşun ve bıçak darbesiyle kafası boşluğa düşürüldü.”

Bir köyün erkekleri kaçarlarırken 500 kadar oldukları tahmin edilen sayıda kadın ve çocuğu gizli bir yere yerleştirdiler. Birkaç gün sonra askerler onları buldu ve henüz açlıktan ölmeyen bu insanların hepsini kestiler.

Bir köyden 60 kadar genç kadın ve kız seçildi. Bir kiliseye yerleştirildiler. Askerler istedikleri gibi davranmakta serbest bırakıldılar ve sonra kurban edilerek öldürüldüler.

Bir başka köyde 50 kadar seçilmiş kadın kaderlerini değiştirip Türk haremelerinin hanımı olmaya zorlandılar ama İsa’yı reddetmeyi kabul etmediler ve babalarının ve kocalarının kaderlerine razı oldular. İnsanları evlere doldurup ateşe verdiler. Hatta birinde küçücük bir çocuk alevlerden kaçmayı başardı ama bir kurşunla yakalandı ve yere serildi.

Aşağıda verilen ve katliamdan hayatta kalanların anlattıklarından elde edilen hikayeler genel tanımlardan çok daha iyi bir fikir verecektir.

SASUN KATLİAMI TANIĞINDAN BİR HİKAYE

Benim adım Asdadur GİRAGOSİAN. Benim evim güzelim Geligözen vadisinin merkez köyündeki yüksek dağın güneşli tarafındaydı. Bu vadi etraftaki yüksek dağlardan bakılınca çok güzel bir manzaraya sahipti. Bir çok köy vardır, ve yüksek ceviz ağaçlarının bolluğu sebebiyle vadiye “ceviz vadisi” adını veririz.

1894’e kadar ailem Sasun’daki diğer bir çok aile gibi varlıklı olarak yaşıyordu. Etrafımızda yaşayan Kürtler tamamen dostça davranıyorlardı. Onların yaşamlarının bir parçası olan sığırlarımızı çalmaları dışında bir sıkıntımız yoktu. Ancak çoğunlukla da bizler çalınan mallarımızı gider bulur ve geri alırdık. Benim ailemde de 12 kişi vardı. Bir sürü sığır ve koyunumuz vardı. Köyde 200 aile vardı

toplamda da yaklaşık 15.000 koyun vardı. Tabii ki Sasundaki 60 Ermeni köyünün her birinde (42 tanesi şimdi yıkılmış durumda) bir sürü koyun ve sığır vardı.

1894 baharında Kürtler bizim koyunları her zamankinden daha cesurca alıp götürmeye başladılar. Aynı zamanda hükümet Sasun'da bir çok silahlı asi olduğunu söylüyordu. Bir araştırma yapıldı ama hiçbir şey bulamadılar. Sonra da bizlerden bazılarımızı devrimci olarak suçlayıp Muş'a götürdüler. Bizlere burada asi toplumlar suçlamasını getirdiler. Biz reddettik ve adamlarımızı almalarını engelledik. Söylediğim gibi Kürtler bu bahar birkaç saldırı yaptılar, hayvanlarımızı çaldılar, ve biz de onları geri püskürtüp hayvanlarımızı geri aldık. Onlardan bir kaçını öldürdük ve bulamamaları için de gömdük. Aynı sonuca sebep olan 2 saldırı daha yaptılar. Ama üçüncü seferde öldürdüğümüz Kürtleri gömmedik ve onlarda cesetleri Muş'a götürüp cesetleri yetkililere gösterdiler. Bu olay büyük yankı uyandırdı. "Sasun'daki Ermeniler isyan ettiler ve Müslüman yerleşimcileri katlettiler." diye haber çıkarıldı. Ve ayrıca silahlandılar diyerek Türk hükümeti kabahatine bir suçlu bulmuş oldu. Kürtleri Ermeni köylerine saldırmaları ve onları katletmeleri için kışkırttı. Bir çok askerin de desteğiyle büyük kitleler bize saldırdı. Her ne kadar Kürtler iyi silahlandırılmış olsalar da bizim yerleşim yerlerinin özelliğinden dolayı kendimizi 15 gün boyunca savunmayı başardık. Kürtler ölümler ve yaralıları bırakarak geri püskürtüldü. Bu süreçte Türk askerleri Merge-Mozan'da toplandılar. Yaklaşık 25 tabur asker toplandı. Bu savaşlarda da 3 yanan Ermeni köylüsüyle beraber toplam sadece 7 kişi kaybettik.

Toplanan askerler saldırıya başladılar. Seslerini duyduk ve tüm gün boyunca Geligozan'da ilerlediler. Andak adındaki dağa giden yol sola doğru açılıyordu ve ailelerimizi ve hayvanlarımızı oraya taşımaya başardık. Sonra peşimizden gelen ordu ikiye bölündü. Bir bölümü Andak'a doğru, diğer bölümü de bize doğru geliyordu. Biz ise köyü boşaltıp insanları yukarıdaki kayalara çıkarmıştık. Pozisyonumuz tüm gün dayanmamıza yardım etti. Ama bizim köye yakın olan Hursentsik köyünü yaktıklarını görebiliyorduk. Akşama doğru daha korkunç saldırılar gerçekleştirip yakınımıza geldiler. Cephanemiz neredeyse bitmişti ve geri çekilmeye başladık. Şimdi köyümüzü de ateşe vermişlerdi ve karanlıkta uzaktan köyümüzün yanışını görebiliyorduk. Andak'a geçtik ama orası bizim için güvenli değildi. Oradan ayrıldık ve kayaların ve dağların arasından süren bir günlük bir yolculuk sonrasında

yıkık bir kiliseye ulaştık. Geceyi geçirip sabah olunca gene askerler göründe ve tüm eşyalarımızla beraber hayvanlarımızın da çoğunu orda bırakarak kaçmaya devam ettik. Akşama doğru Gara Raş (Kara Kale) adlı dağa ulaştık. Çok yorgun ve açtık. Ama yiyecek bir şeyimiz yoktu. Bir koyunu kesip yedik. Ama birkaç köylü kayıptı, çünkü insanlarımızın çoğu diğer bölgeye gitmişlerdi. Gece olunca buradan komşu Kürt köyüne geçtik. Orda ağalarımız yaşıyordu. Sabah olmadan Aghpig köyünün de yandığını öğrendik. Kürt ağamız köyün dışına kadar gelip bizi askerlere karşı korumak istedi ama başarılı olamadı. Köye döndü ve biz de yolculuğumuza kaldığımız yerden aç ve yorgun olarak devam etmek zorunda kaldık. İlk durduğumuz yerde su bulmak zorundaydık ve yemek için bir koyun daha kestik. Sonraki gün Heddink'in yandığını öğrendik. Bunu duyunca Heghat'a sonra da yakın bir dağa kaçtık. Sonraki sabah Heghat'ın yandığını öğrendik. Dağdan vadiye doğru her gün pozisyonumuzu değiştirerek indik. Ama üçüncü gün düşmanlarla karşılaştık. Tüm koyunlarımızı bırakıp , yanımıza sadece sığırlarımızı alarak kaçtık. Sonra da sığırları bırakmak zorunda kaldık. Kardeşlerimden birisi, Atam ailesiyle beraber kaçtı. Halbuki ben, diğer kardeşim ve onun 15 yaşındaki kızı onların ormana girmeleri için arkalarından bağırmiştık. Ama 2 asker kardeşimi gördüler ve arkasından ateş edip onu öldürdüler. Gürültü üzerine kızı bağırınca askerler onu görüp onu da vurdular ve öldürdüler. Bizi bulamadılar ve akşama doğru ormandan çıktım ve hızla ilerleyip aileme ulaştım ve onlara kardeşimin ve kızının öldüğünü söyledim.

Bütün gece hıçkırıklara boğulduk ve ne yaptığımızı dahi bilmeden bütün geceyi yorgun ve aç bir halde geçirdik. Sabah olunca, askerlerin geri döndüğünü düşünerek yiyecek almak için bir köye gittik. Kardeşimin cesedini de buldum ve onu gömdüm. Ama kızını gömeceğim sırada askerler geri döndü. Kalan diğer kardeşim ailesiyle beraber kaçtı, ama ben ormana girdim. Sabahleyin ormanda başka bir kaçak buldum. O da ailesini arıyordu. Bir öküzü öldürdüğünü, ama askerleri gördüğü için onu bırakıp kaçmak zorunda kaldığını söyledi. Çok açtık ve güçlkle yürüyebiliyorduk. Ama öküzün bulunduğu yere gittik. Tam pişirip yiyecektik ki askerler tekrar ortaya çıktı.

Ailemizi bıraktık ve dağlara tırmandık, kayaların arkasına saklandık. Askerler bizi gördü ve 2 tanesi bizi bulmak için geldi. Korkudan titreyerek onları

bekledik. Aniden bir asker belirdi ve silahını bana doğrultup ateş etti. Kurşun ayağımı sıyırıp geçti. Diğer asker de silahını ateşledi ve baldırımdan beni vurdu. Bize doğru geldiler ve acımasızca beni kısa kılıçlarıyla omzumdan ve diğer bacağımdan yaraladılar. Gözlerimi kapadım ve benim öldüğümü sandılar. Tam gitmek üzereydiler ki kayaların arkasındaki arkadaşımı gördüler. Ona doğru nişan alıp silahlarını ateşlediler, acıyla attığı çığlığı hatırlıyorum ve düştü. Bizi bırakıp gitmeden önce askerlerden biri benim hala yaşadığımdan şüpheleniyordu. Vücudumum kesip parçalara ayırmayı düşünüyordu. Ama diğer asker kılıçlarını yıkayacak suları olmadığı için bunu reddetti. Sadece birkaç büyük taşı bana doğru fırlatarak oradan ayrıldılar. Şanslıydım ki atılan taşlar bende kötü bir yaraya sebep olmadı. Askerler yeterince uzaklaşınca arkadaşımın yaşayıp yaşamadığını öğrenmek için seslendim. Güçlkle konuşarak yaşadığını, ancak ne yürüyebildiğini ne de hareket edebildiğini söyledi. Ben de aynı durumdaydım. Ahhhhh, çok kötü bir durumdaydık. Yorgun, aç, susamış, kötü yaralanmıştık. Ya acılar içinde ölecektik, ya da vahşi hayvanlara yem olacaktık. Askerlere haykırdım. Biz yaşıyoruz, gelinde şu canlarımızı alıp bizi kurtarın dedim. Ama beni duyamayacak kadar uzaklaşmışlardı.

Kısa bir süre sonra 2 Ermeni kaçak yanımızdan geçiyordu. Bizi gördüler. Biz onlardan bizi de alıp götürmelerini istedik. Bizi yakınlarda bulunan bir köyün ağılına götürdüler. Onlar da çok aç ve yorgunlardı ve zorlukla yürüyebiliyorlardı. Bizi artık taşıyamayacaklarını söylediler ama bizim yalvarmamıza dayanamayarak bizleri oraya taşıdılar. Bize su verdiler ve biraz da taze peynir verip oradan ayrıldılar. Orada 3 gün kaldık. Arkadaşlarımız gece geliyorlar ve gündüz oradan ayrılıyorlardı. Kısa süre sonra buranın bizim için çok tehlikeli bir yer olduğunu anladık. Sürekli tepemizden geçen kurşun ve silah seslerini duyuyorduk. Onlar da bizi başka bir yıkık yere götürdüler. Orada gün boyunca güneşten, gece boyunca da soğuktan eziyet çektik. Arkadaşlarımız bizim için daha fazla bir şey yapamadılar. Yaşayabileceğimize inanmıyorlardı. Üç gün sonra yaralı arkadaşımızın annesi yanımıza geldi. Bize pişirmek için biraz mısır getirdi. Ama biraz su getirmek için geri gittiğinde askerlerin sesini duydu ve kaçtı. Ancak kısa süre içinde geri döndü ve onları pişirdi. Sonraki gün kardeşlerimiz geldi ve bize biraz buğday pişirmeye çalıştılar. Ancak yine askerlerin seslerinden korkup kaçtılar. Benim kardeşim beni taşımayı istedi ama onun ve ailesinin kaçmasının daha iyi bir fikir olduğunu

söyledim. Ben ölmem gerekiyor dedim. Akşama doğru geri geldiler ve bizi omuzlarında başka bir yere taşıdılar. Burada başka kaçaklar da vardı. Kısa süre sonra oradan da ayrılmak zorunda kaldılar. Ben orada 8 gün kaldım. Ara sıra gelen çok kısıtlı yiyeceklerle idare etmek zorunda kaldım. Sekiz günün sonunda katliamın durması için bir ferman çıkarıldığını duyduk. Bunun üzerine askerler karşılaştıkları her kaçağı yaralı ve yaralı olmaksızın yıkılmış köylere sürdüler. Bu yıkık köyde tam 2 ay kaldım. Yaralarım tamamen iyileşmişti. Yeterince güçlenince bu yıkık yeri bırakıp Muş ovasındaki bir Ermeni köyü olan Vertenis'e gittim. Orada karımı buldum ama ailemin geri kalanlarıyla ilgili hiçbir iz yoktu.

Yukarıda anlatılan hikaye ile 17 yaşındaki Serope Asdadurian'ın hikayesi birbiriyle örtüşür. Serope Asdadurian Muş'a yakın bir köy olan Mushakhsten'dandır. Onun anlattıklarında da kıyım öncesi o bölgedeki durum anlatılır:

SEROPE ASDADURİAN HİKAYESİ

Bizim ailemiz şimdi dört tanesi hayatta olmak üzere geri kalanları Türkler ve Kürtler tarafından öldürülmüş toplam 16 üyeli bir aileydi. 1893 yılı baharında hırsız şef Musa Bey'in kardeşi köyümüzün liderinin kızını kaçırmış. Kısa süre içinde kız onun elinden kurtarıldı ve Vartenis'li genç bir adamla evlendi. Babası kızının Vartenis'teki yeni evine güvenli bir şekilde gitmesi için ona eşlik edecek bir koruma düşünüyordu. Benim babamdan kızını arabayla götürmesini istedi ve fiyatını da hemen kabul etti. Yolda 15 kadar Kürt yolculara saldırdı ve arabadaki kızı da kaçırmaya teşebbüs etti. Babam ve arkadaşları buna karşı koydular ve kızı kocasının evine güvenli bir şekilde ulaştırdılar. Olay esnasında 2 Kürt öldürüldü. Babam Rusya'ya kaçtı ama kısa sürede geri döndü. Bir ay ya da daha kısa bir süre sonra onu hiç kimse görmedi. Bir gün onun döndüğü ve bir süre sonra da komşu köyden bir müdürün askerlerle gelip evinin etrafını sardığı ve babamı yakalamayı amaçladığı herkesçe biliniyordu. Babam yakalanmasının büyük olasılıkla işkence ve ölümle sonuçlanacağını biliyordu ve hayatını kolay kolay teslim etmemeye kararlıydı. Zabitler kapıyı açmak için kapıya dayandıklarında babam askerlerden birini öldürdü ve tüfeği elinde dışarı çıkmak için harekete geçti. Ama kaçıışı sırasında kafasını kapının çerçevesine çok kötü bir şekilde çarptı ve neredeyse ölüyordu. Ancak bundan kurtulmasına rağmen zabitlerden biri silahını babama doğrultup ateş etti ve onu

öldürdü. Sonra da annemi, iki kız kardeşimi, amcamı ve dört kuzenimi öldürdüler. Sığırlarımızı ve koyunlarımızı alıp gittiler, evimizi soydular ve sonra da ateşe verdiler.

Bu suç rüzgârı en az 30 köy daha yok edilene kadar devam etti. İnsanların isim kayıtları bile resmi olarak silinmişti. Ölenlerin tam sayısını bilmek hemen hemen imkânsızdı. En az 5-6 bin, hatta daha fazlası bile olabilir. Bazı askerler yok etmek için her birine 100 kişi düştüğünü, bazıları da Kürtlerin kendilerinden daha fazla kişi yok ettiklerini söylüyorlardı. Bazıları bunu istemeyerek yaptığını ve kafalarının hiç rahat olmadığını belirtiyorlardı. Birinin karısının daha önceden alışık olduğu dua etmeyi bile bıraktığını söylüyordu. Kocasıyla konuştuğunda da “Tanrı beni duymayacak. Eğer Tanrı varsa bu yapılan vahşetler için öç alacaktır. Dua etmenin ne faydası olabilir ki?” diyordu. Sonunda katliam durdu. Erzincan’daki 4. Ordunun komutanı en azından birkaç canlı tutukluyu kurtarmak için zamanında yerine ulaştı ve kalan 4 köyün yakılmasını engelledi. Sonra da İstanbul’a isyanın bastırıldığını belirten bir mektup gönderdi ve eyaletteki düzen yeniden tesis edildi. Bu görevinin sonucu olarak ta padişahıtan bir teşekkür belgesi ve madalya aldı.”

4.1.4. İstanbul’daki İsyandar

Yazar Bliss; kitabında İstanbul’daki ve diğer illerdeki isyanların İstanbul sokaklarındaki olaylara etkisini şu şekilde değerlendirmiştir:¹⁴²

İstanbul Politikaları Ve Katliamlar

“Sasun katliamının rapor edilip duyulması, tüm Avrupa’da bir öfke selinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Van’daki İngiliz konsolosluğu bir araştırma yapıp katliam raporlarını doğruladı. Katliam zaten yerel askeri kumandan tarafından da doğrulanmıştı.

İstanbul’daki İngiliz elçisi toplumsal araştırma için özel görevliler gönderdi. Sonuçtan Türk Hükümeti de haberdar edildi ve Türk Hükümeti tarafından Doğu Anadolu’da daha iyi güvenlik tedbirlerinin alınması için gereğinin yapılması istendi. Aksi durumda ise Ermenilerin güvenliğinin sağlanması için İngilizlerin Avrupalı güçlerle birlikte hareket edeceği bildirildi. Bu arada Çar Nicolas İstanbul Haliç’e

¹⁴² Bliss, ,s.384-405

gelmişti ve hangi alanda kurs göreceği henüz belli değildi. Babasından ayrı bir politika izleyeceğine dair belirtiler vardı. Daha çok genel özgürlük ve hoşgörü çizgisi taşıyordu.

Ayrıca İngiliz isteklerinin Ruslar tarafından da desteklendiğine dair genel bir kanı oluşmuştu. Bir Türk araştırma komisyonu oluşturuldu ama komisyon üyeleri şüpheli mezarları açarken Erzurum ve Van'daki Britanya konsolosları onların yaptıklarını dikkatlice izleyecekti. Bu şüphe, Türk komuta kademesi yeniden oluşturulduğunda ve Türk hükümetinin bölgeyle ilgili haberleri önleme çabaları içine girmesiyle daha da arttı. Aynı zamanda Türk hükümeti bir Amerikalıyı da komisyona katılması için davet etti. Başkan Cleveland bunu açıkladı ama İngiltere'yle yapılan görüşmeler sonucunda bağımsız bir araştırmacı olarak Sivas Konsolosu Jevett'i göndermeye karar verdiler. Ancak Türk Hükümeti bunu reddetti ve ona seyahat izni vermedi.

Sorunlar net olarak anlaşıldıkça İngiltere, Rusya, Avusturya ve Fransa komisyonları ve diğerlerinden de ayrı olarak Türk hükümetiyle görüşen Alman komisyonlarının raporları yayılmaya başladı. Avrupa tarafında olma içgüdüüsü, Türkler arasında endişeye sebep oldu ve sonuçta komisyonun farklı Avrupalı güçlerin düzenli temsilcilerinden oluşturulmasına ve araştırmaların bir bütün olarak ele alınmasına karar verildi. Endişe hükümet tarafından hiçbir suretle kabul edilmiyordu. İmparatorluğun her yerindeki Müslümanlar arasında, Avrupa hükümetlerince desteklenen Hıristiyanların padişahı devirmeyi amaçladığı dedikodusu yayılmaya başladı. Aynı zaman dilimi içinde Hınçaklar çabalarını ikiye katlamışlardı. Ulaştıkları noktanın sonuç alabilecekleri bir nokta olabileceğini düşünüyorlardı. Sonuç olarak Türkiye'nin batısında, özellikle Zeyton, Maraş ve Ankara'dan doğan rahatsızlıklar rapor edildi. Birkaç şehirden yıkıcı alevler çıkmaya başladı. Müslümanlar bunu Ermeniler üzerinde kullandı. Ermeniler de buna sert karşılıklar verdiler ve durum hiç olmadığından da kötü bir hal aldı. Türk Hükümetinin attığı sonraki adım Erzurum, Van, Muş ve Bitlis bölgelerinde yeni bir hükümet planının uygulamaya konulacağı açıklaması oldu. Bu dört ilde 5 yıl süreliğine seçilen Müslüman bir yönetim bulunacak, Ermeni olmayan Hıristiyanlar daha sonra yönetimi devralacaktı. Jandarmalar bölgeden toplanacak ve padişah adına hizmet verecekti. Yerel gelirler Porte'ye olan genel katkı dışında iller arasında

dağıtılacak yargıçlar seçimle işbaşına gelecekti. Ve yerel eğitim yetkilileri ve halk işleri resmi olacaktı. BU daha çok İngiltere’de Mr. Gladstone tarafından (açıklanmış olan) 29 Aralık 1894 yılında onun 85. Doğum gününe itafen Paris ve Londralı Ermenilerin verdiği vekilliğe cevaben açıklamış olduğu içten gelen bir açıklama idi:

“Türkiye’nin hikâyesi çok acı ve üzüntü verici bir hikâyedir. Bu ırk hep dikkat çekici olmuş, hata bazı açılardan da iyi niteliklere sahip olmuşlardır. Ama birçok açıdan bakıldığında da dünyaya acı vermiş, nice günahların işlenmesine sebep olmuştur. Eğer bu cinayet hikayeleri, vahşet ve eziyet haberleri doğruysa bu gözden kaçırılmaz ve görmezlikten gelinemez. Türk İmparatorluğunun Avrupa’da benim doğduğumdan bu yana yarı yarıya küçüldüğünü görmek için yaşadım ve neden? Çünkü kötülüğünden dolayı. Yüce Tanrının eliyle yazılmış, Türklerin Muhammed’e içten bağlılığını belirten, Ulu Tanrı tarafından adaletsizliğe, gaddarlığa karşı yazılan; ve umuyorum ve eminim ki kraliçenin hükümeti bu gizemin en dipteki çivisini bile sökecek ve durumu tüm dünyaya duyuracak: ve okuduğumuz raporların kabul edilmemesi ve yok sayılması beklentilerine karşı bir umutla söylüyorum ki, teşekkürler Tanrım. Ama diğer yandan eğer bunu sürdürürlerse, işte o zaman dünyanın önünde duracak olan daha büyük bir ders olamayacağını söyleyeceğim ki bu acı ders belli insanlara görevlerini hatırlatabilecek, tedbiri, namus-şeref kuralları içinde gözlem gereğini, insanlığı, adaleti tekrar öğretecektir. Ve bunlar sağlanırsa da tüm bunlar dünya kayıtlarına birer çelik harfle yazılmış olarak önümüzde duracaktır; kötü muamele sonucunu örtbas etmeye çalışan bir hükümet Muhammed’in gözünden düşecek, insanlığın yüz karası olacaktır. Şimdi bu çok güçlü bir dildir. Güçlü dil durum güçlü olduğu zaman kullanılmak zorundadır ve güçlü değilse kullanılmamalıdır. Size hükmünüzü tutmanızı önerdim, ve ipuçları çoğalıp durum daha da vahim bir hal aldıkça umutlarım azaldı. Ve sesim çıktıkça bu sesimin insanlığın ve gerçeğin yanında olacağını söylüyorum.”

Kısa süre sonra komisyon oluşturuldu ancak yabancı temsilcilerin çok yetenekli kişiler olmaması sebebiyle komisyona çok güven yoktu. Ama hiç bir şey yapmamaktan daha iyiydi. Ve komisyon raporlarının merakla beklendiğine dair genel bir kanı vardı.

Bu arada her taraftan rahatsızlıklar haberi geliyordu. Arnavutlukta bir Hıristiyan ayaklanması verdi, Bulgaristan’da da kargaşa vardı. Burada sürgündeki

Mr.Zankoff'un yeniden ortaya çıkması üzerine Rus güçleri belirmeye başlamıştı. Komisyon çalışmaları başlamış ve Şubat ayı ortalarına doğru Muş'taki çalışmaları da başlatmıştı. Muş'a giderken bazı ilginç gözlemlerde bulundular. Bulanık köyünde bazı Ermeni köylüler Avrupalı komisyon üyelerinin yanına geldi ve Türk askerlerinin kendilerinden para istediğini, vermedikleri takdirde de kendilerinin asi olarak şikayet edilecekleri tehdidiyle karşı karşıya olduklarını söylediler. Komisyon da oradaki komutana nazik bir davet gönderip birkaç soruyu cevaplamasını istediler. Bir anda herkes etrafa kaçıştı, sanki az önce şikayetçi olan köylüler onlar değilmiş gibiydiler. Bu bile tüm Doğu Anadolu'da halka uygulanan zulmün bir göstergesiydi. Zorluk çıkarıcılar tutuklanıyordu. Bitlis'te tutuklanmamış hiçbir Ermeni kalmadığı haberi vardı. Bu da ayrıca hükümetin Ermeni ovasındaki ayaklanmaya bakışının bir göstergesiydi. Khnus'da komisyon kendileriyle beraber Muş'a götürebilecekleri gerçek göçmenlerden basılarını bulmayı başarmışlardı.

Aynı dönem içinde dikkatler Maraş bölgesine de çekildi. Orada ayaklanmaya dair bir işaret yoktu ama genel bir rahatsızlık vardı. Amerikan misyonerlerinin evine zorla girilmiş ve silah aranmış, ama doğal olarak ta hiçbir şey bulunamamıştı. Şikâyet İstanbul'a iletili ve Amerikan yetkilileri vasıtasıyla koruma istekleri iletili. Nikomedia'da da benzer bir şekilde, Fransız katoliği kendi insanlarının şiddete maruz kaldığı ve kendisinin de Türkler tarafından tutuklandığı şikâyetinde bulundu. Fransız elçisi kendi hükümetine tanınan kapütilasyonlardan doğan haklarına dayanarak oradaki yöneticinin görevden alınması, yetkililerin cezalandırılması ve resmi makamların cemaatlerinden özür dilemesini istedi. Türkler önceleri reddetti ama sonunda kabullendiler.

Artık İstanbul bile güvenli değildi. Sokaklarda yürüyen bir Amerikan vatandaşı padişahın sarayının çok yakınında olmasına rağmen Türk askerlerince durdurulup öldürüldü. Diğer 16 tanesi de ciddi biçimde yaralandılar. 1-2 gün sonra bir tiyatrodaki bir Türk bir İngiliz ile kavga edip onu öldürmeye teşebbüs etti. İngiliz kaçtı ama onu korumaya çalışan bir öğrenci arkadaşı Türk'ün bıçak darbeleriyle yere yığılıp kalmıştı. Tüm bunlar Türk hükümetince görmezden geliniyor, işlenen her suç için bir bahane bulunuyor ve dışarıdan baskı yapılmadığı sürece Türkler cezalandırılmıyordu. Öldürülen Amerikalı için yapılan resmi açıklama şöyleydi. Asker sadece onlardan biriyle bir tartışmaya girmiştir. Arkadaşları askeri yakalayıp

durdurmaya çalıştığı için onların 16'sını da bıçakla yaralamıştır. Ancak bu anlatılanların yalan olduğu biri kendi evinin merdiveninde duran Ermeni bir kız ve diğer askerlerin Müslüman mısın Hıristiyan mısın sorusu üzerine Müslüman'ım deyince gitmesine izin verilen bir sütçünün yaptığı şahitliklerle ortaya çıkmıştır.

Birkaç hafta boyunca durumda özel bir değişiklik görülmemiştir. Ancak Türkler ile Hıristiyanlar arasındaki ilişki her zamankinden daha ciddi bir hal almıştır. BU yüzden İstanbul'daki Ermeni patrikhanesinden bir konsey padişaha bir başvuru yaparak Ermenilerin Türk yetkililerin elinden çektiği kötü muamelenin sonlandırılması için bir şeyler yapması talebinde bulunmuşlardır. Başvurunun reddedilmesi sürpriz olmadı ama reddedilme sebebi başvuru dilekçesinin istenen formda olmaması olarak belirtilmiştir. Tam beklendiği gibi İstanbul'un çok yakınında bulunan bir şehirden de benzer durumlar olduğu haberleri gelmişti. Bir öğretmen ve rahip sadece özel görüşmeleri konu alan mektuplardan dolayı tutuklanıp cezaevine konmuşlardı. Bir adam sadece gönderilen telgraftaki isim benzerliği yüzünden 2 hafta süreyle tutuklu kalmıştı. Bir Ermeni evini yarı fiyatına satmaya zorlanmış, sebep olarak ta bir paşanın bu evi eşlerinden birine alacak olması gösterilmişti. Yolda karşılaştığı bir yetkiliye sırtını dönen bir yolcu bir hafta süreyle hapse atılmış ve 3 Türk lirası ödemesi koşuluyla serbest bırakılmıştır. Bunlar sadece İstanbul yakınlarında olup bitenlere birer örnektir. Dersim bölgesinde Sivas'ın ve Harput'un kuzeyinde Kürtler oradaki duruma delil olabilecek şeyleri araştırmışlardır. İki köyde ordu için doldurulup gönderilen emir kağıtları bulundu. Silah bulunamadı ve olayın sonunda bir Türk kağıtları kendisinin uydurduğunu itiraf etti. Buna dayanarak 30'u bir köyden olmak üzere 50 kişi tutuklandı ve bunların bir kısmı öldü. Küçük Asya'da bulunan Hıristiyanları Türk korkusu sarmıştı. Avrupalı güçlerin yardımıyla kendilerine oluşabilecek acil durumlar için silah yardımı yapılacağı iddia ediliyordu. Bir süreliğine de olsa daha iyi şeyler için umut doğuyor gibi göründü. Türk hükümeti uygunsuz adımlarla görüşmeyi durdurdu ve Muş'taki komisyonun durum hakkında artan sayıda gönderdiği raporlar tüm Avrupa'da karşılık buluyor ve büyük protestolara sebep oluyordu. Artık Hıristiyan duyarlılığının ahlaki yönü yeniden dirilmiş görünüyordu ve Porte artık kendilerinin görmezden gelinemeyeceklerini anlamıştı. Britanya Hükümeti sonunda imparatorluk toprakları üzerindeki Hıristiyanların güvenliklerini sağlama niyetini açıkladı. Aynı

anda Amerika gemileri sahillere vardı ve Türk yetkililerden Amerikalıların korunmalarının garanti edilmesi istendi. Bunların kaçınılmaz sonuçları olarak İstanbul'da baskı altında yaşayan bir çok kişiye özgürlük gelmiş oldu. Yaz mevsimi nispeten daha iyi şartlarda geçti. Bu reformların tamamlanması zorunluydu. Önceden verilmiş sözlerle ilgili çizgi izleniyordu. En önemli öncelikler de aşağıdakilerdi:

Bir yüksek komisyon üyesi, güç temsilcileriyle buluşacak, tüm imparatorluk üzerinde bir süpervizyon yetkisi taşıyacak. Bu kişiye İstanbul'da bulunan bir komisyon yardım edecek. Doğu Türkiye bölgesindeki vilayetler nüfusun çokluğuna göre Müslüman ya da Hıristiyan yönetimlere sahip olacaklar, yönetici yardımcılarını diğer inançtan olacak; vergiler askerler veya hazine ajanları yerine yerel veya belediye yetkililerince toplanacak ve vilayetler ihtiyaçları oranında kaynak alacaklar, dengeli bir miktarını da İstanbul'a gönderecekler; suç ve savunma için genel bir af olacak, politik mahkemeler duracak ve tutuklular serbest kalacak; özel izin almadan hapsedmek yasaklanacak ve davalar çok çabuklaştırılacak; Hıristiyan nüfus oranında Hıristiyan yargıç sayısı arttırılacak; Jandarma servisinden de Hıristiyanlar da Müslümanlar gibi eşit servis alacak; zorla İslama geçirmek yasak olacak, ve genel dini inanç özgürlüğü temin edilecek; hakimlerin yetkileri genişletilecek ve yerel mahkemeler üst mahkemeden bir delegasyonun süpervizyonluğunda çalışacak.

Bu reformlara karşılık Osmanlı Hükümetinin takındığı tavır çok fazla umut vaat etmiyordu. Cevaplar hep erteleniyordu, üstelik bakanlık değişmiş, politikalarında anti-İngiliz ve Rus yanlısı olarak tanınan bir kişi gelmişti. Ayrıca dışişleri bakanı olarak seçilen kişi de Sason katliamını araştıran komisyonun baskanıydı.

Bu arada Arabistan da kargaşa çıkmış, İngiliz, Fransız ve Cidde'deki Rus konsüllere saldırılar yapılmıştı. Tüm Müslüman dünyası bir patlamanın kıyısında gibiydiler. Britanya hükümeti Akdeniz ve Mısır'daki güçlerini kuvvetlendiriyorlardı ve olağanüstü önlemler almaya hazır olduğu izlenimi vermeye çalışıyordu. Hatta gerektiğinde Çanakkale ve İstanbul boğazlarını bile alacağını işaretini veriyordu. Sonundan Türk hükümetinden cevap geldi. Reform planının yabancı güçler tarafından kontrolünü içeren genel prensipleri kabul etmişlerdi ama bu sürecinin

süresinin 3 yulla sınırlı olmasını istiyorlardı. Sanki durumu daha da karmaşık bir hale sokmak istermiş gibi Makedonya'dan da yükselen sesler duyulmaya başlanmıştı. Bulgar elçiler Türklerin boyunduruğunda yaşayan soydaşlarını ihtilal duygusuyla besliyor ve onları ayaklandırmaya çalışıyorlardı. Sonuç karşı dağlardaki ayaklanmalarla kendini göstermişti ve Bulgar hükümeti rahatsız edilmelere bağlı olarak caydırıcı hareketler için çaba gösterebileceği konusunda dikkat çekmişti. Tüm bunların altında genel olarak Rus veya Avusturya etkisi vardı ve sonuç olarak genel durum tam bir belirsiz hale gelmişti.

Tam bu zamanda Temmuz ayı içinde İngiltere'de liberal hükümetin sonu geldi ve muhafazakârlar iktidar oldular. Şimdiye kadar Türkiye'ye karşı olan muhafazakar politika hep saldırgan bir tutum içindeydi ve herkes bu geleneğe sahip çıkılacağını umuyordu. Buna karşı olarak padişahın hükümeti reformlar ışığı altında gönül alıcı cevaplar gönderdi ve onlara imparatorluğa giriş için izin verileceğini belirtti; Hıristiyan denetçilere vilayet yöneticilerini denetleme izni verileceğini belirtti. Müslüman ve Hıristiyanlardan alt memur seçimine, hapishanelerin iyileştirilmesine, Kürtlerin davranışlarının kontrol altına alınacağını sözünü verdiler.

Tarsus'ta bir ayak takımı St.Paul enstitüsüne saldırdı ve ülkenin diğer tarafında da çok yüksek tansiyonlu günler yaşanıyordu. Hinçaklar kendilerini yeniden harekete geçirdiler ve Merzifon'da biri Protestan diğeri de Gregoryen olan iki tanınmış Ermeni'yi öldürdüler. Ayrıca İstanbul'da da değişik cinayetleri üstlendiler ve Patrik'in varlığını tehdit eder bir hal aldılar çünkü patrik onların tüm bağımsızlık planlarını onaylamayı reddetmişti. Bu arada da Türkler arasında da kendi hükümetlerine karşı bir kızgınlık çıkmaya başlamıştı. Geçmiş yılda Müslüman imamlar arasında çıkan söylentilere göre Padişahın kanunları tehlike altındaydı ve Hıristiyanlar Müslümanların gücünün üstesinden gelme planları yapıyorlardı. Müslümanların çoğunun Hıristiyanlardan daha ağır şartlarda vergiye ve adaletsizliğe kaldığı iddiası Genç Türkiye Partisini hareketlendirdi. Bu partinin neye göre organize edildiği asla öğrenilemeyecekti Bu ancak gelecek nesillerin tarihçilerine bırakılmıştı. Yine de imparatorluğun her yerinde sadece Hıristiyanlara karşı değil, aynı zamanda Türk hükümetine karşı da Müslümanların Hıristiyanlar karşısında uğradığı iddia edilen adaletsizlikler sebebiyle düşmanlık mevcuttu. Tam

bu sırada Mr.Gladstone'un işaret ettiği Chester bildirgeleri geldi. Durumu açıkça ortaya koyuyordu. 1856 anlaşmasında Avrupalı güçlerin açıkça ülkeye girip Türk hükümetinin elinden yönetimi alma hakkı vardı, İngiltere'nin 1878'de ki (Kıbrıs görüşmesi) anlaşmayla özel hakları ve özel bir görevi vardı, sözlerin tutulmama ihtimalinden doğan haklardı bunlar. Sonuç olarak Mr.Gladstone durumu üç kelime ile özetlemişti: zorlama, zorunda olma, mecbur olma. Son söylediğinin hiçbir anlamı yoktu; zorunda olma sözü açıkça anlaşılıyordu ama ilk sözü tam olarak tatmin edici olanıydı.

Yeni İngiliz hükümetinin ilk yaptığı işlerden birisi bir İngiliz filosunu Dardanel civarına göndermek oldu, ve genel kanı saldırgan bir durumun ortaya çıkacağıydı. Ama burada yeni bir dönem başladı. Avrupa kontrolünü pratikte kabul ettikten sonra şimdi padişah bunu reddediyordu ve sebep olarak da bunun kendi saygınlığına gölge düşüreceğine ve sonucunda da imparatorluğun yönetimini zora sokacağını söylüyordu.Buna bağlı olarak da Fransa ve Rusya'ya şikayetlerde bulundu ve İngiltere'nin aldığı pozisyonun ne kadar rahatsız bir durum olduğunu işaret etti. Onlar aslında cesaret vermediler ama bu andan sonra bu üç gücün bir arada olup olamayacağı sorusu cevap aramaya başlamıştı. Bu arada yardım çalışmaları devam ediyor ve özel komisyon yardım sorunlarını araştırmak için Doğu Türkiye'ye gönderilmişti. Bu sonra incelenecektir ama bu durum İngiltere'nin aldığı rolü gösterme açısından belirtilmelidir. Ermenilere dair en derin sempatisini gösteriyordu; padişahı zorluyor ve onun konumunu değiştirecek hareketleri yapma noktasında bulunuyordu. İngiltere şu ana kadar tüm beklentileri karşılıyordu. Sonraki adım çok daha güçlü olmalıydı. Londra'daki Türk konsolosuyla yapılan görüşmede Lord Salisbory, Berlin Anlaşmasının 61. Maddesinin uygulanmasının Türk hükümetince reddinin imparatorluğun bölünmesinin bir işareti olacağını söylemişti. Ama bu sonraki gün reddedilse de aslında kararın zihinlerde gerçek olduğu herkesçe tahmin edilebiliyordu. Sultan doğu illerinin yönetimleriyle ilgili aldığı kararla kendi üzerinde ekstra bir baskının olduğunu gösteriyordu. Bu teslimiyet dikkat çekici bir nitelikte değildi, sadece son zamanlarda sürekli tekrarlanan ve sürekli söz verilen bir çizginin devamıydı. Buna rağmen imparatorluk üzerinde güç bir durum ortaya çıkıyordu. Gelen raporlar Fransa ve Rusya'nın padişahın sözlerini samimi bulduklarını gösteriyordu ama İngiltere hala eksikler

olduğunu söylüyordu. İmparatorluk üzerinde yeni zorbalıklar çıkıyordu. Erzincan'da bir Türk askeri tuğayına saldırı olduğu haberi geldi ve yetkililerin bunun Ermeni asilerin saldırısı olduğunu belirtmeleri üzerine Kemak adlı Ermeni köyüne 1000 kişilik bir kuvvet gönderdiler. Sonucunda 5 köy yok edildi, birkaç bin kişi evsiz bırakıldı, erkeklere işkence yapıldı, kadın ve çocuklara saldırıldı ve 4 manastır istila edildi. Ayrıca eğer hükümet reform takvimini kabul etmek zorunda kalırsa her fırsatta Hıristiyanlara saldırılması için yetkililerin ön ayak olduğu organizasyon haberleri ortada dolaşıyordu.

Birkaç haftalık sessizliğin sonunda İstanbul'un içinden gelen zulüm haberleriyle modern dünya gene hayal kırıklığı yaşadı.Reforma ilişkin Türkiye'deki iyi düzeni sağlayıcı sonuçların etkilerinin uzun süren beklentisi Hınçaklara bazı fırsatlar sağladı. Aynı zaman zarflarında Türkler Dardanel yakınlarında bulunan İngiliz filosunun uzun süren varlığıyla çok kızdırılmışlardı. Ermeniler İngiltere ve Rusya'nın çekişme içinde olduğunu söylüyorlardı. Ayrıca Türkler'de de İngiltere'nin bir zayıflığı olduğu, aksi halde Çanakkale boğazının risk altında olacağı inancı oluşmuştu. Ardından her türlü raporlar gelmeye başladı. Hınçaklar İngiliz büyükelçisinin filonun İstanbul'a girişini meşrulaştırmak için birkaç Ermeninin İstanbul sokaklarında öldürülmesi olayının planladığını ortaya koydular. Pazartesi günü 1 Ekim'de bir Ermeni yürüyüşü düzenlendi. Yaklaşık 200 kişiydiler. Bazılarında tabanca vardı ama çoğunluğu barışçıl insanlardan oluşuyordu. Silahlı olanlar bile silahını kullanmak maksadı taşımıyorlardı. Sublime Port ofislerine doğru kendi uluslarının çektiği baskı ve eziyeti anlatan dilekçeleri vermek için yürüyüşe geçtiler. Bu dilekçeler zamanın Türk dilekçe formuna uygun yazılmıştı. Buna kanun dışı bir görüntü vermek tabii ki pek zor olamazdı. Farklı tehditler öne sürülebilirdi. Ve çok da beklenmedik bir biçimde Türk hükümetinin alarına geçtiği haberleri duyuldu.

Polis engel olmaya çalışarak Ermenilerin dağılmasını istedi. Öyle ya da böyle gelişen olaylar sonucunda Türkler kabahati Ermenilere, Ermeniler'de Türklere atıyordu. Polisin insanlara yaptığı bir saldırı vardı ve yürüyüş dağıtılmadan önce bazı insanlar öldürüldü. Kargaşa bir kere başlayınca hemen durması imkansızdı. Şehrin farklı bölgelerine yayıldı. Softalar camilerden çıkıp silahlanarak sokaklara döküldüler. Bulabildikleri her bir Ermeniye saldırdılar, onları yerlere yatırdılar ve

bazılarını öldürdüler. Hatta polisin elinde ve hapiste olanları bile öldürdüler. Gün boyunca, gece ve sonraki gün de olaylar devam etti. Salı gecesi boyunca Ermenilere yaşadıkları yerlerde saldırılar gerçekleştirildi ve 70-80 tanesi soğukkanlılıkla öldürüldü. Öldürülenlerin toplam sayısı 200 civarındaydı ve çoğu hükümete karşı hiçbir suç işlememiş masum insanlardan oluşuyordu. Türkler Hıristiyanların kanına susamıştı ve Ermeniler panik içindeydiler. Ermeni Patriği davet edildi ve yanındakilerinden hiçbirinin ona eşlik etmesine izin verilmeyeceği söylendi. Sonunda o da daveti reddetti ve kendi yerinde kaldı. Aslında burada hapiste gibiydi , birkaç Ermeniyle beraberdi.

Birkaç gün sonrasında sokaklarda hiçbir sorun görünmüyordu ama sokaklar bir Ermeni için hiç de güvenli değildi. Panik Avrupa tarafına da yayıldı ve Pera'da cam işinde çalışan 21 kişi öldürüldü. Kalabalık kaçak kitleleri kiliselere sığındı ve bir keresinde duvarları yıkıp içeri girme teşebbüsü bile yaşandı. Müslümanları kolayca kiliseye sokmak için yapılmaya çalışılmıştı buna. Bunun üzerine Britanya elçiliği önderliğinde yabancı temsilciler hemen harekete geçti. İngiliz büyükelçiliği yetkilisi, Sir Philip Currie'nin emriyle Patrikhaneyi Ermenilere olan destekleri ve sempatiilerini sunmak için ziyaret etti. Sir Phillip reform hareketleri takvimine bağlı kalınmasında ısrar ediyor ve düzenim sağlanması için her türlü çabanın gösterilmesini istiyordu. Gün boyunca terörden etkilenen Ermenileri kiliseden çıkarmak hiç de kolay olmadı. Ancak elçilik kendi görevlilerini kiliseye gönderip , güvenliği garanti ettikten sonra kiliseler boşaltılabilmişlerdi. Bu zamanda hükümette bir değişim oldu ve Said Paşa yerini Kamil Paşa'ya, Türkiye'nin şimdiye kadarki en yetenekli devlet adamına bıraktı. Bu olay sonunda padişahın sarayından softalara birkaç yüz koyun, padişaha olan bağlılıklarını ödüllendirmek amacıyla gönderildi.

İstanbul'da parlayan ateş tüm imparatorluğa yayılmıştı. Katliamların kayıtları gelecek bölümlerde sunulacaktır. Biz burada şimdi 1896 Martına kadar olan politik olayların genel bir görünümünü vereceğiz.

İstanbul'daki kargaşanın politik açıdan kaçınılmaz sonucu olarak yabancı elçilerin padişah tarafından Türkiye'de yapılmasını istedikleri reformların padişah tarafından onaylanması ve imzalanması anlamını taşıyordu. Bu İstanbul'daki Müslümanlarca hiç de hoş karşılanmadı ve durum tüm imparatorluğa yayıldı. Sonuç henüz belli değildi. Padişah tüm bunların zaruriyet altında yapıldığını ve yapılan

reformlara pek önem verilmeyeceğini belirtiyordu. Aynı zamanda saraydaki Arnavut korumaların padişahı ölüm tehditi ortaya çıkmış ve başkentteki genel durum kötü bir hal almaya başlamıştı. Elçilikler kendi güvenlikleri için ek güvenlik önlemleri almaya başlamışlardı. Bundan ötesi Avrupalı güçler tarafından hiçbir olumlu işaret ya da davranış görülemiyor, ve Rusya ve İngiltere arasında pratikte hiçbir şeyin yapılamayacağı karşılıklı bir anlaşmaları tanımama davranışı ortaya çıkıyordu. İmparatorluğun her yerinden sürekli olarak gelen katliam haberleri ve yabancı güçlerin artan istekleri bakanlıkta yeni bir değişikliğe sebep olmuştu. Kamil Paşa alele acele görevinden alınıp Aleppo'ya gönderildi. Oradaki konsolosluğa yalvararak koruma ve biraz da destek alarak Aldin'e gitti.

Kasım ayının başlangıcındaki en dikkat çekici bölüm Lord Mayor'un ziyafetinde Lord Salisbury'nin yaptığı konuşmaydı. Konuşmasında padişahın Ermenilere adalet vereceği umudunu ve onların varlığı, barış ve güvenliğini sağlayacağı umudunu anlattı. Ama çok açık bir biçimde eğer padişah bunu yapmazsa imparatorluğun sonunu hazırlayacağını söyledi. Bu durumla ne kadar tesadüftür ki aynı dönemde Fransa Akdeniz donanmasının Levant'a, Rus birliklerinin de Caucasus (Kafkaslar)'a dönük hazırlık yapmaları, olumlu beklentilerin hiçbir zaman olmadığından daha yakın bir zamanda başlayacağı izlenimini veriyordu. İngiliz gazetelerinde padişaha bir ültimat verileceği ve hükümetteki tüm pozisyonların Avrupalı güvendiği kişilere verilmesinin sağlanacağı, ve bu isteklerin reddedilmesi halinde birleşik orduların İstanbul'a kadar ilerleyeceğini belirten yazılar vardı. Diğer yandan padişaha kendisine karşı Türklerin içinden yükselen kızgınlığın derecesi rapor ediliyordu. Zaman geçtikçe hiçbir olumlu adım atılmadı. Katliam haberleri Harput, Maraş, Antep ve diğer yerlerden Türk yetkililerinde karıştığı delilleriyle beraber artarak geliyordu. Van vilayetinde en baskıcı kişi olarak bilinen kişi Aleppo valisi yapıldı ve her köşede bir kaos durumu var gibiydi. Bazıları padişahı savunuyor, kargaşaları durdurmaktan hoşnut olacağı, ama buna gücünün olmadığı, hareketin her tarafta popüler bir hal aldığı ama artık padişahın bunu kontrol edecek becerisinin ötesine geçtiğini söylüyorlardı.

Sonraki adım koruma görevlilerinin kabul edilme durumlarıydı. Talep , elçiliklerin arzusu doğrultusunda idi ama padişah Müslüman toplumun çileden çıkacağı endişesiyle bir ikilem yaşıyordu. Avrupalı hükümetler de bu noktada

tereddüt yaşadılar. Sonuçta, bir yanda Avrupalı hükümetler arasında koordineli ve ortak bir hareket yokken, diğer yandan da imparatorluk üzerindeki rahatsızlıklar ve kargaşa Türk hükümetinin emirleri ve bilgisi dahilinde devam edip gidiyordu. Önemli bir olay eski Başvezir Said Paşa'nın İngiliz Başkonsolosluğuna başvurarak hayatının tehlike altında olduğunu belirtip koruma altına alınmasını istemesiydi. Bir süre konsoloslukta tutulan paşa padişahın verdiği garantiyle oradan ayrıldı. Bu arada her fırsatta gönderilen raporların sonuçları daha da vahim bir hal almıştı. Fakat hükümet ısrarla bunları reddediyor ve ülkenin her yerini örnek göstererek en alaycı yalanları yayıyorlardı. Ermenilerin her fırsatta Türk Hükümetine karşı geldiklerini ve katliam haberleri verilen yerlerde de çok az kargaşaların yaşandığının belirtiyorlardı. 1895 yılı sonlarında imparatorluk bir belirsizlik içindeydi. Filolar geri çekilmiş ve Avrupalı güçlerin yapacağı hareketler konusunda bir plan görünmemekteydi. Türk hükümeti ise Müslüman toplumun kızgınlığını yatıştırabilmek için söyleyebildiği en iyi yalanları söylemeye devam ediyordu. Aynı zaman içinde Türk ordusunda maaşlar ödenemiyor, askerler maaşlarını alamıyor, yeterli kıyafet ve yiyecek bulamıyorlardı. Suriye'deki Duruzes isyanı güneye bir çok kuvvetin gönderilmesini gerektirdi ama askerler arası disiplini sağlamak oldukça zor oluyordu. Bu arada katliamlarla sonuçlanan yaygın yoksulluk Avrupa ve Amerika'nın dikkatini çekti ve yardım için harekete geçildi. Bu başlangıçta Türk hükümetince reddedildi. Kızılhaçın bile ülkeye girmesine izin verilmemişti. Sebep olarak da savaş halinin olmaması ve dolayısıyla ihtiyaç görülmemesiydi; var olduğu söylenen acıların abartıldığı, yapılanların da hep Ermeni ihtilali için yapıldığı iddia ediliyordu. Ocak ayı geçti, hiçbir değişiklik olmamıştı. Koruma gemileri kabul edildi ama uzun gecikme olduğu için artık önemi azalmıştı. Sonra Türkiye ve Rusya arasında gizli anlaşma haberi geldi. Rusya padişahın hükümetine garanti verecek ve gemilerini boğazdan rahatça geçirebilecekti. Boğazlar diğer ülkelere ise kapalı olacaktı. Bu raporlar resmi olarak inkar edildi ama genel olarak bunun hazırlığının var olduğu inancı mevcuttu. Şubat başlarında Sason katliamını araştıran komisyon raporu yayınladı. Belirlenen noktalara göre Kürtleri durdurmak için hiçbir önlem alınmadığı, askerlerin ve Kürtlerin köylere girişte ve onları yakarken ortak hareket ettikleri belirtiliyordu. Ayrıca raporlar Ermeni tarafından hiçbir isyan hareketinin var olmadığını da gösteriyordu. Şubat ortasında parlamento toplandı. Hükümetin

genel politikasını belirten konuşmada Türkiye'ye ilişkin aşağıdaki konuşmalar sarf edildi.

“Padişah yönetimlerindeki Ermeni illerinde reform prensiplerini kabul etti. Rus imparatoru, Fransa Cumhurbaşkanı ve benim katkılarımla. Türk nüfusunun gösterdiği fanatik pişmanlıktan büyük pişmanlık duyuyorum. Bu çıkış bu ülkede büyük bir kızgınlığa sebep olan bir dizi katliamla sonuçlanmıştır. “

Bu cümleler liberaller tarafından çok büyük bir eleştiri bombardımanına maruz bırakıldı. Ama Lord Salisbury hükümetin yapacak daha fazla bir şeyi olmadığını ve keskin hareketler yapamayacağını belirtmiştir. Rusya ve Fransa'nın ortak hareket etmeyi reddettiğini ve İngiltere'nin Türk imparatorluğuna dayatacağı baskı için yapacağı herhangi bir saldırıya da karşı olacaklarını söylediklerini belirtti.”

İstanbul'daki olaylar Türk tarihçi ve yazarlarımız tarafından da şu şekilde ele alınmıştır:

a- Kumkapı Gösterisi 15 Temmuz 1890

Hınçak cemiyetinin ilk kez eşitlik istemek ve silahsız olarak yaptıklarını söyledikleri bu gösterideki amaçları, Erzurum ve Musa Bey olayını protesto etmektir. Bu isyanların protesto edilmemesinin, Ermenilerin kendilerini unutulmuş saymalarına yola açacağını düşünen Hınçak cemiyeti ele başları bu gösteri ile misilleme yapmışlardır. Ayrıca, Avrupa ülkelerinin dikkatini çekmeyi amaçlamışlardır.

Hınçak cemiyeti ele başlarından Cangülyan; Osmanlı yönetiminde geçen yılları tutsaklık dönemi olarak nitelendiriyor ve Ermeni ruhunu canlandırmak için artık kanlı bir ayaklanmanın gereğine inanıyorlardı.¹⁴³

15 Temmuz 1890'da Patrik Aşıkyan'ın katılmak istememesine rağmen ayinden sonra halka bir bildiri okunmuş ve çoğaltılarak dağıtılmıştır. Komitacılar; saraya gidip padişaha isteklerini bildireceklerini söylemişler, Anadolu yakasındaki telgraf hatlarını kesmiş, patrikhaneye saldırıp, camlarını kırıp, tabancalar patlatarak, yapının duvarlarını parçalamışlardır. Patrik Aşıkyan'ı zorla patrikhaneden çıkararak,

¹⁴³ Mazıcı, s. 52

sloganlar atmaya başlamışlar ancak saraya ulaşmadan yolda askerler tarafından çevrilmişlerdir. Başta Cangülyan olmak üzere elebaşları mahkemeye sevk edilmişlerdir.

Cangülyan idam cezasına çarptırılmıştır. Ancak Abdülhamit idam cezasını müebbet hapse çevirmiştir.¹⁴⁴

b- Babıali Gösterisi 19 Eylül 1895

Hınçaklar, büyük devletlerin elçiliklerine birer bildiri yayınlatarak son zamanlarda Osmanlı hükümetinin sistemli bir biçimde Ermenileri yok ettiğini, zulmün, haksızlığın tırmandığını, gereksiz siyasal tutuklamalarda bulunulduğunu, Türk ve Kürt barbarlığına son verilmemesini protesto eden bir Bab-ı Ali gösterisi düzenleyeceklerini açıklamışlardır.

Bunun yanı sıra, Diyarbakır, Erzurum, Sivas, Bitlis ve Van'ın kendilerinin olduğunu söyleyerek buralara Avrupalı bir valin atanmasını, vali ile işbirliği yapacak bir meclisin kurulmasını dile getirmişlerdir.

Ayrıca; Adana ve Halep'te Ermenilerin yoğun oldukları, bu nedenle hem bu vilayetlerde, hem de polis ve zabıtalarda da evrim yapılmasını, sorumlulukların azaltılmasını, vergilerin hafifletilmesini, cizye vergisinin tümden kaldırılmasını, ülke gelirinin yerel gereksinimlere göre düzenlenmesini, Kürtlerdeki aşiret başkanlığının kaldırılmasını istemişlerdir.

Nurşen Mazıcı'ya göre; bu sorunlar sadece Ermenilerin değil, başta Türkler olmak üzere bütün Osmanlı halkının ortak sorunlarıdır.¹⁴⁵

Bu isteklerini 18 Eylül 1895 tarihinde 5000 kişilik bir Ermeni grubu Bab-ı Ali önlerine yürümüştür.¹⁴⁶

30 Eylül 1895 günü harekete geçen Patrik İzmirliyan sivil vatandaşların da ellerine silah vererek birçok polis ve sivili şehit etmiştir.

Bab-ı Ali gösterisi, Sasun isyanından sonra İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ıslahat konusunda yaptıkları ortak girişimin sonucunun alınmasına imkan hazırlamıştır ve Hınçak Patisi bunu kendi başarısı olarak görmüştür.

¹⁴⁴ Gürün, ,s.207

¹⁴⁵ Mazıcı, s.56

¹⁴⁶ Mazıcı, s. 56

c-Osmanlı Bankası Baskını

Osmanlı Bankası 15 Kasım 1862 tarihinde Batılı devletlerin, Osmanlı devletinin ekonomik alandaki girişimlere yabancı olduğu savıyla Fransız ve İngiliz bankacılık sistemine göre kurulmuştur. Bankayı denetlemek, gözetlemek ve yol göstermek işi Paris ve Londra'daki merkezlere tanınmıştır. Yalnız adı Osmanlı Bankası, yeri İstanbul'dur. Bu durumda Ermeni komitecilerinin Osmanlı Bankasını seçmesi için bir fırsat olmuştur.

1896 yılının son olayı 26 Ağustos günü vuku bulan Osmanlı Bankası baskınıdır. Bu baskının en önemli özelliği ilk kez bombalı bir saldırıda bulunulmasıdır. Bombalar Türkiye'de imal olmuş, dinamitler Türkiye'den imal edilmiştir. Bu olay bütünü ile Taşnak Komitesinin eseridir. Hareketi idare edenler, Kafkasya'dan gelmiş Varto, Mar ve Boris isimli üç Ermeni'dir. Armen Garo takma adını kullanan ve 1908 Meşrutiyeti'nde Erzurum'dan milletvekili seçilip, 1. Dünya Harbi sırasında çetesi ile Türkiye'ye karşı Kafkas cephesinde çarpışacak olan Akrekin Pastırmacıyan da Atina'dan gelerek onlara iltihak etmiştir.

26 Ağustos günü yapılan baskının nasıl cereyan ettiği Esat Uras, Varantyan'ın Ermenice "Taşnaksutyun Tarihi"nden şöyle nakletmektedir:¹⁴⁷

"Ağustos 26, sabah saat 6.30. Baskına başlamak için 6 kişi yetiyordu. Bomba torbaları omuzlarda, tabancalar ellerde erken çıktık. Bankaya yaklaştığımızda öncü arkadaşların attıkları bombaların ve silahların seslerini duyduk. Bankanın içine saldırdık. Bizi hırsız sanmışlardı. Korkmamalarını söyledim. Bombalar şaşılacak sonuç veriyordu, dokunduğunu derhal öldürmüyor, fakat etlerini parçalıyor, azap, ızdırıp içinde kıvrandırıyor. Garo ile beraber Müdürün odasına gidip, şartlarımızı yazdırdık. Devletler tarafından isteklerimizin yerine getirilmesini, bu çarpışmaya katılmış olanların serbest bırakılmasını, aksi takdirde Bankayı kendimizle birlikte havaya uçuracağımızı bildirdik. Çarpışan 17 kişi kalmıştık. 3 kişi ölmüş, 6 arkadaş yaralanmıştı. Düşmanlarımızın da kayıpları çok büyüktü."

Komitacıların istekleri şunlardır:

- 6 devlet tarafından seçilecek Avrupalı bir Yüksek Komiser tayini

¹⁴⁷ Uras, ss. 509-511

- Vali, Mutasarrıf ve Kaymakamların yüksek komiser tarafından tayin ve padişahça tasdik olunması.
- Milis, Jandarma ve Polisin yerli halktan ve Avrupalı bir suya komutasında olması.
- Avrupa sistemine göre adli reform
- Mutlak bir din, eğitim ve basın hürriyeti
- Ülkenin gelirlerinin 3/4ünün mahalli ihtiyaçlara sarf
- Birikmiş vergi borçlarının silinmesi
- 5 yıl vergiden muafiyet, ondan sonraki 5 yıl ödenecek verginin son karışıklıklardan görülen zararlara tahsisi
- Gasp olunmuş malların derhal iadesi
- Göçmenlerin serbestçe geri dönmeleri
- Politik suçlardan mahkûm Ermenilerin affı
- Avrupa devletleri temsilcilerinden geçici bir komisyon kurularak yukarıdaki hususların gerçekleştirilmesini kontrol etmeleri.

Sonuçta, Banka Genel Müdürü Sir Edgar Vincent, Rus Sefareti Baştercümanı Maximoff ile birlikte Saraya giderek konunun çözümlenmesi salahiyetini almışlardır. Kendilerinin Türkiye'den serbest çıkışları garantiye bağlanmıştır. 17 kişi, Maximoff ile birlikte Bankadan çıkıp, Sir Edgar'ın yatına gitmişler, oradan da Fransızların Gironde gemisi ile Marsilya'ya hareket etmişlerdir. Banka baskını böylece bitmiş, ancak Ermenilerin o gün asker, polis ve halk üzerine boşalttıkları bomba ve kurşunlar, İstanbul Müslüman ahalisini ayağa kaldırmıştır. İstanbul'daki karışıklık birkaç gün sürmüştür. Su sadece Müslümanların Ermenilere karşı yürüttükleri bir saldırı değildir. Ermeniler de saldırılarını devam ettirmişlerdir.

Bu olayda ölen Ermenilerin sayısı, Batılı kaynaklarda 4.000-6.000 olarak zikredilmektedir. Taranan Osmanlı belgelerinde ise bu konuda bir vesikaya henüz rastlanmamıştır. Ancak 6.000 rakamının fazla mübalağalı olduğu ortadadır. Babiali gösterisi sonucunda da karışıklık bir kaç gün sürmüş, ama ölü sayısı 172'de kalmıştır. Bu kere 4.000-6.000 ölü rakamına varmak için olayın haftalarca sürmesi gerekmektedir. Kaldı ki, Müslümanların sopa ve bıçaklarla mücadeleye girişmiş olduğu bütün kaynaklarda yer aldığına göre, bu yolla bu kadar kişinin öldürülmesi çok daha zordur. Müslüman ahalden ölenlerin miktarı hakkında hiçbir yerde bir kayıt bulunamamıştır. Buna karışıklık Sadrazamın 120 askerin öldüğünü ve 25 kadar

yaralı bulunduğunu ifade ettiği İngiliz dokümanlarından anlaşılmaktadır. Gene bu aynı dokümanda olaylar sebebiyle 300 kadar Müslümanın tutuklandığı ve hükümetin aldığı tedbirlerin iyi olduğu da kayıtlıdır.

Bu olayla ilgili özel bir mahkeme kurulmuş ve tutuklanan Müslüman ve Ermeniler bu mahkemede yargılanmışlardır.

d-Yıldız Suikastı 21 Temmuz 1905

Taşnaklar'ın Türkiye'deki son teşebbüsleri Abdülhamid'e yapılan suikasttır. Amaçları Sultan Abdülhamit'i öldürmektir. Nitekim Papazian, "Sultan Abdülhamid'in hayatına yöneltilen saldırı, Taşnakların Türkiye Ermenileri hesabına yaptıkları ihtilal denemelerinin son perdesi oldu. Bu da Taşnaksutyun'un görkemli, fakat faydasız teşebbüslerinden biriydi. Başarısı Ermeni davasına bir fayda getirmezdi, başarısızlığı her halde halkımızı büyük bir felaketten kurtarmıştır" diyerek bunu teyid eder

Krisdapor Mikaelyan ile birlikte Arnavutköylü Vram Şabuh Kendiryan, Belçikalı Joris ve karısı, Yarı Rum Silvio Rişçi, Alman doğumlu Lipa-Rips, Torkom (Ardaş Haçik Kaptanyan), Safo (Konstantin Kabulyan), Mari Zayn, Garo (Hamparsum Ağacanyan), Kris Fenerciyan, Aşod (Karlo Yovanoıç) ve bir kısmı Kafkasya'nın, Avrupa'nın çeşitli köşelerinden gelmiş maceracı şahıslar İstanbul merkezinde toplanarak suikast planları için çalışmaya başlamışlardır. İlk 12 bombayla Polonez köyüne gitmişler ve İbrahim Paşa korusunda bomba denemesi yapmışlardır.

Taşnak komitacıları Polonezköyde bomba denemeleri yaparken, diğerleri de II.Abdülhamit'i usta bir biçimde izlemiş, nerede, ne zaman , ne yapıyor öğrenmişlerdir.

Krisdapor, Rus Yahudisi tüccar pasaportu sayesinde Rusya elçiliğinden aldığı tavsiyeyle birkaç defa Selamlık törenine giderek orada serbestçe incelemeler yapmış ve Padişah geçerken üstüne bomba atmayı kolay görmüştür. Yalnız Selamlık'ta yollara kum dökülmesi dolayısıyla bombanın patlayamayacağı sakıncası ortaya çıkmıştır. Daha sonra Ramazan ayının on beşindeki törende, yolda iki adamın tabanca ile padişaha saldırması planı incelenmiş ve Joris, Yıldız'dan Dolmabahçe'ye

kadar olan yol üstünde bir ev tutulmasını teklif etmiştir. Tayin olunan adamlar tabancalarla hazır olarak beklemişler, ancak padişahın o defa Çırağan Sarayı'na kadar Yıldız bahçesinden geçerek gitmesi, Komitecilerin bu teşebbüsünü de sonuçsuz bırakmıştır.

Nihayet, yabancı konukların buldukları yerlerde bomba atmak ve aynı zamanda araba ile büyük bir bomba patlatmak planı ileri sürülmüştür. Bu konuda uzun tetkikler ve hesaplar yapılmış, bombaların yabancı memleketlerde hazırlanmasına, denemelerinin orada yapılmasına ve özel bir araba içinde saatli bomba ile suikast yapılmasına karar verilmiştir.

İncelemelerine devam eden Krisdapor, her hafta Yıldız'a giderek, padişahın camie girip çıkmasını, arabanın durduğu yerden camie kadar olan uzaklığı adım ölçüsüyle, saatle tespit etmiştir. Sonuçta, cami avlusunda yabancı konukların arabaları arasında bulunacak ve mümkün olduğu kadar padişaha yakın olacak bir araba içinde saatli büyük bir bomba patlatılmasına ve padişahın yanındakilerle birlikte öldürülmesine karar verilmiştir.

Arabacının sürücüsünün oturacağı yere 120 kilo patlayıcı madde alacak demir bir sandık yaptırılmış ve patlayıcı maddeyi ateşlemek için bir dakika 42 saniyelik devreli bir saat kadranı hazırlanmıştır. Arabayı Zare Haçikyan adında 45 yaşında eski bir katil olan Ermeni komite mensubunun idare etmesi kararlaştırılmıştır.

Patlayıcı madde, 18 Temmuz sabahı, arabacı yeri altındaki demir sandığa doldurulmuş, içerisine teneke kutu içinde 500 tane kapsül konmuştur. Her şey hazırlandıktan sonra 21 Temmuz 1905 Cuma günü Selamlık resminden sonra Sultan Hamid saraya dönerken caminin önünde bomba patlatılmıştır. Bütün tertibat tam anlamıyla alınmış olduğu halde, o gün camiden çıktıktan sonra Padişahın Şeyhülislam'la görüşmesi ve bu sebeple birkaç dakika gecikmesi, suikastın başarısız sonuçlanmasına sebep olmuştur.

Olayla ilgili olarak başlatılan soruşturma sonunda Avusturya tebaasına mensup Edouard Joris isimli şahıs idama mahkûm edilmiştir. Bir süre sonra hapisneden Saray'a getirilen Joris, Ermeniler aleyhinde çalışmak üzere 500 lira ihsanla ajan tayin edilip Avrupa'ya gönderilmiştir.

4.1.5. Erzurum'daki İsyandar 20 Haziran 1890

20 Haziran 1890 günü Erzurum'da bulunan Ermeni kilisesi ve Ermeni okullarında silah üretildiği ve depolandığına dair alınan ihbar üzerine, güvenlik görevlileri papazın ve okul müdürünün nezareti altında arama yaptı. Bu aramayı bahane eden Ermeniler, komitecilerin tahkiki sonucu ertesini günü yakalandılar. Durumu yatıştırmak üzere gelen zabıta üzerine ateş açıldı. Bir asker öldü, dört asker de yaralandı. Bunun zerine Müslüman halk da ayaklanarak Ermenilere saldırdı. ıkan atışmalarda 8 Ermeni 2 Müslüman ld. Ayrıca, 60 Ermeni ve 45 Müslüman yaralandı.¹⁴⁸

Bu ayaklanma ve gsterilerdeki amaç; Erzurum'daki Ermenilerin ulusal duygularını kırbalayarak ayaklanmalarını ve yabancı devletlerin işe el atmalarını sağlamaktır.

Olayı bizzat gören bir Ermeni, Amerika'da çıkan ve Ermenice yayınlanan Hayrenik gazetesinde 1927 yılında Erzurum olayının yıldönümü dolayısıyla yazılan bir yazıda şunları anlatmaktadır:¹⁴⁹

"Sanasaryan okulu kurucusu, 1890'da öldü. Kendisinin ruhunun istirahatı için ayin yapıldı, yas tutuldu. Hkmete, okulda bir silah atölyesi olduğu haber verilmiştir. Haber verenlerin Ermeni Katolik papazları olduğu sanılıyordu. Aramadan önce, "mdafı vatandaşlar" teşkilatın mensup Köpek Bogos adında biri, iki saate kadar okulun aranacağını haber verdi. Derhal; milli tarih kitapları, defterler, ilk bakışta ilgi çekecek şeyler ortadan kaldırıldı. Arama sonun ele bir şey geçmedi. Ermeniler, "Türklerin kiliseye girmesi, pislik, murdarlıktır" diye bağrıştılar. Daha sonra, Taşnaksutyun komitesi Erzurum merkezi kararıyla öldürülen ve mdafı vatandaşlar cemiyetinin kurucularından olan Gergesyanyan'ın adamları, halk arasında kışkırtmalara başladılar. Dkknlar kapandı. Kiliselerde ayinler yasaklandı, anlar aldırılmadı. Duruma Ermeniler hâkim bulunuyorlardı. Bu fırsattan istifade ederek isyancılar, "Ermeniler  gündür hürdürler, bu hürriyetlerini silahla koruyacağız" diye bağırıyorlar ve hükümetin vergileri

¹⁴⁸ Halil Metin, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, İstanbul, 1997,ss.130-132

¹⁴⁹ Uras, ss.458-459

hafifletmesini, askeri bedelin kalkmasını, kutsallığı bozulmuş olan kilisenin yakılıp tekrar yapılmasını, 61. Madmedenin uygulanmasını istiyorlardı.

Üç-dört gün, mezarlıkta, kilisede, okul avlusunda kaldılar. Ermenilerin dağılmaları için çalışan Ermeni iler gelenlerine dayak atıldı. Hükümetin, herkesin işi gücü ile meşgul olması hakkındaki emri dinlenmedi. Komite mensupları yer yer dolaşarak halka cesaret veriyorlardı. Bu sırada Gergesyan'ın kardeşi ateş ederek iki eri öldürdü. İki taraf arasında, iki saatlik bir çarpışma oldu. Ertesi günü konsololar şehri gezdiler. İki taraftan 100'den fazla ölü, 200 -300 kadar da yaralı vardı. Konsololara Ermeniler adına rapor vermiş olan doktor Aslanyan, hükümetçe takip olunduğu için şehirden kaçtı.

Bu olaylar içinde bir yabancı rüzgârı, kuzeyin soğuk yelleri esiyordu. Ermenilerin gösterileri dolayısıyla Rus konsolsu Tevet'in, Valiyi ziyaret ederek, "Böyle asi bir halkı, Rusya'da olsa mutlaka kırarlar, deyişi ve aynı zamanda Ermeni marhasasına da, Türkiye gibi vahşi bir hükümetin idaresi altında yaşamak değmez" demiştir.

4.1.6. Van'daki İsyancılar 1 Haziran 1896

1895-1896 yılları içerisinde, 30 civarında önemli Ermeni isyanı çıktığı bilinmektedir. Van isyanı da bu yıllarda çıkmıştır. Van'da biri 1896, diğeri 1915'te olmak üzere iki önemli isyan çıkmıştır. 1915 yılında Van'da Ermeniler tarafından çıkarılan isyan tehciire neden olmuştur. Bugün dahi, Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan arasında yaşanan sorunlara kaynaklık etmektedir.¹⁵⁰

Ermeniler için tarihsel ve dinsel öneme sahip olan Van şehrinde, Amerikalı misyonerler 1870'li yıllardan beri faaliyetlerine devam etmişlerdir. Amerikan misyoner okullarında aldıkları eğitim ile bağımsızlık fikirleri güçlenen Ermeni gençlerin amaçlarına ulaşmak adına Van'da büyük bir isyan hazırlığına girmişlerdir. Bu amaçla Ermeni gençler, İran'ın Kalahisar köyünde silah ve cephane imal etmiş, misyonerlerden aldıkları eğitime, silahla yaptıkları talim ve terbiyeyi de ekleyerek isyan çıkarmışlardır. Ermeni ihtilalcilerin misyonerlerin yardımına da güvenerek

¹⁵⁰ Dilşen İnce Erdoğan; **Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)**, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 32

askeri kuvvetlere, aşiretlere ve halka saldırıları 1896 yıllarının ortalarına kadar, artarak devam etmiştir.¹⁵¹

Van isyanında misyonerlerin etkisi olduğu açıktır. İsyana karışan ve bu nedenle tutuklanan Ermeni ihtilalcilerin üzerinde çıkan evrakların bazılarının misyonerler tarafından verildiği tespit edilmiştir. Bu tür belgeler sadece, Van'da ayaklanan değil, Bitlis'te ele geçirilen Ermenilerin üzerinde de bulunmuştur.

Sonuç olarak, 1895-1896 yıllarında Anadolu'nun birçok yerinde çıkan isyanlar gibi, 1896 yılında patlak veren Ermeni ayaklanması da devlete karşı başkaldırıdır.¹⁵²

Kafkasya ve İran sınırlarına yakın olması nedeni ile buralardan Van'a çok sayıda silah ve cephane taşınmıştır. Taşnak komitesi Van'da daha düzenli çalışmış ve örgütlenmesini güçlendirmiştir ve halktan alınan vergilerle silahlar satın alınmıştır.

Rus Generali Mayewski, Van olaylarını şöyle anlatıyor:¹⁵³
“1895 yılının Kasım ayı sonuna doğru, İngiliz politikası, Ermeni sorununa karşı bir tutum takındı. Asya Türkiyesi'ndeki konsolosların çoğunun değişimi kaçınılmaz oldu. Çünkü, başlangıçta bunlar Ermeni sorunu yanlısı, hatta onun savunucusu gibi görünüyorlardı. Bunların tümüyle Ermeni ayaklanmalarına etkili bir biçimde katıldığı söylenemezse de, onlarla yakın ilişkiler içinde oldukları bir gerçektir. Komita şefleri, Türkiye'nin farklı kesimleriyle sıkı haberleşme durumundaydılar.

Böylece, 1895 yılında her şey birden değişti. Bu arada İngiliz konsolos yardımcısı Binbaşı Williams da Ocak'ta Ermeni dostu olan Mr.Alvarten'in yerini alıyordu. Bu değişikliğin sonuç açısından büyük bir etkisi olmadı. Van'daki Ermeniler, ki bunlarda ayaklanma düşüncesi egemendi, etkinliğe geçmek için deniz aşırı ülkelerdeki arkadaşlarının yardımına gerek duymadıklarını vurguladılar.

Etkin kişiliği, yorulmak bilmez çalışkanlığıyla tanınan saygıdeğer Binbaşı Williams'ın yukarı anlatılan düşüncelerin gerçekleşmemesi için yaptığı girişimler, Van olaylarını altı ay kadar ileri atabilmiştir. 1895'te Van ihtilalcileri yeniden Avrupa'nın dikkatini üzerlerine çekebilmek için, varlıklı Ermeniler'e mektup yollayarak para istediler. Vermezlerse öldürülecekleri korkusunu üzerlerine saldılar. Bu süre içinde Van ihtilal komitasınca bazı politik cinayetler işlendi. Bunlardan en

¹⁵¹ İnce ,s.334

¹⁵² İnce s.377

¹⁵³ Mazıcı, s:59

önemlisi Rahip Bogos'a karşı, 6 Ocak'ta işleniydi. Yaşlı adam öldürüldü. Çünkü bazı ihtilalcilerin bilinçsiz kuşkulmalarına karşı çıkmıştı.1896'nın Şubat ve Mart aylarında Ermeni toplantıları artmaya başlamıştı. Buna koştur olarak tehlike de artmıştı. İlbahara doğru dışarıdan gelen Ermeniler kasabalara alındı. Van'da ise yalnız komita şefleri kaldı. İlbaharda ayaklanma hareketlerinin hazırlıkları önemli boyutlara ulaştı. Hatta bazı Kürtlerin çevre kasabalarda öldürülmesi de bunu kanıtlıyordu. Bu cürümlere karşı hiçbir tepkinin gelmediğini gören katillerin cesaretleri arttı.”

4.1.7. Zeytun'daki İsyanlar 16 Eylül 1895

Zeytun, Maraş vilayetine bağlı çok dağlık ve verimsiz bir kaza merkezidir. Bugünkü adı Süleymanlı'dır.

Zeytunlular, çok fakir bir bölgede yaşadıklarını ve imkânları bulunmadığını ileri sürerek IV.Murat'tan vergiden muaf kılınmalarını için bir ferman aldıklarını iddia ederlerdi. Onların iddiasına göre; 1884 senesinde yandığını söyledikleri bu fermanla Osmanlı padişahı Zeytun kasabasının yıllık vergisini 15.000 kuruş olarak tespit etmiş, başka hiçbir hükümdarın buna karışmamasını emretmiştir.

Gürün' e göre; IV. Murat gibi Anadolu'daki isyankâr aşiretlerle mücadeleyi en şiddetli şekilde yürütmüş olan bir padişahın böyle bir ferman verebileceğini düşünmek bile abes olur.¹⁵⁴

Ancak; Zeytunlular daima bu fermanı sebep gösterip isyan etmişlerdir.

16 Eylül 1895'de 100 kişilik köy temsilcilerinin katılmasıyla Karanlıkdere denilen yerde toplantı yaparak ayaklanmanın planını hazırladılar. Bu plana göre; isyan başlar başlamaz telgraf tellerinin kesilmesi, 6000 kişilik Ermeni çetecinin Zeytun'a taarruzu, kaymakam ve diğer devlet memurlarının esir edilmeleri, aynı zamanda kışlanın işgali, askerlerin esir edilmesi ve silahlarının alınmasını kararlaştırdılar. Ermenilerin ellerinde İngiltere'den getirilmiş son model silahlar bulunuyordu. Ermenilerin amacı Zeytun'da bağımsız bir devlet kurmaktı. İngiltere'nin Halep ve Adana'da bulunan konsoloları da Ermenilere destek veriyordu. İsyân başladığında Hınçak gazetesinin 20 Kasım 1895 tarih ve 21 no'lu

¹⁵⁴ Gürün, s.227

sayısında “Kilikya İhtilali” başlıklı yazıda “İş bitti. Bugün Zeytun’dan Tokat’a kadar ihtilal bayrağı dalgalanmaktadır. Zeytun’un bağımsızlığı ilan edildi”, deniliyordu.¹⁵⁵

Eşkiyabaşı Agassi çıkardığı isyanı şu şekilde anlatıyor: “*Herkes silahlarıyla gelmişti, hatta tabanca ve kama taşıyan çocuklar bile vardı... 10 Ekim’de Hükümet Alabaş köyüne Ermenilerin durumunu tespit için iki jandarma yollamıştı. Hırslanan Alabaşlılar bu iki jandarmayı bir ağaca bağlayıp yaktılar... Sabahtan itibaren bütün Ermeni köylerinin ileri gelenleri birkaç savaştıyla geldiler... Kadınlar tabanca, kama ve sopalarla kaçan Türk esirlerinin arkasından koşup bunların büyük bir kısmını öldürdüler. Sadece 56 tanesi kendini kurtarabildi.*”¹⁵⁶

Zeytun’da Ermeni ayaklanması nedeni ile Müslümanların can, mal, ırz ve namusları eşkiyanın ayakları altında kalmıştı. Zeytun ve çevresinde toplanan 10 binden fazla Ermeni ihtilalcileri çevredeki İslam köyelerine hücum ederek, oradaki Müslümanları öldürmüşlerdir. Zeytun’daki ayaklanmadan cesaret alan Maraş’taki Ermeniler de olaylar çıkararak isyanı Maraş ve civarına yaymışlardır.

Avrupalıların araya girerek Ermeni asileri kanunun şiddetli cezasından kurtaracaklarını düşünen Sultan, 25 Aralık 1895 tarihinde bir emir gönderdi. Sultan’ın emrinde askerin toplanması, eşkiyanın cezalandırılması, isyana bir an önce son verilmesi, işin sürüncemeye bırakılmaması istendi.

İsyanı çıkaranların elebaşları ancak Rus, İtalyan, Fransız ve İngiliz konsoloslarının girişimleri ile serbest bırakılmış ve Marsilya’ya gitmişlerdir.

4.1.8. 1895–1896 Yıllarında Diğer Şehirlerde Meydana Gelen Olaylar

İngiltere, Fransa ve Rusya’nın Sasun İsyanından sonra ıslahat konusunda ortak hareket etmeleri Hınçak Komitesini cesaretlendirmiştir. Yapılacak ıslahatların Hınçak Komitesinin amaçlarına hizmet edip bağımsızlığa bu şekilde varılacağını düşünmektedirler. İstanbul’daki İngiliz Konsolosluğu, 18 Temmuz 1895’da Dışişleri Bakanlığına yolladığı raporda Ermeni komitelerinin yeni bir katliamı yapmak için

¹⁵⁵ Latin Dinçaslan, **Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyanları (1895-1921)**, Ukde Yayıncılık, s.106

¹⁵⁶ Dinçaslan, s.107

tahrik etmeye kararlı ve çeşitli yerlerde isyan hareketleri hazırladıklarının söylendiğini bildirmektedir¹⁵⁷

İngiliz Konsolosluğunun bu haberi doğru çıkmış ve Temmuz 1895'den itibaren birbirine yakın tarihlerde ülkenin birçok yerinde Hınçak Komitesinin çıkardığı olaylar başlamıştır. Bu olaylar çoğunlukla bölgenin kasaba ve köylerine de sıçramıştır.

Bunlardan önemli olanlarını tarihi sırası içerisinde söyle sıralayabiliriz:

1 Temmuz 1895 günü, Hınçak komitelerine katılmayı istemeyen Ermeni zenginlerinden Karabet Kuyumcuyan, Merzifon'da öldürülmüştür.

12 Temmuz 1895 günü Merzifon'daki Türk Okulu ateşe verilmiş, çıkan yangında 30 ev, 20 dükkân ve 3 han yakılmıştır.

1895 Ağustos ayında Amasya'da Ermenilerin çıkardığı yangında, 58 ev, 165 dükkân, 2 Han, 1 cami, 1 medrese, bir tekke, bir Türk okulu yakılmıştır.

Trabzon'da olaylar eski Van Valisi Bahri Pasa ile Trabzon Komutanı Hamdi Paşa'nın 2 Ekim 1895 Çarşamba günü, iki Ermeni'nin silahlı saldırısı sonucu yaralanmaları üzerine başlamıştır. Bu hadise üzerine kaçan katillerin aranmasına başlanmış, şehirde bir olay çıkmaması için de tedbir alınmıştır. Asıl olay 8 Ekim günü, İstanbul olaylarında bir 19 yakınının öldüğünü duyan Sınark isimli bir Ermeni'nin, bulunduğu hanın balkonundan halk üzerine ateş açmasıyla başlamış ve Ermenilerle Müslümanlar birbirlerine girmişler, olay ancak ordunun müdahalesi ile durdurulabilmiştir.

21 Ekim 1895 de Erzincan olayı haftalık kurulan pazaryerinde birkaç Ermeni fedaisinin tabanca ile birkaç Müslüman'ı baslarından vurması üzerine başlamış, askerler olayı bastırılmıştır.

25 Ekim 1895 Bitlis olayı, Müslümanların cuma namazını kıldığı sırada Ermenilerin camilere saldırması üzerine çıkmıştır. Yapılan araştırma olayın tahrikçisinin Protestan misyoner George öldüğünü ortaya çıkarmıştır.

Maraş'ta 27 Ekim 1895 de meydana gelen olay Ermenilerin Müslümanlara ateş açması ile başlamıştır.

Erzurum olayı 30 Ekim 1895 de Silahlı bir Ermeni grubunun Vali ve Vilayet erkânını öldürmek maksadıyla Vilayet Konağına girmeleri, karsılarına çıkan

¹⁵⁷ Gürün, s.223

jandarma bölük erlerini şehit etmeleriyle başlamıştır. Olay yerine gelen askerlere de ateş açılınca olaylar genişlemiş ve zorlukla bastırılabilmiştir.

Diyarbakır olayı 2 Kasım 1895 de Cuma namazı kılmakta olan Müslüman cemaate ateş edilmesiyle başlamış, daha sonra çıkarılan yangında ise cami ve medreselerle birçoğu Müslümanlara ait 1.000 kadar dükkân yanmıştır. Malatya olayı 4 Kasım 1895 de tıras olmak için berbere giden Hemo isimli bir Müslüman'ın, Ermeni berber Ehlicanoglu Serkis tarafından ustura ile boğazının kesilip öldürülmesiyle başlamıştır.

Harput olayı 7 Kasım 1895 de Bagdyan Kırkor isimli bir Ermeni'nin evinden ateş ederek, Hoca Mustafa Efendi, Vartafilli Ali Efendi ve Bekir Efendi isimli üç Müslüman'ı yaralamasıyla başlamıştır.

Yazar Bliss, kitabında isyanlara geniş bir yer vermiştir. Ayrı ayrı başlıklarda, Sasun İsyanını, Trabzon ve Erzurum'daki İsyanları, Harput, Antep Adana, Maraş ve Urfa'daki isyanları kendi bakış açısıyla değerlendirmiştir. İsyan kelimesi yerine ise katliam kelimesini kullanması dikkat çekicidir.

Sasun isyanı ile ilgili Bliss'in kitabındaki yoruma ve içeriğe yukarıdaki bölümde değinildiği için, diğer isyanlarla ilgili yazarın görüşleri daha ayrıntılı ve açıklayıcı olması düşüncesi ile aynen aşağıdaki şekli ile verilmektedir:

“TRABZON VE ERZURUM KATLİAMLARI

Her iki şehirdeki genel refah ve şehirlerin önemi, Türklerin tehditleri, Ermeniler içinde terör, Saldırıların hızı, Yabancı konsolosların gözü önünde askerlerce yapılan düzenli cinayetler, Türklerin Barbarlığı, Şahitlerin ifadeleri, Kurbanların çok kötü gömülme fotoğraflar.

Trabzon şehri Türk İmparatorluğunun en güzel şehirlerinden biridir. Karadenizin doğu kıyılarında dağların muhteşem manzaralarının üzerindeki güney tarafında İstanbul'dan Pers sınırlarına kadar olan yolda Xenopların zamanından bu yana bölgenin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Yüzyıllar boyunca Pers ülkesine ulaşımın bir başlangıç noktası olmuş, tüm Pers ticaretini kendi doğal limanı ile taşımış ve adını hak etmeyi başarmıştır. Şehrin kendisi orijinal sınırlarını çoktan aşmış, evlerin birbirinden uzak oluşu kalabalıktan rahatsız olmayı

engellemiştir. Dağların vadilerin üzerinde ve her bir yamaçta da geniş bahçeler ve üzüm bağları uzanmakta ve kendi insanını barındırmaktadır. 45.000 kişilik nüfusu Türkler, Ermeniler ve Rumlar tarafından oluşturulmaktadır. Türkler çoğunluğu ellerinde tutarken Ermeniler de Rumların sayılarını geçmekteydi. Ayrıca önemli Avrupa ülkelerinin ve birleşik devletlerin de konsoloslukları bulunmaktaydı. Birkaç yıl öncesine kadar ticaret çok canlıydı ve insanların doğuya doğru iş yapabilmelerine olanak sağlanıyordu. Berlin anlaşmasını takiben ve Rusların Batum'u işgalinden sonra önceden Trabzon üzerinden yapılan ticaret büyük ölçüde yer değiştirdi ve Batum üzerinden yapılmaya başlandı ve Cicassianların vagonları Erzurum ve Van'a giden katır sürülerinin yerini aldı. Dağların arasından güneye Erzurum'a doğru 180 mil uzunluğunda bir taşıma yolu inşa edip, tekrar canlılığı sağlama çabaları görüldü. Ama Van yöresinde artan karışıklıklar ve Khai ve Tebriz'e doğru dağların geçit vermeyen sarp yamaçları bu yoldaki ticaretin ancak çok küçük bir ölçüde canlanmasını sağladı. Üstelik Trabzon öneminin hatırı sayılır bir kısmını da kaybetmişti. Hala baskı altında bir şehirdi ve şehirde yaşayan insanlar Türk hükümetinin gözünde öyle ya da böyle birer şüpheli durumundaydılar.

Bu durum Rus Ermenilerine duruma müdahale sonucunu doğurdu ve her ne kadar Ermeni toplumu sesini çıkarmama konusunda tutucu olsa da rahatsızlığın varlığını dile getirmeye yetecek kadar gürültü koparılmıştı. Daha önceki bölümlerde anlatılan İstanbul'da geçen olaylar tüm imparatorlukta yankı bulmuştu ve bu durumun Trabzon'da da büyük hassasiyetle yankı bulması kadar doğal bir şey olamazdı. 'Ekim günü İstanbul karışıklıklarının 2 gün sonrasında, devrimci olarak varsayılan bir Ermeni Van'ın eski valisi Bahri Paşa'ya bireysel bir saldırıda bulunmuştu. Bahri paşa Sason karmaşasından sonra İngiliz Hükümetinin baskısıyla görevden alınmıştı. Saldırının sadece kişisel bir saldırı olduğu, bu kişinin kendisine ve Van'da yaşayan ailesine yapılan haksızlığa karşı bu saldırıyı gerçekleştirdiği söyleniyordu. Yine de Türkler Merzifon'daki ve İstanbul'daki karışıklıklarda da aynı şeylerin olduğu iddiasını ortaya koyuyorlardı. Ne tesadüftür ki İstanbul'dan gelen haberler ve mevcut heyecan artmaktaydı. Türkler tüm Ermenilerin toplandığı ve devlete karşı bir ayaklanma içinde olduklarını, Ermenilerin yapacakları saldırılardan korktuklarını ve bu durumlarda ailelerini güvenli yerlere götürmek için önlemler alacaklarını söylüyorlardı

4 Ekim Cumartesi gecesi sokaklarda silahlı insanların oldukça ses getiren hareketleri vardı. Saat 11 civarında dağılmaya başlamışlardı ve toplanmalarını gerektirecek hiçbir sebebin varlığı yoktu. 5 Ekim Cumartesi gecesi şehirdeki heyecan oldukça fazlaydı. Avrupalı konsoloslar bir görüşme yapmışlardı ve Valiye tek ses olarak gitmeye karar vermişlerdi. İnsan yığınlarını kıskırtıp onları zorbalığa zorlayanların yakalanmalarını istiyorlardı. Vali gerekenleri yapacağını söyleyip, kendine göre doğru olanların yapılacağına söz verdi. 7 Ekim Pazartesi gününe, yani olayın patladığı güne kadar ateş düşmüş görünüyordu. Önceki Cuma gecesi Türk liderlerinin birinin oğlu sokakta yaralanmıştı. Kimine göre arkadaşlarından biri, kimine göre ise tutuklamaya çalıştığı bir Ermeni tarafından yaralanmıştı. Pazartesi günü olunca, cenazesi insanların içinde var olan heyecanın yüz üstüne çıkmasına sebep oldu ve artık bir katliam tehdidi haline geldi. Yüzlerce Ermeni güvenli yerlere kaçmaya çalışıyorlardı. Hiçbir şey olmadı. Buna belki de yağın yağmur yardım etmişti. Bir umutla 8 Ekim sabahı her şey dağılıp gitmiş ve tehlike geçmişte kalmıştı. İnsanlar dükkânlarına gitmiş ve önceki 2-3 günün aksine dükkânlarını açma cesaretini göstermişlerdi. Aniden bir şimşek çakması gibi 8 Ekim günü sabah saat 11'de bir rüzgâr esmeye başladı. Hiçbir endişesi olmayan insanlar sokaklarda yürürken vurulup öldürüldü. Dükkânlarının kapısında oturan veya sessizce bekleyen insanlar bir kurşunla kafalarından veya kalplerinden vurularak öldürülüyor, yere seriliyorlardı. Amaçları hiçbirini canlı bırakmamaktı. Bazıları ölene kadar kılıç darbelerine maruz kaldı. Sadece yaşlı adamlar, çocuklar ve kadınlar kalana kadar devam ettiler. Tüm büyükleri ve yetişkin gençleri öldürüp, kadınları ve küçük çocukları bırakıyorlardı. 5 saat boyunca bu insan kasaplığı sürdü. Bazen yayılım ateşiyle ama çoğunlukla tek kurşun darbeleriyle, yakından veya uzaktan atılan mermilerle kıyım sürdü. Kulaklardan kılıç sesleri hiç gitmiyordu. Sonunda kıyım sesi bitti ve yağma başladı. Pazardaki her Ermeni dükkânı dağıtıp yağmalandı ve korkakça ve vahşice yapılan bu savaşın galipleri ganimetlerine sırtlarına yüklemeye başladılar. Ganimetler saatlerce yağmacıların sırtında evlerine taşındı. Amaç Ermenilerin tüm mallarını hemen ele geçirip onları da şehrin dışına atmaktı. O ana kadar görünüşe göre polisler ve askerler açıkça bu vahşi oyuna yardım ettiler. Silahlı adamlarla karşılaştıkları vakit onları kontrol etmek için hiçbir çaba sarf etmediler. Görünen o ki haklı taraf Ermenilerdi ama ölenler de gene onlardı. Ayrıca

silahsız olan bu insanların etrafları çevrilebilirdi. Silahla yakalananlara uyarı yapılabilirdi ama çoğu bir tek uyarı bile yapılmadan vurulup öldürüldüler. Etrafları çevrilirken hepsi birer asi olarak değerlendiriliyordu. Etrafı çevrilen zavallılardan birisi kendi dinini değiştirme teklifi geldiğini düşünür bunu reddettiğinde ise eşinin ve çocuklarının gözleri önünde paramparça edilir.

Sonraki gün şehirde bir hareketlenme vardı çünkü gelen haberlere göre Ermeni köylüler silahlanıp şehre saldırıya geçmişlerdi. Gerçek durum ise katliamın köylere yayılmakta olduğuydu. Ama aynı Sason'da olduğu gibi bu sebep aslında yapılacak davranışı haklı duruma getirme çabasından başka bir şey değildi. Bu saldırıları gerçekleştirenlerin hiç birisi ne tutuklu ne de silahsızdı. Her birisi kendi amaçlarını gerçekleştirmek için sonsuz özgürlükle hareket ediyorlardı. Diğer yandan ise Ermenilerin çoğu hapisteydiler. Aşağıda Amerikan İncil Toplumunun ajanı olarak yıllarca hizmet veren değerli bir kişinin durumuyla ilgili tecrübelerini veriyoruz:

“Kriker hükümet binasındaydı. Katliam başladığında dönüş pasaportu alıyordu. Yanında 3 kişi daha vardı. Askerler onu dışarı, sokağa atmaya teşebbüs ettiklerinde gitmeyi reddetti. İstanbul'dan aldığı özel pasaportunu göstererek dışarı çıkmayı reddetti. Arkadaşlarında 2 tanesi o anda öldürüldü. Üçüncü arkadaşı Rumlar tarafından bir ekmek teknesi içinde 2 gün boyunca saklanıp kurtarıldı. Ama Kriker pasaportunu gösterince olacakları az da olsa erteletmeyi başarmıştı. Muhafızlara 1 lira verip (4,40 Dolar) ikna etmeye çalıştı. Ama bu miktar muhafızı tatmin etmedi ve tehdide devam etti. Ancak verilen 2.lira daha etkin bir sonuç almasını sağladı, ve Kriker serbest kaldı. Paşayı görmeyi talep etti ama paşanın telgraf ofisinde olduğu ve çok meşgul olduğu söylendi. Telgraf merkezi paşanın katliamın başladığı ilk andan itibaren İstanbul ile anlık iletişim kurmak için kaldığı yer olmuştu. Diğer bir muhafız da onun dışarı çıkmasını istedi ve Kriker aynı birinci muhafız gibi onu da satın almayı başardı. Ancak bu muhafız Krikor'u hapisane yakınında bir alana bıraktı. Burada askerler onu tehdit etmeye başlamışları ama hapishanede memur olan bir Türk ortaya çıkıp, Kriker'e acıyınca onu askerlerin arasından aldı. Beraber hapisane bekçisinin yanına gittiler ve ona Krikor'un kendi arkadaşlarından biri olduğunu, Türk olduğunu ama daha çok bir Ermeniye benzediğini, sokağa çıkması halinde öldürülebileceğini ve ona iyi bakmasını

istediğini söyledi. Bekçi kendisine söylenenlerin hepsini yaptı, hatta bir çok Türk öğleden sonra ona gelip kızdılar. Ama bekçi çok inatçıydı. Sonunda onu tanıyan bir katip geldi ve bekçinin yaptığının bir ihanet olduğunu ve nedense bu adamın burada kalmasına izin verdiğini sordu. Krikor'un aklından geçen cümle ise şu olmuştu. "Hayır, asıl hainliği siz yaptınız, defolun buradan." Katip biraz sonra orayı terk etti. Bir süre sonra da dostça davranan Türk geri geldi ve onu hapishaneye koydu. Orda başka Ermeniler de vardı. Çoğu hükümet merkezindeki memurlardı. Burada onları 2 gündür muhafaza ediyorlardı. Sıklıkla gelen yanlış ölüm alarmları onları anlık korkularıyla yaşamaya zorluyordu.

Sonunda gece oldu. Dost Türk tekrar geri geldi ve Krikor'u aldı. Mr. Parmelee'nin evi civarlarına gittiler. Burada Amerikan bayrağı olan bir yerde güvende sayılırdı. Kendisi gibi olan ve sayıları yaklaşık 150 civarında bir insan topluluğuyla 10 gün boyunca burada kaldı. Sonunda Türk arkadaşı onun İstanbul'a dönebilmesi için gereken pasaportu almayı başardı ve eve ulaştığı anda, hissettiği sevinç sebebiyle tek bir kelime dahi edememişti. Bazı Trabzon'lu zengin Ermeniler İstanbul'a fakirlik ve yokluk içinde ulaşabilmişlerdi. O kadar kötü bir durumdaydılar ki eski arkadaşları bile bazı durumlarda onları tekrar tanıyamamışlardı.

Trabzon'dan güneye doğru Erzurum yolunu takip eden bir heyecan dalgası yayılıyordu. Heyecanın ulaştığı ilk yer kendi adını aldığı gümüş madenleriyle ünlü Gümüşhane şehriydi. Çoğu maden bölgeleri gibi nüfus değişikliği gösteriyordu ve çok çabuk artıyordu. Güvenilir bir duruma temel teşkil edecek bazı detaylara ihtiyaç vardı ama genel olarak şehirdeki Hıristiyan toplumunun pratikte yok edildiği biliniyordu. Dalga Gümüşhane'den Bayburt'a doğru ilerliyordu. Bayburt Türk ve Ereni nüfustan oluşan 15.000 kişilik bir şehirdi. Tüm bölgedeki askeri toplumun merkezi olan Erzincan'a giden Bayburt yolu Erzurum ve Çoruk vadisine ulaşmaktadır. Bayburt Ermenileri kendi milliyetçi hisleri ve kuvvetli karakterleriyle tanınırlardı. Ayrıca kendi ırklarının en vicdanlı ve gözü tok insanları olarak tanınırlardı. Bu yüzden Türklerin nefret ettikleri ve korktukları insanları öldürme konusundaki genel heyecan avantajını kullanacakları bekleniyordu. Gümüşhane isyanı Trabzon'daki isyandan 3 gün sonra başladı. Ve rüzgâr ancak 2 gün sonra dinebildi. Burasıyla ilgili birkaç detay mevcuttur ama Londra Times'ın İstanbul sorumlusu ki en iyi bilgi kaynağıydı, yaklaşık 1.000 kişinin rapor etmiştir.

Trabzon ve bu iki yerdeki karışıklıklardan sonra tüm gözler Bayburt'un 80 mil kadar güneydoğusuna düşen Erzurum'a çevrilmişti. Erzurum doğudaki en önemli ve etkili şehirlerden biriydi ve tam olarak Türklerin kuralları geçerliydi. Farklı yönlerden değişik yolların buluşma noktası olması sebebiyle tam bir ticaret merkeziydi; Karadenizin doğu sınırlarından İran'a, Bağdat ve Orta Anadolu'ya kadar. Ayrıca Vilayetteki Valinin yeri de oradaydı. En büyük askeri birliğin konuşlandığı Erzincan'a yaklaşık 90 mil uzaklıktaydı. Ve bu askerler çoğunlukla Dersim Kürtlerinin zapdettiği dağlık araziye bir düzene sokma gayreti içindeydiler. Ayrıca önemli Avrupa ülkelerinin konsoloslukları da vardı. Bunlar; İngiltere, Rusya ve Fransa gibi Türkiye'nin doğusuna ilgi duyan ülkelerdi. Yaklaşık 6000 feet (2000 metre) yüksekliğinde bir yaylaya kurulmuş ve dağlarla çevrili olması sebebiyle burada kışlar oldukça sert ve yaz ayları ise bir o kadar sıcaktan bunaltıcı geçiyordu. 1829 ve 1878 yıllarında 2 defa Rusların eline geçmiş ve sadece özel anlaşmalarla serbest kalmıştı. Krimean savaşında General Williams'ın destansı Kars savunmasıyla kurtulmuştur. Nüfusu yaklaşık 40.000 dir. Ve çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadırlar. Ermeni toplumu da hem sayı hem de zenginlik olarak güçlü bir durumdaydı. Van'ın yanındaki Erzurum Ermeniler'in gözünde kendilerine ait bir eşya gibi görülüyordu. Bu yüzden devrimci parti bu etkilerini Erzurum'a da uyarlamaya çalışıyordu. Başarılı olamadılar ama Türk hükümetine karşı gelen saldırgan harekete bakarsak bu ulusun genel tutuculuğu ve geleneksel hareket zayıflığı kanıtlanmış oldu. Ama yine de daha çok endişe vardı ve iki ulus arasındaki tansiyon çok yükselmişti. Türklerin harekete geçmesi için küçük bir kıvılcım yeterli olacaktı. Başlangıç için hazır olan 10.000 Ermeni vardı ama Müslümanların sayısı çoğu asker olmak üzere 30.000 kişiydi. Ve yaklaşık olarak 10.000 kişi de şu anda silahsız olarak, her an silâh altına alınmayı bekliyordu.

Birkaç gün boyunca Türkler Hıristiyanları ölümle tehdit ettiler. Trabzon katliamının kahramanları Bayburt, Erzincan, Kemah ve diğer yerlerden gelen sözde kahramanlar Erzurum'a gelmişlerdi. Yeni ve benzer bir oyunun oynanacağı yeni bir yere. Bu kişiler yaptıkları ve el koyduklarıyla övünüyorlardı ve çok heyecanlıydılar. Birkaç kez zamanlama ayarlandı ama bir şey yapılamadı. Ermeniler tehditlerin sadece sözde kaldığını düşünmeye başladılar. Polis gücü çok güçlüydü ve görünüşe göre de barışın sağlanması için her türlü önlem alınıyordu. Sonuç olarak Ermeniler

kendi ellerindeydi. Ama 30 Ekim günü bir Çarşamba öğleden sonrası çığlıklar yükseldi. Pazar yerinde ateş açılmıştı. İçlerinde askerlerin de olduğu bir grup Türk'ten oluşan ayak takımı pazar yerine doğru koşuyorlar, evlere doğru, sağa-sola ateş ediyorlardı. Bunlara karşı ise sadece birkaç evden cılız cevaplar alıyorlardı. Amerikan misyoneri Mr. Chambers postaneye gitmiş ve Bitlis'teki Amerikalılara Erzurum'da her şeyin yolunda olduğu haberini vermek istemişti. Onların da Bitlis'te nasıl olduklarını merak ettiklerini sormuştu. Büyük pazaryerini geçip evine doğru gelirken genel bir tedirginlik dikkatini çekmişti. Hemen sonra bir dükkândan diğerine koşan ve dükkânları hemen kapamalarını isteyip aksi takdirde kurşunlara hedef olacaklarını söyleyen bir Ermeni'nin yanından geçti. BU tür kelimeleri yüzlerce kez duymuş, bu yüzden de bu sözlere özel bir önem vermemişti. Dükkânların arasında zaten kapanmış ve kilitlenmiş olanlar dikkat çekmeye başlamıştı. Ama bu daha önce de olmuş ve bazı tüccarlar ürünlerini misyonun olduğu binaya taşımış, her köşe dolana kadar istif devam etmişti. Yürümeye devam etti. Archbishop'un evine gelmeden hemen önce Murat'ın genç ve heyecanlı bir Türkle başının dertte olduğunu gördü. Murat ondan bir hançer almıştı ve bıçağı, verdiği bazı sözlerden sonra geri verdi. Mr. Chambers bir Ermeninin "bıçağı geri verdi" dediğini duymuştu. Bu Murat bazı Hıristiyanları 1890 yılındaki Erzurum isyanında öldürmüştü. Erzurum'a gelen her yabancıyı gözlemleyen bir polis memuruydu. Ama bu işini yaparken herkese iyi davranıyordu ve Ermeni dükkânlarını hedef alanlara karşı görevini yapıyor va ayak takımına yapacakları vahşet için hiçbir şekilde izin vermiyordu.

Mr.Chambers buldukları yerden 5 dakikalık bir yürüyüş yaptı ve Murat'ı gördüğü yere geldi. O esnada arkasında bir ateş etme sesi duydu. İnsanlar koşmaya ve bir gölgeyi takip etmeye başladılar. Bazı arkadaşları Türklerin ona ateş ettiklerini söylediler ama o ateş edenin çapulcu kalabalıktan birin mi yoksa askerlerin içinden birinin mi olduğunu görememişti. 20 askerin başındaki kumandanlarıyla karşılaştı. Silahını çekmiş sokak boyunca sağa sola tabancasıyla ateş edip duruyordu. Kurşunlar Mr.Chambers'in yanından uçuşuyorlardı. Bu durum Mr.Chambers'in misyon binasına, evine ulaşip kendini güvene alana kadar devam etti. Tüm bu anlarda tam bir kargaşa vardı, çoğunlukla da Pazar yönündeydi. Şehrin batı yakasında oldukça yoğun bir ateş vardı. Dumanlar şehrin bu bölgesindeki barakalardan çıkıyordu. Askerlerin saldırısına karşı koyup onlara ateş eden 7

Ermeniye kurşun yağdırıldı ve ev ateşe verildi. Yangın 20 saat kadar sürdü. Saldırıları Ermenilerin oturduğu yerlerde kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Ne zaman bir Ermeni ortaya çıksa askerler hemen onu öldürüyor ya da kılıçlarıyla onu ikiye bölüyorlardı. Evlerin kapıları zorla kırılıp içerdeki eşyalar dışarıya atılmıştı. Taşınamayan her şey kırılıp dökülmüştü. Sandıklar ve mobilyalar kırılıp parçalanmıştı. Biber ve turşular un ile karıştırılmış, böylece bunlardan bir daha yararlanılamayacak hale getirilmişti. Ekmekler yerlere atılmış, toza bulanılmıştı. Emin olmak istercesine acıkan insanlar yiyemesinler diye bir kavanoz turşu veya bu tür şeyler üzerlerine kırılmış ve karıştırılmıştı Sanki askerler hiçbirini taşıyamayacaklarmış gibi bazı kadınlar başlarına üşüşüp eşyaları yağmadan kaçırmışlardı. Bir canlı şahidin anlattığına göre bir sokakta bazı memurlar gördüğünü, bunların askerlere yol gösterdiklerini, 2 Ermeninin evine girdiklerini görmüştü. Memurlar kapıları kırmış, tüm evi yağmalamışlar, her yeri didik didik etmişlerdi. Bütün öğleden sonra ve akşam boyunca da belirsizlik sürmüştü. Güzel ayışığında Türklerin tüm ganimetleri taşıdıkları görülmüyordu.

Perşembe günü tüm gün boyunca belirsizlik ve kargaşa devam etti. Ancak öncesine göre biraz yavaşlamıştı. O gün ile ilgili anısını anlatan bir Ermeni şunları söylüyor; sabahleyin askerler onun evine girmişler. O ve ailesi dışarıya çıkarılmış. Askerler yaşlı adamın ceplerini boşaltmışlar, saatini ve zincirini almışlar ama ona zarar vermemişler. Evin damında duran askerlerden biri oğluna hareketsiz durmasını, aksi takdirde onu vuracağını söylemiş. Ama oğlan duvarın altındaki kovuktan çabucak kaçmış ve Britanya konsolosluğuna ulaşmayı başarmış. Sonra kendini tehdit eden askeri yine görmüş ama bu sefer askerin İtalyan konsolosluğundaki özel koruma görevindekilerden biri olduğunu fark etmiş. İngiliz konsolosluğunun önündeki korumalardan biri hararetli bir şekilde sormuş: Bu hangi konsolosluk? Cevap tabii ki "Britanya" imiş. Ya bu? İtalyan konsolosluğu. Peki Ermeni konsolosluğu nerede? Dün bir krallık kuracaktınız ama onun yerine beylik sahibi

oldunuz.

Hahahaha.

Purnageben köyünün aranması esnasında tanınmış bir Ermeni askerlerce yakalandıktan sonra boynuna dayanan kılıçla sorguya çekilmişti. Ermeniye "Beylik istiyordun, al sana beylik." Denmiş. Başka bir Ermeni askerlerin Perşembe sabahı onun saatini nasıl aldıklarını ve ceplerini nasıl boşalttıklarını anlattı. Britanya

konsolosunun katliam başlamadan hemen önce hükümet binasına giden dragoman'ı yaşadığı tecrübeyi şöyle anlattı: Cavass'lerin biriyle beraberlermiş. Yolda giderken bir subayın çok kaba bir biçimde bir Türk'e bağırarak şöyle konuştuğunu duydu: "Sessiz olamaz mısın şimdi sen? Başlayana kadar bekle, işte o zaman ne yapacaksan yap." Birçok yerde askerlerin katliam için hazır olduklarını görerek yürümeye devam ettiler. Serai'de belki de herkesin yaşadığı yoğunluk sebebiyle bir tek subay bile görünmedi. Tüm alt rütbeli subaylar gitmişti. Hem dragoman hem de cavass esen fırtınayı görebiliyorlardı ve dönüş için acele etmeye başlamışlardı. Neredeyse yolu yarılamlışlardı. Meyve, buğday ve ağaç satılan bir dükkânın yanına geldiklerinde askerler savunmasız insanlara ateş etmeye başladı. Bir Ermeninin Türk subaya doğru koşup kollarını boynuna attığını ve onu kurtarması için yalvaran gözlerle ona baktığını gördü. Ama subay iki eliyle onu itip kendinden uzaklaştırarak tabancasıyla adamı vurup öldürdü.

Başka bir olayda bir demirciyi koşarken durdurup kafasına dipcikle vurdular ve onu yere düşürdüler. Ardından da 3 asker adama çok yakından kurşun yağdırdılar. Cansız bedene bakan askerlerden biri arkadaşlarına "Bakın, köpek daha ölmemiş, bakın, bakın." Diyordu. 2 saat süresince dragoman tüm olup bitenleri saklandığı yerden izledi. Askerler işlerini yaptılar, görebildikleri her bir Hristiyan'ı öldürdüler.

Öğleden sonra Mr.Chambers İngiliz ve İtalyan konsoloslarıyla beraber Teyfik bey'le Şakir Paşanın yanında Gümrük Caddesi ve şehrin doğu sınırları içindeki Ermeni bölgesinde bir tur attılar. Gördükleri manzara tarif edilemezdi. Yanık yıkık barakalar önlerinde duruyorlardı. Katliam başlayınca askerler silahlarını ateşlemişler, evleri delik deşik etmişler, sonra da yağmalamışlardı. Kaçamayanlar evlerinde öldürülmüşlerdi. Bir evde 2 genç gelin görmüşlerdi. Acımasızca öldürülmüşlerdi. Her tarafları kan içinde bırakılmıştı. Neredeyse çıplaktılar. Başka bir evde 2 adam barbarca parçalara ayrılmışlardı. Kırık kutular, parçalanmış pencereler, her şey yıkılıp dökülmüştü.

Birçok durumda Ermeniler korunma için koruma evlerine gelmişler ve önce sorgulanmışlar, sonra da soğukkanlı bir biçimde öldürülmüşlerdi. Bazen bunlar yalnız gelenlere yapılıyordu, bazen de topluca vurulup öldürülüyorlardı. Geçen bu berbat 4 saat süresince, askeriye dükkânlarda ve sokaklarda bulunan hiç kimseyi

uyarmadı. Hatta çoğu zaman evlerinde bulunan insanları da uyarmamışlardı. Cesetlerin üzerindeki yaralar tarif edilemez durumdaydılar. Yaralıların bile yarası çok kötüydü. Mr.Chambers yanında sağ elinde ve sol ayak parmağında kanaması olan 16 yerinden yaralanmış bir kişiye yardım etti. Yaraların 10 tanesi sadece kafa bölgesindeydi, hepsi de çok kötü yarıklardı. Yardım ettiği diğer kişinin de kafasında 3 tane çok kötü yarıklar vardı. İki tane de sırtında bıçak yarası ve sol elini delip geçen bir kurşun yarası. Onu yakma için bir de üzerine kömür yağı dökülmüştü. 9 yaşında bir çocuğunda kolunda bir kanama vardı. Sadece bunlar bile önceden kararlaştırılmış saldırının vahşeti hakkında bir fikir vermeye yeterli olacaktır. Askerlerden biri 10 paket cephaneye tükettiğini, her pakette 12 tane kurşun olduğu varsayılınca toplam tükettiği kurşun sayısının 4 saatlik süre içinde 120 olduğunu açıkladı.

Bir de fidye durumu vardı. Çoğu sivil Türk kendilerine yalvaran Ermenileri kaçırpı kurtarmışlardı. Dükkânlarında veya evlerinde saklayıp güvenli olunca evlerine göndermişlerdi. Bir olayda bir Türk bir Ermeniye Ermeninin kendi dükkânında yün çuvallarının altında saklamıştı. Dükkâna saldırılınca Türk içeri girdi ve ürünlerin dağıtılmasına yardımcı oldu. Bu arada askerlerin dikkatini yün çuvallarından uzakta tutmaya çalışıyordu. Sonunda yünleri de istediler hatta bunun için zorladılar. Askerler hemen onu vuracaklardı ama Türk bunu engellemeyi başardı. Sonra bu askerler Ermeni'nin üzerini arayıp ceplerini ve cüzdanını boşaltmak istediler. Türk bunun üzerine "Ben Müslüman'ım. Bu yağmada benim payım henüz hiç yok, öyleyse cüzdan ve saat bana düşer" dedi. Askerler yeniden Ermeniye öldürmek istediler. Türk, subaya fısıldayarak bir şeyler söyledi ve askerler adamın çok kötü bir Ermeni olması sebebiyle asılmak üzere tutuklanması gerektiğini söylediler. Tartışmalardan sonra askerler Türk'ün dediğine razı geldiler. Böylece Türk, Ermeni tüccarı sanki hükümet binasına götürüyormuş gibi , sanki asılmak için tutuklanmış süsü vererek oradan alıp götürdü. Ama bir süre sonra Türk, Ermeniye güvenli bir yere ulaşınca ona cüzdanını, saatini geri verdi ve evine gönderdi. Oldukça fazla sayıda Ermeni Türk arkadaşlarının iyi davranışları ve istekleriyle hayatlarını kurtarabildiler. Bu, Ermenilere karşı girişilen hareketin Türkler açısından toptan bir hareket olarak algılanması akımından önemlidir. Çünkü genel

olarak Türkler kendi Hıristiyan komşularının dükkânlarının yağmalanmasında askerlerin yanında bulunup onlara katılmışlardır.

Perşembe öğlene doğru her yer gene sessizleşmişti. Askerler her yerde, saklanıp katliamdan kaçmayı başarmış olan Ermeniler evlerine geri getiriyorlardı. Çoğu önce misyon evlerine getirildiler. Burada kendi yaşlı soydaşlarını gördüler. Bir tanesi askerlerin evine zorla girdiği yaşlı ve zavallı bir kadındı. Askerlerin ayaklarına kapanıp, sahip olduğu bir kaç parça eşyayı bırakmaları için onlara yalvarmıştı. Askerlerin biri de aniden fırlayıp silahının dipçiğini kadının alnına vurup onu yere sermişti. Sessizlik tüm gün sürdü ama insanlar evlerine dönmeye cesaret edemiyorlardı. Bazıları ise götürülenleri bulmak için oralara gidiyorlardı. Perşembe gecesini de önceki gece gibi hızla geçti ve Cuma sabahı oldu. Bu Müslümanların Pazar günü demekti. Ve Ermenilere karşı terör yeniden hortlamıştı. Askerlere artık asla güvenmiyorlardı ve askerler gibi Türkler de kıyımın yine başlayacağını söylüyorlardı. Özellikle Papazın evi ve Sanasaryan okulu tehdit altındaydı. Bebekli kadınlar, kızlar ve daha fazla sayıda erkek toplam 500 civarında insandan oluşan evlerine dönemeyen topluluk küçük misyon binasının ve bahçe kapısının arasına sıkışıp dolmuşlardı. Ama yavaş yavaş evlerine gitme cesaretini yakalamaya başladılar ve geceye doğru oradaki kalabalık 200 kadar kişiye düştü. Türkler devrimcilerin (asilerin) sayıları, silahları ve cephaneleri hakkında akıl almaz varsayımlarda bulunuyorlar, bunların Ermeni kilisesi ve Sanasaryan okulunda saklandıklarını söylüyorlardı. Görünüşe bakılırsa bu yerlere silahlarıyla saldıracaklardı ama şimdi ise oraları bombalamakla tehdit ediyorlardı. Buradaki İngiliz Konsolosu arabulucu olarak çalışıyordu. Bahsedilen yerler Türk subaylarınca iyice aranıp didik didik edildi. Ve tabii ki ne bir silah, ne de bir asi bulunabildi. Sanasaryan okulundaki her bir kimse kurallara karşı gelen bir vatandaştan ziyade orada çalışan kibar insanlardı. Hepsi hoş, kültürlü insanlardı ve kendi eğitim özelliklerini uygulayacakları barış ortamından başka hiçbir şey istemiyorlardı. 1890 yılında tam da kargaşa zamanında aynı şey yapıldı. O yılki durum gerçek bir kargaşaydı ama askerler sokaklarda yürüyerek ne ateş etmişler, ne de etrafi yıkmışlardı. O yıl İngiliz konsolosu misyon evinde kalıyordu ve her şey taşlarla tuz buz olmuştu. Öldürülenlerin sayıları konusunda en vahşi tespitlerin olması gayet doğal idi. Bazılarına göre sayı 2.000 idi. En iyi tahminler ise 80-100 arasında idi.

Neredeyse hepsi erkekti. Tek bir Türk'ün ne öldüğü ne de yaralandığı rapor edilmedi. Konsoloslukların dragomanlarından pazardaki 2 saat süren ateşli hareketleri görenlerden birisi sayıları 3.000 kadar olan askerlerinin tümünün silahlı olduğunu gördüğünü söyledi. Bir kişiye bir kez ateş etmediklerini, en az 3 el ateş edildiğini gördüğünü söyledi. Ve cesurca açıkladı ki hükümet yetkilileri askerlere öldürmeye başlama emri vermişti. Sokakları tutan askerlerin başındaki subay Amerikan misyon eviyle ve bazı konsolosluklarla meşguldü. Çünkü Fransız konsoloslğunun önüne yeni kesilen ağaçlardan barikat kurarak ve sağlık ofisinin girişini sürekli ateş altında tutarak kaçakların buralara sızmasını engellemeyi amaçlıyordu. İngiliz konsolosu şayet buna devam edilirse onlara ateş açılacağı tehdidiyle bunu durdurmuştu. İngiliz ve konsoloslarının ikisinin de evleri bitişikti. Her iki konsolos da saldırı başladığında evlerinin çatısındaydılar ve kafalarının yanından geçen mermilerin sesleriyle irkilip, kendilerinin aşağı inmesi için gelen uyarıları dinlemeyi tercih ettiler. Bir görgü şahidi Cuma öğleden sonrasını en korkunç biçimiyle tarif ediyor:

İngiliz delegesinin bir asker, tercümanı, bir Ermeni fotoğrafçı hep beraber Ermeni Gregoryen mezarlığına gittiler. Belediye birkaç ceset göndermişti, arkadaşları daha da çok kişi getirmişlerdi ve bu bir insanın göreceği en korkunç manzaraydı. Kuzey duvarı boyunca giden yol 20 feet genişliği ve 150 feet uzunluğundaydı. Burada Ermeni katliamında öldürülmüş 321 ölü beden yatıyordu. Çoğu parçalanmış ve korkunç derecede kesilmişti. Birinin yüzü öldükten sonra silahla tamamen dağıtılıp parçalanmıştı. Bazılarının boyunları keskin kılıç darbeleriyle neredeyse koparılmıştı. Birinin göğsü yüzülmüş ve elleri kesip koparılmıştı. Ellerin üst kısmının ise derisi yüzülmüştü. Bunu köpeklerin yapıp yapmadığı sorusuna aldığı cevap ise "Hayır, bunu bıçaklarıyla Türkler yaptı." Olmuştu. Bir düzine vücut yarı yanık vaziyetteydi. Tüm cesetler sadece iç çamaşırları bırakılarak tamamen kıyafetsiz bırakılmışlardı. Bu beyaz iç çamaşırlar korkunç bir manzara oluşturan cesetlerin kanlarıyla bezenmişti. Çoğunun yüzü tanınamayacak haldeydi ve hepsi yerlere atılmışlardı. Çoğunlukla da yüzleri sokakların tozlarına ve çamuruna bulanmıştı. Böylece hepsi kurumuş kan ve toz ile kararıp kalmışlardı. Bazıları çıplaktı ve her bir vücutta en az iki yara görünüyordu, bazılarında ise bir

düzine. Ölüm listesinde ise sadece 3 kadını 2 bebek ve bir miktar genç erkek ile 15-20 yaş arası en az 30 erkek vardı.

Binlerce kişilik kalabalık, çoğu Ermeni onu ölümlerin fotoğraflarını çekerken izlediler. Çoğu ölmüş babalarının ya da kocalarının cesetleri yanında ağlıyordu. Ermeni fotoğrafçı 2 çocuğu, onun akrabalarını cesedin yanında gördü. Bazı Ermeni işçiler 20 feetlik derin kare çukurları açıp cesetleri gömüyorlardı. Çok acıklı bir görüntü vardı. Bu alandaki boşluk bir çok mezar barındırıyordu ve bir tarafta bir sürü yeni kazılmış mezar, belki 20 tanesinde kazma işlemi yapılırken kemik yığınları bulunmuştu. Acı görüntüyü kalbine gömdü. Geriye kalanlardan ayrı, bir hikâyeye bağlantılı olarak Ermeni bir rahip gördü. Yayla köylerinden bir olan Tevnik'ten gelmişti. Birkaç gün önce saldırıya uğramış ve evi yağmalanmıştı. Aynı zamanda hayatını kurtarmak için hırsızlara 100 lira vermeyi kabul ettiğini belirten bir de kağıt imzalamıştı. Serbest kalır kalmaz şikâyet için Erzurum'a gitmişti. Söylenene göre bu adam öldürülen ilk ermeniydi. Saraydaydı ve işini yaparken diğer masum birkaç Ermeni gibi vurularak yere yıkılmıştı.

Erzurum katliamı haberi her yerde büyük şok yarattı. Böyle bir şehirde İngiliz Fransız, ve Rus konsoloslarının olduğu bir şehirde Türk hükümetinin önem verdiği bu yerde böyle bir olayın olması kendi başına önemli bir meseledir. Bu cinayet askerlerin komutanlarının emriyle meydana gelmişti. Tabii ki anlatılan birçok ferdi hikâyeye var. İçlerinde 7 Ermeni'nin hükümet binasına koşarak girip doğrudan Rauf Paşanın odasına girmelerinin anlatılması olayı var. Bunlar silahlarını karşılarına gelenlerin yüzlerine ateşlediler ama içlerinden ikisi öldürüldü ve tanesi de hiçbir zarar vermeden yakalanıp hapse atıldılar. Bu anlatılanlara inanmak oldukça zor idi. Çünkü sarayda her kapıda 2 asker vardı ve genel olarak bir düzine ya da daha fazlası tam silahlı olarak nöbet tutuyorlardı. Bundan daha fazlası Ermenilerin sessiz olması durumunda hiçbir belanın olmayacağı konusunda garanti veriyorlardı. Askeri yetkililer askerlerin yağma suçlarından dolayı çok kızgındılar ve buna dur demek için yapılabilecek her şeyin yapılacağını söylediler. Ancak Türk askerleri ve subayları bilenlere göre bu soykırımın hiçbir ağırlığı yoktu. Katliamdan 9 gün sonra bile hala endişe mevcuttu. Hastalık salgınları çok kötü sinirsel yıkıntılar, yetersiz yiyecek ve genel sıkıntılar, patlak vermişti. Sonra Pasin, Kanuş ve Eleşkirt

ovalarındaki köylerden mücadeleciler gelmeye başladı. Hepsinin sanki acı çekme fincanları dolup taşmış gibi kendi korku hikâyeleri de yalarındaydı.

HARPUT BÖLGESİNDEKİ KATLIAM

Amerikalılar-İlk devletler-özel günler-kargaşa-cinayet ve yağma-tehlikeli bir yolculuk-savunma dönemleri-köylerin listesi ve katliam detayları-bir Türk görevlinin tespiti-Ermeniler sorumlu değil-Türk'ün reform korkusu-Tabular

Harput şehri Opratesin doğusuna düşen bir ovadaki bir tepededir. 30.000 kişi yaşar. Yarısından azı Ermenidir, diğer yarısı da Türk'tür. Harput ovasının Anadolu veya doğu Türkiye'deki en verimli ovalardan birisi olduğu söylenir. Yerleşik halk sakin barışçıl bir toplumdur. Hem Ermeniler, hem de Türkler. Farklı köylerde insanlar arası iyi bir bağ ve saygı vardır. Devrimcilik duygularının Merzifon ve Yozgat'tan başlayan dalgaları Harput'a da dokunmuş görünmüyordu. Ve 1895 ' e kadar hiçbir tehlike mevcut değildi. Şehir geniş bir misyon çalışmasının merkezindeydi ve Oprates kolejinin dini seminer ve yetişkin kız okulunun olduğu bir yerdi. Öğrenciler tüm doğu Türkiyeden toplanmışlardı. Ve imparatorluğun bir bölümündeki Ermeni ulusunun iyi bir elementinin göstergesiydi. Ermeni sorununun ilk başından beri reformları güvenlik altına alma çabası amacıyla güçlü bir etki verilmiş, ve hükümete karşı olan tüm hareketler bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Türk yetkililer kolejdeki tüm çalışmalara davet edilmiş ve sürekli olarak taşıdıkları memnuniyeti belirtmişlerdir. Misyonerler hep görevlilerle iyi ilişkiler içinde olmuş, özellikle vilayet valileriyle ilişkileri iyi tutmuşlardır. Vilayet yöneticileri şehrin 4 mil aşağısında Mezereh kasabasında yaşamaktaydılar. Bilindiği kadarıyla şimdiye kadar bölgenin hiçbir yerinde hiçbir milliyetçilik etkisi görülmemiş ve misyonerlerin arkadaşları kargaşadan hiçbir zarar görmeyeceklerini düşünmeye başlamışlardır. Tehlikenin ilk belirtisi bölgenin kuzey ve doğusunda beliren Kürt grubuydu. Köylere saldırıldı, yakıldı ve yağmalandı. Köylüler de öldürüldü veya dağıtıldı. Zamanla yağmacılar kendilerini artık şehrin de üstünde görmeye başladılar ve şehirlere artık kötü düşünce ve gözlerle yaklaşmaya başladılar. Türk ayak takımının da bunlara katılmasıyla hem şehirlerde hem de köylerde Amerikalılar için bile tehlikenin var olduğu belirmeye başladı. Doktor H.N.Barnum şehir yetkililerine gitti ve kendilerine

bir şey olmayacağı konusunda güvence aldı. Hiçbir Kürtün şehre girmeyeceği sözü verildi. Sonraki olanlar bir canlı şahidin gözüyle şöyle anlatılıyor.;

Vadideki yanan köylerin oluşturduğu bir kordonla 1 hafta veya 10 gün boyunca etrafımız çevrilmişti. Yavaş yavaş ateş kordonu ve vahşet şehre yaklaşmaya başlamıştı. Şehirdeki saldırı 10 Kasım Pazar günü olarak planlandı ve şehirdeki ayak takımları gösteriler yapmaya başladılar. Askerler onları geri püskürttü. İşgalci Kürtler, Redifler, (Kürt olarak gizlenen Türk askerleri) henüz başlamaya hazır değillerdi. 11 Kasım Pazartesi günü saldırı Hüsenik köyünde başladı. 200 kişi öldürüldü ve daha da fazlası yaralandı. Sonra eski bir kalenin de kalıntılarının üzerinde olduğu kayalık tepe olan Sinamod'a doğru ve şehrin doğusu yönünde sürdü. Şehrin aşağı bölümünde Türk mezarlığında insan yığınları görüldü. Top taşıyan askerlere yaklaştılar. Büyük Türk kalabalığı şehirden çıkıp onların yanına gelmişlerdi. Sanki bir miting gibiydi. Aslında bu işgalcilerin dükkânlara dokunması da yasaktı ama zaten hem Türklerin, hem de Ermenilerin nallarını evlerine taşıdıklarını artık herkes biliyordu. Sonra askerler geri çekildi ve yolun yukarısına gittiler. Böylece boş dükkânları daha iyi koruyabileceklerdi. İşgalciler "eş-eş" sesleriyle silahlarını ateşlemeye başladılar. Askerler de ateşe başladı. Kısa süre sonra bunun uydurmaca bir kavga olduğu anlaşıldı. Ama bunu planlayan adamın amacını anlamak çok zordu. Sonra bu bölgedeki evlere saldırılar başladı. (Şehrin batısındaki Amerikan misyon evleri bu dükkânlardan uzaktaydılar.) Askerler saldırganları korudular ve askeri yetkililer insanları ya da bizleri yağmadan, saldırıdan ve canice davranışlardan korumak için parmaklarını bile kıpırdatmadılar. Yüzlerce çapulcu vardı. Korkunç bir biçimde, yüzlerce insanın kaçıp içine saklandığı bir ev acımasızca ateşe verildi. Kaçanların oluşturduğu büyük bir kalabalık bizim evde ve bahçemizde ve de kızlar okulundaydılar. Bizim evin dış kapısı da saldırıya uğradı ve kaçan insan kalabalığı hayatlarını kurtarma çabasına girdiler. Dar bir geçitten geçmeye çalışanlara ateş açıldı. Mermiler yağmur gibi geliyordu. Bir top mermisi aynı geçide yollandı. Bu grup tepeye doğru koşular ve şehre doğru girdiler. Kalabalık içindeki 27 tane öğrenci kız o geceki söylenmeyen bir olaydan zarar gördüler, sonraki gün de askerlerce eşlik edilerek dağıtıldılar.) Kaçakların gerisi kızlar okulunun yüksek duvarlarla çevrili bahçesinde kaldılar. Son anda bizim ağır ön kapının ayakta kalıp kalmadığını görmek için koştum. Bir ayak genişliğinde bir

delik gördüm. Ve beni tehdit eden bir silahı fark ettim. Biz bahçedeydik ama kısa süre içinde çapulcularında bahçe içindeki kapının yanında belirdiklerini gördük. Başka bir manevra yaptık ve kapıdan hızla geçtik, bu sefer kaçabileceğimiz son yer erkekler koleji olmuştu. Kaçan kalabalığın dışında Mr.W ve Mrs.A ile kol kolaydık. Aniden vahşi bir Türk binanın dış köşesinde belirdi. Elimi öylesine kaldırıp adamın gelişini durdurmayı düşündüm. Aniden durup silahını çıkardı ve tam bana doğru nişan aldı. Bir anda sadece bizi korkutmak için bunu yaptığını düşündüm ama silahından çıkan 2 kurşun adamın amacının beni öldürmek olduğunu hemen anlamama yetti. ^0 veya daha fazla el ateş edildi. Yine, hepimiz kapıdan geçerken adam Mr.Gates ve Miss Whesker'a doğru nişan alıp 3. kez ateş etti. Bu sefer de kimse vurulmadı. 400'den fazla kaçak taş binaya girince daha rahat nefes almaya başlamıştık. Kısa sürede evimin ve Mr Brown'ın evinin önünden dumanlar çıkmaya başladı. Evin bombayla yıkıldığı söyleniyordu. Kısa sürede evlerin hepsi, Kız kolejiyle bağlantı olanların hepsi yanmaya başlamışlardı ve büyük kolej binası ateşe verilmişti. Bizimkilerin hemen altında bulunan 50 ile 70 arası ev yanıyordu. Bize yakın bir şapel ateşe verildi ve kolej ve şapel arasındaki büyük lise binası da bu etkili alevlerin sıcaklığından kurtulamayacaktı. Ama bizim yeni yangın motorumuz ve yeterli su depomuz sayesinde Mr.Gates o binayı yanmaktan kurtarmayı başardı. Kolej binasında 450 kişi kadardık ve geceyi hep beraber orada geçirdik. Yanımızda çok az sayıda eşyamız ve sadece kuru ekmeğimiz vardı. Plan tüm binaların en kısa zamanda yıkılmasını içeriyordu. Ve sonuç olarak bizim burada kalmamız da imkânsızdı. Bir ev daha 3 yerinden yakıldı ama yangın söndürüldü. Mr.Brown'ın çalışma odasına bir el bombası atıldı ve bombadan az önce boşaltılmış olan bu oda yerler bir oldu. Mr.Gates'in evi yakılacaktı ama iki yere dökülen benzin yağı yanmadı. Kolej binasında 3 gece kaldık, sonra Gates'lerin evinde bir odaya gittik. Barnum'lar da oraya gittiler. Sonraki sabah, saldırıdan sonra ,Türk askeri kumandanı kolej binasını terk etmemizi istedi. Sizi burada koruyamam dedi. Mr.Barnum ise "Açıkça konuşmamızın vakti geldi. Dün seni orada tepede dururken gördüm. Bizim evlerimiz i yağmalayıp yaktılar ama sen bunu engellemek için hiçbir şey yapmadın. Eğer bizi korumak istiyorsan bunu buradan daha iyi yapacağın bir başka yer yok." Diye cevap verdi. Aynı subay 2 gün önce de şehre girmeye kalkışan bir Kürtün parçalara ayrılacağı sözünü vermişti. Kızarak cevap verdi: "15.000

Kürtün karşısında ne yapabilirim?” Şehirdeki insanları dağıtmak ve bizi buradan çıkarmak niyetindeydiler. Ve daha sonra da yakalayacaklardı bizi. Ama şimdi daha fazla yazmamalıyım, aslında yazacak o kadar çok şey var ki. İstanbul’a yazdık ama mektuplarımızın oraya ulaşıp ulaşmadığından emin değiliz. Defalarca telgraf çektik ama telgraflarda her şeyi anlatamıyorsun. Köylerdeki, Müslüman olmamız için yapılan baskı çok kötü. Bir çok insan anında vuruldu veya kesildi. Çünkü Hıristiyan kaderlerinde vazgeçmeyi reddetmişlerdi. 7 kardeşimizin ve 6 rahibin öldürüldüğünü daha yeni duyduk. Ama bu korkunç detaylara girmeye vaktim yok. Eğer mektupları gönderebilirim, belki gene göndermeyi deneyebilirim. 45 tanesi batı bölgesinde öldürüldü, 100 tane de tüm şehirde. Husenik’te 200 ölü, 200 ‘de yaralı var. Resmi raporlar Türklerin öldürüldüğünü söylüyor ama onların kılına dahi zarar gelmedi. Ne ölüleri ne de yaralıları var.

Harput’un kuzey batısında, bölgenin en dikkat çekici şehirlerinden Arapkir var. Ermeniler girişimci ve tutumludurlar ve çoğu da Müslümanlarla iyi ilişkiler içindedirler. Amerikan misyonerlerinin orada büyük bir etkisi vardı ve katliam esnasında 2 kadın misyoner şehirdeydi. Onlar için Harput’a geri dönme vakti gelmişti ama her türlü güçlük önlerine konuluyordu. Her yerde anlık heyecanlar ortaya çıkıyor ve Ermenilere terör uygulanıyordu. Sonunda kadınlar oldukça değerli hediyeler karşılığında bir katırcı ve bekçi bulul, eve dönüş yolculuğuna başladılar. Bunlardan birisi bu yolculuğu şöyle yazar:

“Yolculuğumuz etrafi hırsızlıklarla dolu bir kırksal alandaydı. İki defa zaptiyelerimiz durdurup bizi soymak için izin vermelerini istediler. Arapkir’den kaçarken en zor anlarımızı yaşadık. Çünkü oradaki yönetim hiç zaptiyesinin olmadığını açıklamıştı. Sonunda değerli hediyeler vererek bir tane bulduk. Sonra da bir haftamızı bir katırcı aramakla geçirdik. O Kürt idi ve hayvanları çok tembel ve yavaştı. Sanki çok güvendeymişiz gibi hoş bir seyahatımız oldu. Bizi parçalara bölüp kesme niyetinde olan ilk hırsız grubu 7 kişilik bir Kürt gruptu. Atımın üstünde dimdik durdum ve onlara bakmadan çabucak yanlarından geçtim. Sanki bir şey yokmuş gibi davrandım ve sonra da bizim kervanın geri kalan bölümü aynı ruhla beni takip etti. İkinci grup hepsi silahlı 20 kişiden oluşuyordu. Gene geçtik . Sonraki grup benim atıma göz diken bir kişiydi. Beni vurup Necip’i kendine almak istiyordu. Görülecek

bir sürü hırsız vardı. Sonraki geceyi yalnız bir handa geçirdik. Orada büyük bir tehlike altındaydık.

Bu han Ofrate'nin diğer tarafındaydı. Zaptiyemiz Maden kasabasında değişecekti ama yönetici bize gene zaptiye vermedi. Kendimi ona gitmek için zorladım. O da bana bizi Maden'e getirenin geri kalan yolu da götürmesi gerektiğini söyledi. Yönetici ne kadar gaddar ve acımasız bakıyordu. Ama kalbinde küçükçük bir acıma duygusu da vardı. Bizim hizmetçiyi pazardan yük taşıırken görünce ;"Acele et yavrum (hayvanlar için kullanılan bir acıma sözü), çabuk git." Dedi. Neler olacağını biliyor gibiydi. Bizim zaptiye bizden oldukça çok para aldı. Zaten istediği her şeyi vermeye razıyım. Bize karşı iyi ve nazikti. Maden'den ayrılmamız bizi fazlasıyla memnun etti. Hepimiz korkuyorduk, ve sonraki gün fırtına esmeye başlamıştı. Çok dünyevi bir yerdi burası. Herkes meşguldü değerli eşyalarını saklamaya çalışıyorlardı. İnsanların solun yüzleri ve uzun dalan gözleri vardı.

Malatya ve Arapkir'de Ermeniler kendilerini savunmayı başarmışlardı. Ama aslında sadece Türklerin daha büyük bir kızgınlığını harekete geçirmiş oldular. Daha büyük bir acı çekmelerine sebep oldular. Sadece birkaç Türk öldürülmüştü. Katliamdan sonra yapılan hesaplamalara göre Malatya'da 5.000 ve Arapkir'de 2.000 Ermeni'nin öldürüldüğü tahmin ediliyordu. Türklerden ise en fazla 500 kişi ölmüştü.

Malatya'da tüm Ermeniler, Gregoryenler, Roman Katolikler ve Protestanlar 2 kiliseye toplandı ve kendilerinin etrafını çevirenlere karşı hayatları için savaştılar. Kiliselerin birindekiler korunma karşılığı silahlarını bırakmayı kabul etti ama sonra etrafları çevrildi çoğu öldürüldü. Aslında boş alanlar tam tespit yapılmasını engelliyor ama aşağıdaki tablo ve notlar Harput bölgesine göre hazırlanmıştır ve bu korkunç çalışma hakkında bir bilgi verecektir. Bu liste sadece tek bir ay içinde, 1895 yılı Ekim ayının son dönemlerindeki durumu gösterir. Bu bilgiler büyük bir özenle toplanmış ve belki de abartıdan uzak tam bir geçeklik gösterilmiştir. Nüfustan ziyade ev sayıları verilmiştir çünkü bu metot daha güvenilir olacaktır. Evlerdeki insanların sayıları 5 ile 30 arasında değişmektedir. Muhtemelen ortalama olarak 8-10 kişi mantıklı bir ortalama olacaktır.

yardıma izin verilmedi. Palu yakınındaki 44 köy yağmalandı. 7 tanesi yakıldı. Kaşmat'tan 20-30 kadın yıkıntılara geldi ve hepsi çıplaktılar. Çoğu tecavüze uğramıştılar.

...Bu yerlerin hepsi o zamanki bilgilerin elde edilebildiği yerler. Çoğu yerde yaralıları kimse saymadı, ölü sayısı ise her gün arttı. Peri ve Palu yakınlarındaki köylerden hiçbir sayı alınamadı. Aslında toplam sonuç çok fazla olacaktır. Kadınlar üzerine yapılan şiddetle ilgili hiçbir kayıt tutulmamıştır. Her bölgeden onlarla ilgili haberler geliyordu ve artık kayıt tutacak sayı çoktan aşılmıştı.

Eğer bu bölümlerde anlatılan korku gerçeğinden şüphe duyan varsa aşağıda verilen ve Türk resmi ajanlarınca hazırlanan, Harput'taki şiddet ile kalpleri yerinden sökülmüş resmi yetkililerin hazırladığı istatistik tablosu ile ikna edilebilir. Bu ajan tabloyu hazırlamak için çok zaman harcadı, belli sebeplerden dolayı gizlice çalıştı, ve bilgileri saklamak için alışılmamış yollar denedi. BU tablo yapılan en gerçekçi tablodur. Böyle durumlarda gerçek bilginin güvende tutulması önemli olduğu için ve hep abartma eğilimi görüldüğü için bazı bölümler tespitlerin üzerinde olabilir. Ayrıca bu doküman bir çeviri ürünüdür. Bir Müslüman tarafından hazırlanması ve bu kişinin hem bir unvanı olması, hem de polis servisinde çalışması sebebiyle hiçbir ilgi ya da önemi olmayan kayıtlardan ayrı bir kayıt oluşu sebebiyle önemsiz bir belgedir. Ancak önceki yapılanlarla ilişkili ve onlara yakın oluşu sebebiyle ve onları doğrulaması açısından çok önemlidir.

Aşağıdaki gibi devam eder: Ermenilere kendi şartlarını iyileştirme umudu Avrupalı güçlerce verilmiştir. İmparatorluğun bir fermanı Avrupalı güçlerin dayattığı reformları yerine getirmeyi gerektiriyordu. Bu açıdan Türk nüfusu burada bir Ermeni belediyesini kurulacağı konusundaki endişelerinden dolayı çok heyecanlıydılar. Ve zavallı Ermenilere büyük bir düşmanlık beslemeye başladılar. Birlikte yaşadıkları Ermeni insanlarla birliktelikleri ve dostlukları 600 yıldır devam etmekteydi. Onların kızgınlığına yönetimin izni ve katkısı da eklendi. Reformlar ele alınınca Türkler Ermenilerin adına bile şeytanca bir kin besliyorlardı. Vilayetteki Türkler komşu Kürtlerinin de katılımıyla i binlerce kişi oldular ve sadece orduda bulunan silahlara sahip olarak, Türk subayların önderliğiyle, gün ışığında açıkça Ermeni dükkânlarına, mağazalarına, depolarına, manastırlarına, kiliselerine ve okullarına saldırdılar ve tabloda 4. Sıraya inen korkunç gaddarlıklar yaptılar.

Rahipleri, papazları, öğretmenleri ve halka hizmet eden insanları işkencelerle öldürdüler. Vücutlarına korkunç eziyetler ederek korku saldılar ve çoğu zaman da ölümlerini bile gömmelerine izin vermediler. Bazılarını yaktılar ve bazılarını da köpeklere veya vahşi hayvanlara yem olarak verdiler. Kilise ve manastırları yağmaladılar, ve oradaki insanların eşyalarını aldılar. Paraları, süs eşyalarını, kap-kacak, ev eşyaları, yiyecekleri, erkek ve kadınların iç çamaşırlarını bile aldılar.

Yağmadan sonra çoğu evi, kiliseyi, manastırı, okulları ve dükkânları yanlarında getirdikleri petrol yağı ile yaktılar. Ve büyük taş kiliseleri, ki onları yakamamışlardı, farklı biçimlerde yıktılar. Bazı kiliseler camiye çevrildi ve Müslümanlara ait oldu. Diğer kiliseler tüm yoksunluklar ve zorluklarla büyük sıkıntılar yaşadılar. Ve kutsal kitapları paramparça edildi, bok yığınlarının üzerine atıldı. Hatta toplu kutlamalarda kullanılan kutsal eşyalar bile fahişelerin başlarına kondu. Bunun yanında papazlar, kadınlar hatta küçük çocuklar bile zorla Müslüman yapıldı. Erkeklere beyaz örtüler örtüp onları gaddarca sünnet ettiler. Kadınların saçlarını topluca kestiler - diğer Müslüman kadınları gibi - ve onları Müslüman imamlara gönderdiler. Evli kadınlar ve kızlar dini kanunlara karşı geldiler ve bazıları zorla evlendirildiler ve hala da Türklerin evlerinde zorla tutuluyorlar. Özellikle Palu, Siverek, Malatya, Arapkir ve Cankuş'ta birçok kadın ve kız askerlerin karakollarına götürüldü ve orada onlara tecavüz edildi. Çoğu böyle bir onursuzluktan kaçtı ve kendilerini Euprote (Fırat) nehrine attılar ve bazıları da bir şekilde hayatlarına son verdiler. Harput, Kesirik, Malatya ve Arapkir'de öldürülenlerin çoğunun askerlerce öldürüldüğü aşıkardır ve Harput'un yukarı bölgelerindeki misyonerler ve Gregoryenlere ait kilise ve okullar top mermileriyle yok edilmiştir. Tüccarlar, bankerler ve diğer Ermeniler 1 ekmeğe muhtaç edilmişlerdir. Eğer acil yardım gönderilmez ise bu sıkıntıda olanların çoğu açlıktan ve soğuktan ölecektir.

Hükümet insanların can güvenliğini sağlama konusunda çok az çaba göstermekte ve özel bir koruma sağlanmaz ise şu anda hayatta olanlar da telef olacaktır. Şimdiye kadar olan kaybın tespiti mümkün değildir. Sadece Egin şehrinde 1200 lira fidye verilmiştir. Bazıları bunun 1500 lira (5280 dolar) olduğunu söyler.

Bu olaylar bahsettiğim sebeplerden dolayı ortaya çıkmıştır. Bunu bir raporla göstermeyi diliyorum, insanlık adına söylüyorum ki Ermeniler bu saldırılara cevap

vermemişlerdir. Bu tespitlerin doğruluğu gerçektir ve abartılmamıştır. Figürlerin yüzler veya binler ile abartılması olasıdır ancak mevcut durumun abartılması imkânsızdır. Her bir yer kendi korku hikayesine sahiptir ve bireysel durumlar ele alınırsa, kayıtlar insanların hayal edebileceklerinin çok çok ötesine gider ki bu da sadece Tanrının ve meleklerin elinde olan bir şeydir.

ANTEP MARAŞ URFA

Suriye'nin Kuzeyinde Durum- Hiç Milliyetçi Hareket Yok-Antep Katliamı-KÜRT Kadınları-

Bir Türk Yüzbaşı Yağmaya Devem Ediyor-Bir Albay Kontrol Ediyor - Yaralılara Gösterilen Özen - Maraşta 2 Saldırı - Amerikan Evinin Yakılması - Zeytin'de Cesur Bir Adam-Urfa Katliamının Hikayesi

Güney Toros Dağlarında (kuzey Suriye olarak adlandırılır) büyük şehirler vardır. Bunlar Halep, Antioç, Antep, Birecik ve Urfa'dır. Dağların tam eteğinde de Maraş vardır. Oradaki alanın ortasında Zeytun, Elbistan, Behasni, Adıyaman ve bazı diğer şehirler. Halep tam bir Müslüman şehri ama daha çok Arap izleri taşıyor. Orada yaşayanlar sınırlı bir Türklük özelliği gösteriyorlar. Halkın büyük çoğunluğu, Müslüman veya Hıristiyan olsun genellikle Suriye ırkından. Antioç ise daha az Arap elementi taşıyor. Ama diğer şehirler Türk ve Ermenilerden oluşuyor. Türkler Osmanlı veya Selçuklu izleri yerine tam bir Türkoman izi taşıyorlar. Ermeniler sadece kendi dillerini kaybetmekle kalmamış, Ayrıca Anadolu Ermenilerinden de kendilerini tamamen farklılaştırmışlar. Bunun sebebi belki de aralarında duvar gibi dağların olması ya da baskı altında olmalarından , ya da öyle kabullendiklerinden dolaydı. Hangi sebeple olursa olsun güçlü karakterleri, genel refahları ve yeni fikirlere olan açık kapıları hemen göze çarpardı. Protestan misyonerler aralarına iyice sızmıştı ve şehirlerde kurulan okul sistemleri belki de imparatorluktaki en iyileriydi. Genel olarak barışçıldardı ama dağlarda bile kendi bağımsızlıklarını engelleyecek kadar yavaş davranmıyorlardı. Birkaç Türk, İnsanlarının isteğine bağlı olarak Zeytun'a girmeye çalışmışlardı ve Antep'teki yerel şehir konseyi temsilcileri hep ileri adımlar atıyorlardı ama bunu hep diplomatik adımlar olarak ve saldırgan olmayan bir tutumla gösteriyorlardı. Eğitim alanındaki ilgilerinin doğal sonucu

olarak genç erkekler için Antep'te bir kolej kuruldu. Maraş'ta ise genç kızlar için bir kolej kuruldu. Ve her iki şehirdeki öğrenciler de gelişimci fikir e yeteneklerini gösterdiler. Çoğu yerde Müslümanlarla olan ilişkileri dostça idi. Maraş'ta ise dağlık bölgede kıskançlık ve düşmanlık oldukça belirgin bir haldeydi. Ermeni devrimciler fazla bir çaba göstermemişler, başarı kazanamamışlar ve bu toplumları harekete geçirmeye çalışmamışlardır. Ve kuzeydeki değişim rüzgârları çıktığında bu yörelerin boşalacağı hissi yayılmaya başlamıştı. Maraş'ta ise bir istisnai durum olabilirdi ve Türk hükümetinin kolejlere bağlı olarak yükselen kıskançlığı Antep için bir korku yaratmıştı. Rüzgar çok kuvvetli idi. Çünkü bölgedeki Türklere İstanbul katliamının haberleri çok çabuk ulaşmıştı. Önce küçük yerlerde karışıklıklar çımaya başladı. 3 Kasım'da Urfa'da bir saldırı ve 2 hafta sonra da Rüzgar Antep'e düştü. Görgü tanıklarının aşağıdaki hikâyeleri olayı daha iyi bir şekilde ve her şeyiyle anlatacaktır. Mektup şehir den uzakta, oldukça uzak bir tepeye kurulmuş olan kolejden yazılıyor.

“Antep, Pazartesi, 18 Kasım 1895

Kendimizi, son günlerde şehrimizi komşu şehirleri silip süpüren Müslüman fanatizminin çıkışından kaçırmayı başardığımız için kutlamaktayız. Ama cumartesi sabahı, en küçük bir uyarı dahi olmaksızın, kahvaltı yaptığımız esnada, şehirde kan ve yağma olaylarının başladığını belirten silah sesleri ve büyük bir çığlık, bağırışma seslerinin geldiğini duyduk. İlk önce kadınlar aklımdan geçti, sonra da seminer ve hastanedeki kızlar. Silahıma sarılarak atıma atladım ve hemen oraya hareket ettim. Bir sürü silahlı Kürt'le karşılaştım ve onarın yanından geçtim. Tam olarak hastanenin ve seminerin yakınlarında bir yerlerde oturuyorlardı, ama benimle ilgilenmediler bile. Şehrin yakınlarında, kolejden bana doğru korkunç sesler geliyordu. Savaşan erkeklerin seslerini, kadınların ve çocukların çığlıklarını ve belki de en kötüsü, Türk ve Kürt kadınlarının lullullullullullul seslerini, erkeklerini saldırmaları için teşvik ettikleri seslerini duydum. Kızların okulunun ve hastanenin henüz saldırıya uğramadığını gördüm. Dr.Hamilton ve Miss Trowbridge karşı koyamadığımız bir düşünceyle seminerdeki kadınlara katılmaktansa görevlerinin başında kalmayı tercih ettiler. Seminere geri dönüşümle beraber Sanders kardeşleri orada buldum ve hemen sonra bizim sevgili komşumuz Hacı Hüseyin Ağa içeri girdi

ve pazarda çıkan isyanın haberini verdi. Birkaç yıl önce onun kardeşinin hayatını kurtardığım için onunla hep arkadaş olmuştum ona tam olarak güvenebileceğimi düşünüyordum. Ancak birkaç dakika içinde üniformalı 200 kadar asker sokağı doldurdu ve seminere doğru yürüdüler. İçimde bir umut hissettim. En azından hükümetin Amerikalıları korumaya niyetlendiğini düşünmeye başladım. Seminerin üst verandasından Hıristiyan evlerine girip yağma yapan ve ev eşyalarını alıp götüren yağmacı kalabalığı görebiliyordum. Evlerin çatılarından taşlarla silah atışlarıyla kendini savunmaya çalışan bazı cesur Hıristiyanları da görebiliyorduk. Ayrıca lulululuululul sesleri çıkaran Kürt kadınlarını, çığlıkları, ölümleri ve yaralanmaları, erkeklerin çığlıklarını, haykırışlarını ve silahların sık seslerini duyabiliyorduk. Hastane kapısına doğru bir saldırı başladı ama Hacı Hüseyin askerler gelip onları çıkarana kadar karşı koymayı başardı. Şehrin aşağı kesimlerinden gelen ateşlerden çıkan duman bulutları hastanelerdeki kadın hizmetlilerin terörüne eklenmişti, ki bunların bazıları bu komşuluğu birlikte yaşamışlardı. Ama okuldaki kızlar aslında çok olumlu davranışlar gösterdiler. Öğleye doğru hastane veya seminere karşı bir saldırı tehlikesinin olmadığını görülmesi üzerine Sanders kardeşleri orada bıraktım ve kaleye döndüm. Burada 30-40 kaçak buldum. Çoğu dağlarda çalışan taş işçileriydi. Yanlarında birkaç kadın ve çocuk da vardı. Hemen öğleden sonra şehrin bize yakın olan yerlerindeki kargaşalıklar durdu ama şehrin merkezinden gelen evlerin yanık dumanları ve silah sesleri bu düşmanca hareketin hala devam ettiğini gösteriyordu. Köylülerin sırtlarındaki yağma mallarıyla yaptıkları bitmek bilmeyen geçişler ve bazı eşek ve deve yükleri bize bunu gösteriyordu. Yağma bölgesi oldukça geniş bir alanı kaplıyordu. Her ne kadar bir gece saldırısı olmasa da olabilecek bir saldırıya hazır olmak gerekiyordu. Bu yüzden kampustaki en uygun yere bir barikat kuruldu. Çok yorulduk ama uyumak yoktu. Gece bir şey olmadı ve bulutlu bir sabah şehrin üstüne çöktü. Güneş doğarken köylüler şehre girmeye başlamışlardı. Ama bundan sonra da askerler onları durdurmaya başladı. Onların askerlerden uzakta olmalarına ve topluca geçmelerine izin verdiler. Saat 11 civarlarında beyaz bir atta bir yüzbaşı gördüm. (Hem adamı hem de atı tanıdım.) Yağmacılara yaklaştı. Yağmacıların sayısı 200 civarındaydı. Şehirden daha önceden atılmışlardı. Sonra askerlerle beraber şehre döndüler ve onlar daha şehre ulaşmadan tüm kalabalık gruplar askerlerin

önüne geçtiler ve sokaklara daldılar. Sonra tekrarlanacak sahneyi biliyordum. Ve dürbünü alıp kolej kulesine daha iyi bir görüntü alma umuduyla çıktım. Kalabalığın başı görünene kadar çok beklemek zorunda kalmamıştım. Kalabalık tamamen yakılıp yağmalanan Paşa caddesinden geliyorlardı. Sokağın dışına taştilar. Türk köylüleri, şehirli Kürtler ve yaklaşık 1500 kişiden oluşan grup Hıristiyan bölgesi Haik'e doğru bir dönüş yaptı. Bu bölgede girişte çok güçlü sağlam bir kapı vardı. 30-40 kadar Hıristiyan evlerinin tepesinde toplanmıştı. Kapıya yaklaşanlara karşı taşlarla ve birkaç ateşli silahla bekliyorlardı. Evlerinin çatılarında olmanın verdiği avantajla 45 dakika içinde onlara dayanıp, onları geri püskürtmeyi başarmışlardı. Bu arada şehrin kuzey tarafında aynı yüzbaşı kontrolünde hareket eden 1000 kadar yağmacı gördüm. Yüzbaşının burada görünmesinden kısa bir süre sonra bir grup ayrıldı ve 2-300 kişiden oluşan bu grup küçük Hıristiyan bölgesine doğru koşmaya başladı. BU saldırılar olurken dolu silahlarıyla bekleyen bir sürü asker vardı. Saldırımı engellemeye ilişkin hiçbir hareket yapmadılar. Ve sonuç hiç itirazsız tam yüzbaşının beyaz atının üzerinde planladığı bir biçimde yürüyordu. Ama planı istediği gibi gitmedi. Yağma Kuzey tarafında sürerken bir binbaşı görüldü ve hemen ardından askerler eşkıyaların başlarına onları korkutmak için ateş etmeye başladı. Ve şehrin dışına çıkarıldılar. O anda havaya açılan birkaç atıştan çok korktuklarını düşündüm. Ama güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre binbaşı eşkıyaların 4 tanesini vurmuştu. Dün sabah hastaneye gitmeye teşebbüs ettim ve bu sabah gene denedim ama bana bunun için izin vermediler.

Mr.Sanders dün kuzey kıyısında yaralananlar olduğu ve hastaneye götürüldüklerini, birinin gece öldüğünü, diğerlerinin de durumunun ağır olduğu haberlerini getirdi.Dr.Hamilton, Miss Trowbridge ve Solomon'un desteğiyle onlara bakıyordu. Bizler şimdilik kesin yaralı ve ölüsayısı hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Her ne kadar Hıristiyan bölgesinin yağmalandığını bilsek de olay tam olarak neden olduğu zararlar hakkında da bilgimiz yok. Hıristiyanların asıl çoğunluğu Haik ve Kyajuk bölgelerinde yaşarlar. Yağmalanan bölgedeki kadınlar ve çocuklar orada bulunan camilere doldurulup İslam ya da ölüm seçeneğiyle baş başa bırakıldılar. Ama eğer zamanı gelmeden öldürülmezlerse tabii ki şehrin kontrolünü hükümetin ele geçirmesiyle serbest kalacaklardı. Bugün yabancı yağmacılar şehir dışına çıkarıldılar ama köylüler hala serbestçe şehre girip çıkabiliyorlar. Daha önceden

söylediğim gibi Halep'ten gelen bir miktar jandarma şehrin dışına çıkan yolları tutmaları için görevlendirildi. Ayrıca görevleri yağmacıları tutuklayıp, aldıklarını geri vermelerini sağlamaktı.

Aldığım bu şey belanın neredeyse bittiğinin işaretidir. Yaralılara bakmak için şehre girmeyi o kadar çok istiyorum ki. Hükümete hastanelere gitmek için izin başvurusunda bulunduk ama hala cevap alamadık. Dün benzer bir ricayı reddettiler ve aramızda oldukça fazla sayıda asker olduğu için oraya gitsek de imkansız...

24 Kasım Pazar Akşamı

Mektubun ilk bölümünü yazdığımdan beri neredeyse 1 ay oldu. Salı sabahı şehre gidip kaymakamı görmeme izin verdiler. Ve askeri komutan Alai Paşa benim benim Müslüman toplumundaki en kayda değer uyumu yaşadığım kişidir. Ona yaralıların hastaneye getirilmesi ve ölülerin de gömülmesine izin verilmesi için başvuruda bulundum. Her iki ricamı da dikkate aldılar ve Dr.Habib bir grup asker eşliğinde 50-60 yaralı getirdi. Bu kadar yaralı benim sadece yarım saatlik orda bulunduğum süre içinde hastaneye getirilmişti.

Kısa zaman içinde işimizin başındaydık ve işlerimizi düzene koymaya başladık. Cumartesi öncesinde yaralanmışlardı ve bu süre içerisinde hem hava koşullarına hem de pis kalabalık ortama dayanmak zorunda kalmışlardı. Kaçabilenler şanslıydı. Doktorun dokunup muayene ettiği hastaların yaraları temizlik açısından berbat durumdaydı. Yaralanmalar çoğunlukla kafa üzerindeki bıçak ya da kılıç yaralarıydı. Ya da kafayı korumak için kalkan kollarındaydı. Kaçabilenler de bile bazen birkaç tane bazılarında ise bir düzine yara mevcuttu. Birkaç ateşli silah yarası vardı ki bunlar da askerlerin yaptığı yaralamalardı. Öğleden sonra tam kendimizi yaralıların bakımını ele aldığımız için kutlayacağımız esnada 21 yaralı daha geldi. Bunlarla hava kararana dek uğraşmak zorundaydık. O gün gelenlerin içinde 4-5 tane kötü kesik vardı ve kesmek zorunda olduğum 2 kol ve birkaç çok kötü durum daha mevcuttu. İçlerinden 3 tanesi öldü. Her gün yeni kişiler geliyor, olaylar değişiyordu. Şimdiye kadar hastanede baktığımız yaralı sayısı 150'ye ulaşmıştı. Ölülerin sayısını bilmiyoruz. Ölüler gömüleceği sözü verilmesine rağmen bu söz tutulmadı. Hıristiyan ölülerinin çoğu her türlü eziyetlere maruz bırakılarak şehrin dış eteklerine gömüldü, yakıldı veya eski çuvallara konulup

köpeklere yem yapıldı. Bazıları buralara atıldıktan sonra üzerleri taşla kapatıldı. Ölümlerle ilgili en iyi tahmine göre Müslümanlardan 10-12 kişi ve Hıristiyanlardan 300-400 kişi öldürülmüştü. Katliam hiçbir belirti olmaksızın dükkânlarda başlamıştı. Ve zavallı Hıristiyanlar kurbanlık koyun gibi sürüldüler. Karşılarında sayıca 3 kat daha fazla ve silahlı bir güç vardı. Saldırı pazardan ve dükkânlardan Hıristiyan bölgesine doğru kaydı. Tüm Hıristiyan dükkânları yağmalandı ve bunların çoğu fakir halkın işlettiği yerlerdi. Yağma Hıristiyan bölgesine daha etkin bir biçimde ulaştınca önemli dirençlerle karşılaştılar. Sokakların çoğunda ağır, kapanabilen sağlam kapılar vardı. Bazıları iyi savunuldu ve saldırı süreci iyi kontrol edildi. Gece olunca olaylar duruldu. Şimdiye kadar öğrendiğimize göre hükümette veya Müslüman beylerden herhangi bir müdahale gelmemişti. Askerler saldırıların içinde bulunmuş, kendilerini ortaya atmayıp büyük kıyımı durdurmaya yönelik hiçbir önleyici davranışta da bulunmamıştır. Sonraki gün halka baskı yapmaya başladılar ve şimdi çıkabilecek genel bir isyanı engellediler. Ama zavallı Hıristiyanlar terör mağduruydu ve hepsi evlerinde veya kiliselerde ölümü bekliyorlardı. Dün, şehrin Hıristiyan bölümüne büyük bir saldırı yapacak olan büyük bir grup teşebbüsü vardı ama askeri güçler fazla bir zorlukla karşılaşmadan bunu halletti. Bu durum şehrin güney kıyılarındaydı. Ve askerler geri çekilirken 2-3 ev yıkılıp yağmalandı ama kimse ölmedi.

8 Aralık 1895

Durum değişmeden zaman geçmeye devam ediyor. Son yazdığımдан bu yana başka kargaşa çıkmadı ve durum biraz rahatlamış görünüyor. Ama Hıristiyanlar evlerinin dışına henüz çıkmaya cesaret edemiyorlar ve işler tam olarak durmuş durumda. Kolej hala şehirden bir dizi asker kordonuyla ayrılmış durumda ve geri dönmeye ve yüzbaşından izin almam gerekmeden şehre gidip gelebilen tek kişi benim. ‘ asker koruması olmadan benim de şehre gitmeme izin verilmiyor. Bu tamamıyla benim korunmam için ama benim insanlarla olan ilişkiyi sınırlandırıyor ve diğerlerinden alabileceğim daha fazla bilgiye ulaşmamı engelliyor. Yargıç Temel’den bizi sahile kadar götürecek silahlı bir koruma aracı için telgraf aldık. Orada bizi bir Amerikan gemisi bekleyecek ama biz buradaki zavallı insanları düşünmekten, buna sevinmeye bile zaman bulamadık. Ama tabii ki kendi çocuklarımız ve kadınlarımız için çok sevinmiştik. Şimdi şehirde 3000 ya da 4000 asker var ve bu asker kontrol altında

oldukları sürece artık şehirde katliam riski yok. Katliamları araştırmak için buraya gelen komisyonun Müslüman üyeleri arasında bir söylenti var ve onlar da tutuklama yanlıları olduklarını söylüyorlar. Dün kaymakam bana barış görüşmeleri yapmak için Zeytun'a gidip gidemeyeceğimi sordu. Ben tabii ki istekli olduğumu ve hükümetin böyle bir şeyi istemesi durumunda çok memnun olacağımı söyledim. O da yüksek dereceli memurlarla bu konuda iletişime gireceğini söyledi. Ondan şu ana kadar henüz bir öneri almadım. İlk defa 1 gün dinlenmeyi başardım. Hastalarımız iyiler, sadece biri ölebilir. Alacağım haber öldürülenlerin 400'e ulaştığını gösteriyor. Saldırı aslında tam anlamıyla provoke edilmemişti ve 10'dan daha az sayıda Müslüman ölmesi bunun sadece gaddarca bir kasaplık oluşunun bir göstergesiydi. Kadınlar ve kızlar kocalarını ve çocuklarını savunduklarında birkaç istisna hariç pek fazla rahatsız edilmediler.

Ama küçük çocuklar acımasızca sanki birer erkekmiş gibi öldürüldüler. Çok kötü zamanlardı ve sana daha korkunç detayları yazmıyorum. Dayanmayı zorlaştıran şey ise dış dünya ile iletişimin imkânsızlığı. Neler olduğunu veya burada olanların dış dünyaya nasıl gittiğini bilmiyoruz. Mektuplarımız postada kontrol ediliyor, gazetelerin bize ulaşması engelleniyor, telgraflarımız gönderilmiyor ve özel mesajcılar gönderme istediğimizde de tutuklanıyorlar. Ve casus olarak nitelendiriliyorlar. Biz de iki durumda da öldürülüyoruz. Mektuplar şimdi eskisi kadar incelenmiyor ve her şey daha iyi olmaya devam ederse bu mektubu sonraki postayla göndermeye çalışacağım.

Hiç bitmeyen silahların gücünün görevimizin ağırlığının altında olduğunu hissediyor ve yaralılara ve hastalara yaptığımız yardım bizleri çok mutlu ediyordu. Binlerce evsiz ve dul gelecek kış ayları boyunca ne hale gelecekti. Antep diğer yerlerle kıyaslanırsa çok az bir kayıp yaşadı. Ve Antep'te hala bu kış desteklenmesi gereken en az 2000 kişi var.

Antep'deki saldırıdan 3 gün sonra Maraş'ta da saldırılar oldu. 13 Kasım'da daha önceden başlamış bir başkaldırı vardı ve 4 hafta boyunca kargaşa artarak sürdü. Ama asıl katliam 18 Kasım'da oldu İlk olarak bir görgü şahidi şöyle yazıyor:

O ana kadar en az 50 kişi öldürüldü. Ve belki de 300 tane yaralı vardı. Bazılarının yarası ölümcül idi. Sorun bir Müslüman ile Ermeninin Müslüman'ın ölümcül bir yara almasına sebep olan kavgalarına bağlanıyordu. Bu 24 Ekim'de

olmuştı. Sonraki gün adamın gömülmesinden sonra, saldırı gene başladı. Bir Türk yetkiliye göre isyan zaten çıkacaktı. Düzenin bozulması ayın 25'ini Cuma gününü bulacaktı. Planın Pazar günü uygulanacağı sözü geldi çünkü Ermeni toplumu kiliselerde olacaktı. Bunu tam olarak bilmiyoruz ama hiç bir şey olduğundan daha gerçek olamazdı. En kötüsü mutassarıf'ın Ermenilerin dükkânlarını açma çağrısı için 3 kere gönderilen tellalin bağırmasından sonra ortaya çıktı. Bunu kabul edenler dükkânlarını açtı. Bu çok önemliydi. Gayrimüslimleri incittiklerinden dolayı hiçbir Müslüman tutuklanmadı. Hıristiyanlara yardım edenlerin birkaç tanesi tutuklandı. Gün içi düzen yavaş yavaş düzeliyor. Etkin pozisyonda olan ve ya etkili gücü olan Ermeniler tutuklanıyor. 2 gün önce 3. Protestan kilisesinin papazı tutuklandı. O da en az benim siyasi masum oluşum kadar masumdur.

İkinci saldırıya örnek olarak aşağıdaki mektup bir fikir verecektir. Kızlar kolejinden yazılmış. Şehrin tam kenarındaki dağlarda kurulan kolej.

Maraş, 26 Kasım

Saatlerce hiçbir umut taşımadan 18 Kasım'daki katliamdan kurtulmayı başardık. Geçmiş 4 hafta boyunca Hıristiyanlar sokaklarda görüldükleri yerde vuruluyorlardı. Evler yağmalandı, erkeklerin kafaları uzun sopalara takılıyordu ve benim gördüğüm 2 küçük kız öldürülmüştü. Tam bir terör esintisiydi ve 18 Kasım'daki kasaplık da bunun zirvesiydi. O gün sabah erken saatlerde 3 kilise ateşe verildi. Silahların sesleri bize toptan imha hareketinin başladığı haberini veriyordu.

Kolejdeki kızları alıp Lees ve McCollom'ların işlettiği seminere geçtik. Bir süre sonra duvarların üstünden görünen evler yağmalanmaya başlandı. Ve biz bunu acıyla izlemek zorunda kaldık. Saat 9 civarındaydı. Arap askerler kontrollerini kaybediyorlardı. Alayın bir bölümü herhangi bir zorluğa karşı yedek kuvvet olarak şehrin batısında bekliyordu. Yakınımızda bulunan bir tepede alışık olmadığımız bir hareketlenme vardı. Ama üniformasız kimsenin olmadığı bu yere hala Araplar hâkim durumdaydı. Şahit olduğum o durumu şu anda anlatamam. Seminer bahçesindeki evlerin mahvoluşunu, 2 arkadaşımızın öldürülüşünü ve kurşun yağmuruyla yapılan saldırıyı anlatamam. Sonunda da kılıçlarını ellerine alıp merhametsizce ve çocuklar gibi inatçı bir kafayla üzerlerine saldırdılar. Akademimizdeki tüm eşyaları askerler taşıdıktan sonra yaşlı kadınlar ve çocuklar

geride kalanları alıp götürmek için geldiler. Planları sanki her şeyi alıp götürmekti. Ve ben de demiştim ki: Daha büyük, daha organize bir güç buraya gelecek, çünkü bizim karşı koyacağımızı düşünüyorlar.

İki evde 290 kişi vardı. Çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşuyordu ve ölü kadar sessizdiler. Ve bizim kızlarımız, şeker yüzlü kızlarımız, bize istemeden eziyet çektiren, onu kalbimizi acıtan bakışlarla bakan, daha önceden hiç rahatsızlık ve güvensizlik yaşatmadığımız kızlarımız. Her şeyin sonu gelmişti. Duman ve is artık bizi m etrafımızı sarmaya başlamıştı. Seminer bahçesi neredeyse bitmişti. Belki de aramızda sadece bir an kalmıştı. Ben ve Miss B. Perdenin arasından baktık ve birbirimize bakarak sessizce “Geldiler” dedik. Arapların güçlü bir kolu sokaklardaydı, sıra ile yürüyorlar ve silahları ateş etmeye hazırды. Kızlarımızın bulunduğu yerin aşağısına doğru gidip en sonunda da onlarla birlikte olacaklarını düşünmeye başladım. Birisi sokak kapısını çaldı ve dostça bir ses duyduk. Mr.Maccolom karısına, bebeklerine baktı ve gitmesi gerektiğini söyleyip gitti. Ses devam etti. Ve bu duruma şaşırıp kaldık. Ama geçit açık olmasına rağmen, bir albay ile koruması ve bizim bazı insanlarımızın içeri girmesine şahitlik etmemize neden oldu. Öğleden sonra atın üstünde bir adam gördük, askerlerin arasında atını sürüyor, onların omuzlarına yürüyor ve sanki onları başka yere yönlendiriyordu. Bu bizi hükümetin bizleri koruma adına bir çaba gösteriyorum gibi bir izlenim yaratma çabası olduğunu düşünmemize sevk etti. Bana iki yaralı dindar getirdiler. Gece yarısına kadar onlarla meşgul oldum. Birisi gece yarısı öldü. Diğeri vurulmuş ve çok kötü yaralanmıştı. Yarasını sardım ve hala hayattaydı. Şehirdeki Durum tarif edilemez bir durumdu. Açlık yüzünden en iyi insanlarımız ölüyordu. Askerler 4700 ölü sayısı tespit ettiler ama bu sayı aslında gerçekte çok daha fazla. Askerler yağma ile meşgul oluyorlar. Genç bir adama, Müslümanlık veya ölüm arasında bir seçim sunuldu. O ölümü seçti. Ve kafasını kesip ayırdılar. Zavallı gövdesi annesine verildi. Annesi ellerini eline alıp onu öptü ve benim oğlum Tanrıyı ve onun oğlunu inkâr etmektense ölümü seçti dedi. O İsa’yı reddetmek yerine kendi hayatını kurban etmeyi seçen binlerce insandan sadece biriydi. Hepsi bu değil tabii ki . Zeytin’de Türk askerleri Ermenilere saldırı çabası içindeydiler. Ermeniler, güçlenince Türkleri hapse atıp durumlarını kuvvetlendirdiler ve hükümete baş kaldırdılar. Etkisi Maraş’ta çalkalanmayla ortaya çıktı. Askeri yönetim başkanlığı imparatorluğun

güvenliğini tehdit eden bu durumun sonlandırılmasını istedi. Bu andan itibaren farklı derecelerde şiddet devam etti ve şehirdeki her Hıristiyan yabancı veya yerli olsun tam bir terör yaşamaya başladı. 3 aydan uzun bir sürede kahraman Zeytin insanları kendilerine güvenerek, kendi beceri ve bilgilerine güvenerek hayatlarını sürdürdü. Ve sonunda 1896 Şubatında Türk hükümeti onlarla barış yapmak zorunda kaldı. Bir ay boyunca tüm dikkatler özellikle Zeytin ve Adıyaman'ı da içine alan dağ şehirlerine toplanmıştı ama Aralık ayı ortalarına gelince kargaşanın Urfa'da tekrar ortaya çıkmada başladığı görüldü. Bu şehir uzun süre boyunca Chaldes'lerin Ur'u olarak tanınmıştır. Bu sadece Müslüman geleneğinde değil, Hıristiyan kitaplarında da böyle bilinmektedir. Ermeni kralı Abgar'ın eski Suriye kilisesinin ünlü kurucusu Efren Syrus'un şehridir. Müslüman ve Hıristiyanların ilgi duyduğu, bazı anlarda Müslüman fanatizminin baskın olduğu bir yerdir. Şehirde yalnız bir Amerikan misyoneri kadın vardı. Onun güvenliğinden duyulan endişe ile Antep'teki misyonerler onu geri getirmeye çaba gösterdiler. Ama o orada kalmayı tercih etti. Onun durumu aşağıda belirtilmektedir.

Bir misyonerden mektup:

Çoğunlukla Müslümanların 2 ay önceki 40 kişinin hayatına mal olan ve 150.000 poundluk zararla sonuçlanan, 600 dükkân ve 289 evin yağmalandığı olaylardan tatmin olmadığını duyuyoruz. Bundan sonra Hıristiyanlar tamamıyla hükümetçe silahsızlandırıldı. 80 kişi tutuklandı ve başka bir terör vahşetiyle baş başa kaldı. Sona hızla yaklaşıldı. 28 Aralık cumartesi günü Müslüman bölgesinin, bize göre güneyinden gelen silah sesleri bizim için bir işaret oldu. Aniden evimizin arkasındaki tepeden bir hareket başladı. Sokaktaki askerler insanları karşılamaya gittiler. Onların önderlerine doğru birkaç el ateş ettiler. Ve sonraki vahşi insan yığınının, kana susamış insan sürüsüne, şehre girmeleri ve işlerine başlamaları için izin verdiler. Korkunç iş karanlık olana kadar devam etti. 3 asker sürününün bizim sokağa girmelerini engelliyordu. Burası yabancıların evi ve ona dokunmak yasak diye bağıryorlardı. Sayınca, bizim gölgemiz 17 ev 240 kişiyi kapsıyordu. Sürü kızlarımızın okuluna girecek kadar yaklaştı ve 3. Kapıyı kırdılar. Evi yağmaladılar. Bir kısmının dövüldüğünü ve evimin karşısındaki evin çatısından aşağıya atıldığını gözlerimle gördüm. Suriyeli ve Roman Katoliklere dokunulmadı. Diğer tüm

Katolikler evlerinin tümüyle yağmalanması ve bazı evlerin yakılmasıyla acı çekiyorlardı. Öldürülenlerin sayısı 3500'den az değildi. Hatta 4.000'e yaklaşıyordu. Tahminlere göre 1500 tanesi büyük Gregoryen kilisesinde öldürülmüştü. Cumartesi günü şehrin bu bölümü büyük ölçüde taranmıştı ve çok sayıda Ermeni geceyi güvende geçirmek için kiliseye dolmuştu. Pazar günü iş yine başlamıştı. İnsanlar kiliseye varınca askerler de kapıları kırmaya başlamıştı. Girmeleriyle beraber büyük bir can ve mal kaybı olmaya başladı. Farklı sınıflardan Müslümanların bir şeydi bu. 2 gün boyunca şehirde koku dayanılmazdı. Sonra da temizlik başladı. 2 gün boyunca insanların kemikleri ve külleri çuvallara doldurularak taşındıklarını gördük. 1500 kişi için mezar kazılma işlemi çok daha hızlı bir şekilde tamamlandı. Bazıları hayvanların üzerinde taşındı. İşlemin son aşaması kuyuların temizlenmesiydi. Büyükçe bir kuyudan 60'a yakın cansız beden çıktı diye söyleniyor. Başka bir kuyudan da 20 cansız beden çıkarılmıştı. Yaklaşık 300 kişi kilisenin çatısından kaçmayı başardı, bu çatıya içerden dar bir merdivenle ulaşıyordu. Pazar günü öğleden sonra 15 kadar tanınmış kişi ve hükümet yetkilileri (mutasarrıf veya askeri kumandan içerinde yoktu) askeri bir bando ve yanlarında muhafızlarla şehre yürüyüş yaptılar. Bizim bahçemize geldiler ve bunlar verandada konuşarak bize tam güvenlik sağladıklarını söyleyip paniğe kapılmamız için yalvardılar. Çabucak odama gittim. Ayın 29'una Pazar günü karanlık çökene kadar devam ettiler. İş bitmek bilmedi. Pazartesi günü Kürtler ve Arapların şehre girmeleri engellendi. Onları durdurmak için ateş edildi. Pazar günü tüm gün güçlü bir kuvvet yanımızdaydı. Atının üstünde bir yüzbaşının önderliğindeki askerler bizim kuzeybatı köşemizde bekledi. Yine benim güvenliğimin garantide olduğunu bildiren davetler aldım. Bu o ana kadar bana en uzun gelen gündü. Beni korumak için her şeyin yapıldığı belliydi. Çocukları için kurban olmayı kabul eden binlerce kişi için severek ölüme gidebilirdi. Yağma bitmişti. Söz ve laf kalabalığı kalmıştı. Sadece 10 Protestan evine dokunulmamıştı. Bunlardan biri benim daha önceden gölgemiz olarak bahsettiğim bölge içinde kalan evlerdendi. Bizim kaybımız 105 kişiydi. Hepsi erkekti. Ama ikisi kadın 7 çocuk, bu 9 kişi Gregoryen kilisesindeydi. Yaralılarımızın sayısı çok fazlaydı. Benim baktığım sadece 18 kişi var. Bunların çoğunun ölümcül yaraları vardı. Birinin 11, birinin 18, kafalarında ve boyunlarında kılıç yaraları vardı. Birkaç tane silah yarası olanlar vardı. Tüm şehirde sadece 1 doktor vardı. 350 kişiye

bakmak zorundaydı. Bir yaralıyı görmek için, benim onu aramam üzerine geldi ve elini kaybetmesini beklediğim yaralıya baktı. Tanrıya şükürler oldun ki işimizi iyi yapıyorduk. Kendim gibi bu işlerde tecrübeli olmayan 3 kişi daha buldum ama ben gibi onlar da çok dikkatli ve duyarlılardı. Kilisedeki çoğu yaralının yarasını sardık. Okuldaki odalarımız (müdür odası hariç tüm odalar) ihtiyaç içinde olan 250-300 kişi tarafından doldurulmuştu. Evimiz de doluydu. Ailesini büyük korkular yaşayarak kaybedenler bize yakın olmayı istiyorlardı. Hepsini alamayız ve bunu sevdirmemiz de pek kolay değil. Bazılarının çok az yiyeceği vardı. Evlerde duranların bazılarının da hiçbir şeyi yoktu. Ama duygularını belirten bazı büyük adamlar Türkçe tarz ile “Allahtan geldi” sözüne paralel olarak provizyonlar gönderdiler. Buna gerçekten çok müteşekkir olduk. Hükümet yaklaşık günde 200 somun ekmek veriyordu. Ama tüm bu kibarlıklar yakında sona erecek. Daha fazla fakirlik ve yoksulluk olacak. Protestan papaz Rev.H.Abau heyetinin ve kilisenin birkaç etkin üyesi ölenlerin arasında. B papazın cesedini korumaya çalıştım ama koruyamadım. 6 çocuğu hemen bize geldiler ve bize katıldılar.

Bu olaylardaki durumlar Türkiye’de çok olağandır. Grupça ilerlemek ve öldürmek, bu hareketi başka bir hareketle kadınları ve çocukları camilere, hanlara veya Müslüman evlerine sokan bir hareketle tertip edilir. Son olarak evin boşaltılmasıyla sonuçlanır. Çocuklar ailelerinden ayrılır. Ve bulunmaları çok zaman alır. Bana yapılan tekliflerden biri de ismini vereceğim bir kişinin hemen bulunması teklifiydi. Beni koruyanların sayısı Pazar gününden beri 20 kişiydiler ve sanki kraliçeymişim gibi her isteğimi yerine getiriyorlardı. Onların yardımını her türlü işte kullanıyordum. Marketler kapalı ve ihtiyaç olan bir şeyi elde etmek çok zor. Yağmalanan evlerden alınan 45 yatak, bize geri verildi. Birkaç parça bakır eşyamızı geri alabildik. Daha fazlasını alamadık. Çalınanların hepsini geri almamız da mümkün olmadı. Hükümet sahiplerin dağıtılmak üzere çok miktarda yatak ve bakır malzeme gönderdi. Ama bu insanların korkularının bitmesi için yeterli olmadı. Gregoryenlerin yaşlı papazı öldürülmüştü. Ama bir ya da iki tanesi ayakta idi. Erkek lisemizin öğretmeni ve bazı Gregoryen öğretmenler öldürülmüştü. Gregoryenlerin Protestanlardan daha çok acı çektiğine inanıyorum. Çünkü onlara yardım edecek yabancı yoktu. Ve bunu açığa vuracak olanlar da bunu yapmaktan korkuyorlardı. Bugün uzun zamandır beklenen askerler geldiler. 800 ile 900 kadar asker. Şehrimiz

askerlerce korunuyor. Sizin insanlarınıza ve özel yardımınıza ihtiyacımız var. Bu kış insanlarımız ne yapacaklar, nerde geçirecekler.

KATLIAMIN ÖZELLİKLERİ

Urfa, 7 Ocak 1896

Katliamın nitelikleri- Sivas, Cezerye, Birecik, Bitlis ve Mardin Bölgesi Katliamları- Jakobitlerin Türk Hükümetince Korunmaları- Genel Durum- Katliamın yerleri ve Zamanları- Ermeni Kurbanlar- Bir Ulusun Gücünü Yok Etme Çabaları- Motiv- Türk Hükümetinin ve Sultanın Sorumluluğu

Sason, Trabzon, Erzurum, Harput, Antep, Maraş ve Urfa katliamları bazı anlarda, daha fazla ölenlerin olduğu diğer bazı katliamlardan daha çok öneme sahip katliamlardır. Bunlar Diyarbakır (2500 kişinin öldüğü) Toros Dağlarının bölgesinde bulunan Gürün (3000 ölü) ve 1000'den fazla kişinin öldüğü diğer birkaç yerler. Bunlara bakınca hala tam ve doğru raporlara ulaşamamaktadır. Bu bölüm belli yerlerdeki duruma ait kısa bilgileri hepsinin genel özellikleriyle birlikte verecektir.

Orta Küçük Asya'da en önemli şehir Sivas'tır. Burası vilayetin merkezi ve geniş bir alanı etkileyen bir ticaret merkezidir. Nüfusu Türk ve Ermenilerden oluşur. Türkler nüfus açısından oldukça fazla bir çoğunluğa sahiptir. Hem şehir merkezinde hem da dağlık alanda oldukça fazla sayıda Kürt bulunur. Aşağıda verilen bilgiler oldukça güvenilir bir kaynaktan elde edilen bilgilerdir.

Savaş 12 Kasım'da başladı ve 7 gün boyunca sürmesine izin verildi. Bu kanlı hafta boyunca 1200 Ermeni ve 10 Türk öldürüldü. Öğleyin birden bire sanki bir işaret verilmiş gibi Türk işçiler aletlerini ellerini alıp, askerle ve polisler silahlarını kuşanıp, alt memurlar Türk kadın ve çocukların yardımıyla pazara doğru koşup öldürme, yıkma ve yağmalama işlerine koşmaya başladılar. Ermeniler hiçbir direniş gösteremediler. Ermeni tüccarlarının dükkânları depo veya dükkânlar asiler ve askerlerce talan edildi. Çoğu tüccar ve yanlarındaki çalışanları öldürüldü. Hatta bir keresinde Sivas'ta bir Ermeni özellikle seçilerek öldürüldü. En önemli işler onların elinde olduğu için finansal açıdan ortaya çıkacak olan felaketi önceden görmek pek mümkün değil. Bu işle uğraşan Ermeni köylerindeki her şeyleri çalındı ve insanlar dilenecek hale getirilip ölüme terk edildi. Yüksek mevkide bir centilmen bu konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır. "Bu katliamın kabahatini tamamıyla

Ermenilerin üzerine atan aptalca hükümet tespitlerini sakın kabullenmeyin. Ermenileri cezalandırmak için Hükümetçe düzenlenmiş olan kasıtlı bir plandır.” Padişah endişeliydi çünkü reformlar için zorlanıyordu, dolayısıyla gücünü göstermek için 7000 Ermeni’yi öldürdü. Bunu reform takvimini imzaladığı zamandan beri yaptı. Hükümet bazı Türklerin dükkânlarının kepenklerini kapattırıp camlarını aşağı indirtti. Bunları Ermenilerin yaptığını söyledi. Yiyecek çok azdı. Her şey Ermenilerin dükkânlarından taşındı. Ülkede çok büyük bir yoksulluk vardı. Gürün kaymakamının Sivas’taki valiye telgraf çekip, Gürün’de hiçbir Ermeni kalmadığına dair emin olabileceğini bildirdiği dahi söylenmektedir. Gürün’deki Ermeniler kılıçtan geçirilmelerine az da olsa direnç göstermişler ve bu yüzden daha çok acılar çekmişlerdir. Gürün Sivas’tan yaklaşık 24 saatlik mesafede büyük bir köydür. Nüfusu 10.000’dir. Yarısı Ermeniydi. Kan ve aç gözlülük fırtınası olarak ayrılan bu korkudan sonra Sivas’ın bu katliama uğramış Ermenileri yavaşça bir araya getirildi ve çıplak bedenleri mezarlarına götürüldü. Burada büyük bir çukur açılıp ölüm tarlaları olarak buralara konuldular. Uzun ve yalnız bir alanda sadece bir tek rahip kısa bir vaaz verdi ve bitmeyen gaddarlık, fanatiklik, hurs hikayesine ait bir başka bölüm daha kapanmış oldu. Sivas’ın batısı, eski bir vilayet olan Kapadokya’da Ceserra şehri var. Geniş bir Müslüman nüfusa sahiptir. Çoğunluğunu saf Türkler oluşturur, ki bu bölgedeki insanların çoğu saf Türk ırkındandır. Hıristiyan nüfus hem Ermeni hem de Rumlar’dan oluşur. Bu toplumlar önceden nüfus çoğunluğunu ellerinde tutuyorlardı. Aslında hala ovada Rum köyleri bulunmaktadır. Buradaki Ermeniler Torosların güney bölgesinde bulduklarından çoğunlukla Türkçeyi kullanırlar ve genel karakterleri ve yaşantıları Hunchagist hareketi çok az destekler. Çoğu bölümünde Türklerle ilişkileri çok dostçadır ve Şehrin yöneticileri Ankara vilayetindedirler ve tüm sınıftan halk ile ilişkilerinde çok isteklidirler. Cesarce genel reform planında bahsedilen altı vilayetin dışında olduğu için bu felaketlerinde dışında kalacağına dair bir beklenti vardı. Ama aşağıda bir yerleşimcinin yazdığı mektuptan alınan diğer yerlerden gelen haberlere ilişkin hikâyeyi anlatacaklar.

Cesarca, 2 Aralık 1895

Sonunda rüzgar bizi vurdu, son 3 gün korkusu tariflerin çok çok ötesinde. Cumartesi öğleden sonra saat 2 civarında okulumuzdaki erkek öğrencilerden biri

odama girip haykırarak; yıkım başladı. Dedi. Çatıya aceleyle çıkıp, bu manzarayı gördüm. Türkler ellerine geçirdikleri her bir Ermeni'yi dövüp öldürüyorlardı. Bu şeytani oyunun büyük bölümü evlerinin çatılarında oluyordu. Burada Cesera'daki evlerin çoğunda düz toprak çatı vardır. Ve bir insan çatıdan çatıya her yere gidebilir. Hiç yere inmesine dahi gerek kalmaz. Türkler evlerin üstünden kılıçlarını sallayarak, kapıları pencereleri kırarak, taş atarak, döverek, keserek kendilerine karşı çıkanları vurarak, karşı çıkmayanları da aynı muameleye tutarak ilerliyorlardı. Birkaç kez arkamdaki kalabalıkları çatıdan inip saklanmaları için uyarmayı başarmaktan başka hiçbir şey yapamadım. Bizi , yalnız bırakma emri aldıkları kesindi. Evimize hiçbir özel muhafız gönderilmesi. Kapımın hemen dışında duran korumalar birkaç dakika içinde kaybolup sürmekte olan vahşete katıldılar. Yine de biz zarar görmedik. Ama tam tersine evleri saldırıya uğrayan birçok insanı korumayı başardık. Çatılardan koşarak benim onlar için koyduğum merdivenlerden tırmanarak bize geldiler. Bu küçük dar çatımızda 60'tan fazla insan toplanana kadar sürdü. Sonraları bu 109 oldu. Olaylar 3 saat sürdü. Güneş battıktan sonra yavaş da olsa sessizlik hakim oldu. Yağmacı gruba askerlerce ateş edilmedi. İstanbul'dan özel ateş emri gelmeden ateş emri yasaktı. Bu emir gündeğümüne kadar ertelendi. Bunu doğrudan askerlerden duydum ve doğru olduğuna inanıyorum. Güneş doğduktan sonra hükümetin güvenliği sağlaması için biraz zaman verdim. Pazar günü gece yarısından sonra öğlene kadar oldukça fazla kargaşalar oldu. 2 Askerin benimle hükümet binasına gelmesini sağladım. (ki bana 6 asker verdiler) Bu sabah yine kargaşa vardı ve yakınımızdaki bir ev saldırıya uğradı. Ama adamlarım onları püskürttü.”

4.1.9. İsyanların Özellikleri

Ermeni isyanlarının ortaya çıkışında, gelişmesinde etkili olan birçok sebep vardır. Bunlar arasında;

- Batılı devletler ve Rusya'nın siyasi emelleri,
- Ermeni kilisesi ve din adamlarının görevleri ile bağdaşmayan faaliyetleri,
- Fransız ihtilalinin etkisi,

- Osmanlı devletinden ayrılmak istemeyen diğer Hıristiyan unsurların Ermenilere örnek olması
- Osmanlı devlet yönetiminde görülen zaafılar,
- Misyoner teşkilatlarının faaliyetleri olarak gösterilebilir.

Bu sebepler sonucu ortaya çıkan Ermeni isyanları, 19.yüzyılın sonlarına doğru gittikçe yoğunlaşmış, sadece 1889-1896 yılları arasında 38 olay gerçekleşmiştir.

İsyanların ortaya çıkmasında belki en de en önemli sebep misyoner okullarıdır. Belirli amaçlar doğrultusunda eğitim verilen ve bu doğrultuda şartlandırılan insanların yardımıyla Anadolu'da kurulması hayal edilen Ermeni devleti Batılıların Anadolu üzerindeki sömürü emelleri için kullanılacaktı. Bu yüzden çıkartılan Ermeni isyanları, Batılıların Ermeni devletine çok yönlü müdahalesi için bir bahane oluşturmuştur.

1890 Erzurum olayı ile başlayıp 1896 Van isyanı ile biten dönem, Batı dünyasında büyük bir soykırım olarak değerlendirilir. Çeşitli batılı yazarlar bu isyanlarda ölen Ermeniler için çeşitli rakamlar vermektedirler.

Bliss ise 1895 yılındaki olaylarda ölen Ermeni sayısını 35.032 olarak göstermekte ve olayları katliam olarak tabir etmektedir. Diğer yazarların 1896 yılında ölenler ile ilgili verdikleri rakamları bu rakamla toplarsak yaklaşık 42.000 Ermeninin öldüğü varsayımı ortaya çıkmaktadır.

Osmanlıların 1895 yılı olayları için verdiği rakam ise; 8.717'dir. Gürün'e göre, komiteci Ermenilerin kurşunları ile ölen Ermenileri de Türkler öldürdü varsayılsa bile, 1890'lı senelerde isyanlar ve ayaklanmalar sırasında hayatlarını kaybeden Ermenilerin sayısı 20.000'e bile çıkarmak güç olur. Müslümanların bu isyanlardaki kaybı ise 5.000'den az değildir. Bu Müslümanların çok büyük bir kısmı durup dururken, üstüne ateş açılarak, sırf geride kalanlar hırsa kapılıp Ermenilere saldırsın diye öldürülmüşlerdir. Asıl katliam, asıl cinayet budur.¹⁵⁸

İsyanların liderleri ve elebaşları Batılı devletler tarafından korunmakta, silahlandırılmakta, asıl elebaşları ortada görünmemektedir. Olaylar sırasında

¹⁵⁸ Gürün, s.242

uzaklarda bulunmaktadırlar. Hepsi Anadolu kökenlidirler, ancak batı şehirlerinde veya Atina’da eğitim görmüşlerdir.¹⁵⁹

Osmanlı Devleti bu isyanları çıkararak komite liderlerini ve komiteleri fesad olarak nitelendirmiştir. Fesad, bozgunculuk anlamına gelir. Toplumun genel yapısını değiştirmeye çalışan, devletin işleyişini bozan kişi ve cemiyetlere müfsid denmektedir. Osmanlı Devleti’nin bu kavramlaştırması, sadece Ermeniler ya da gayrimüslim unsurlar için geçerli değildi. Aynı zamanda Jön Türkler de “erbab-ı mefsedet”ten sayılıyordu. Yurt dışında örgütlenen Jön Türkler, kendilerine Osmanlı içinde hatta devlet görevlileri ve askerler içinde taraftar bulmuşlardır. Bu görevlilerin adlarını tespit eden devlet, bunları “fesad cemiyeti” olarak adlandırmış ve çeşitli cezalara çarptırmıştır.¹⁶⁰

İsyanların yoğun olarak gerçekleştiği bu süreçte, The Times gazetesi de konuyu yakından takip etmiş ve işlemiştir. Ermeniler ile ilgili haberler “Armenian Question- Armenian Massacret” başlıkları altında yayınlanmıştır. Gazetede çıkan haberler daha çok “Ermenilere yapılan katliamı” kınama mitinglerinde yapılan konuşmalardır. Bu konuşmaları yapanlar parlamento üyeleri, başbakanlar, bakanlar, kilise papazları vb. kişilerdir. Ama bu kişilerin dışında İngiliz halkından bazı kişilerin yazılarına da yer verilmiştir. Örneğin; 30 Ocak 1896 tarihinde, bir İngiliz kadının Times editörüne yazdığı yazı dikkat çekicidir. Yazıda, genel olarak belirtilen Osmanlı devletinde Ermenilere karşı yapılan barbar katliamlara İngiltere’nin bir an önce çözüm bulması gerektiğidir. Katliamlar aynı zamanda büyük çapta soykırım olarak nitelendirilmiştir. Bu soykırım karşısında aciz kalan Ermenilere İngiltere’nin hemen ve acilen yardım etmesinin beklendiği ifade edilmiştir.¹⁶¹

İngiltere’de yayınlanan The Times gazetesinin olaylara bakışı ise tamamen İngiliz ve Hıristiyan dünyasının çıkarlarına göre şekillenmiştir. Ermenilerin gerçek dışı olaylarla zavallı ve vahşice öldürüldükleri en küçük noktaya kadar anlatılmaya çalışılırken, müslümanların öldürülmesinden hiçbir yerde bahsedilmemiştir. The Times gazetesinin kullandığı ifadelerde Osmanlı padişahına hakaret edercesine

¹⁵⁹ Ergünöz, s.56

¹⁶⁰ Ender Koçak, **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Halep Vilayeti’nde Ermeni Ayaklanmaları (1895-1915)**, Yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi, 2007

¹⁶¹ www.belgeler.com/blg/prl/the-times-gazetesine-gore-1896-1897-yillarinda-ermeni-sorunu-the-articles-in-the-times-newspaper-1896-1897-concerning-the-armenia-question, Tercüme No.4, (15.06.2013)

ifadeler kullanılmış, İngiltere’de uzun yıllar başbakanlık yapan Gladstone, 25 Eylül 1896’da yayınlanan yazıda, padişahı “Büyük Katil” olarak bahsetmiştir.¹⁶² Başka bir ifadesinde de Gladstone “Dünyanın en büyük suikastçısı” ifadesini kullanmıştır.¹⁶³

Yine, 12 Eylül 1896 “Bay Gladstone ve Ermeni Sorunu” başlıklı yazıda, İngiltere’nin Türk sınırları içerisinde haksızlığa uğrayan milyonları koruması gerektiği belirtilmiş, “*bu iğrenç ve vahşi despotluğa şahit olan ya da tahammül eden Dünya olarak tüm sesimiz ve gücümüzle hareket etmeliyiz*” denilmiştir.¹⁶⁴

¹⁶² www.belgeler.com/blg/prl/the-times-gazetesine-gore-1896-1897-yillarinda-ermeni-sorunu-the-articles-in-the-times-newspaper-1896-1897-concerning-the-armenia-question,Tercüme No.18, (15.06.2013)

¹⁶³ www.belgeler.com/blg/prl/the-times-gazetesine-gore-1896-1897-yillarinda-ermeni-sorunu-the-articles-in-the-times-newspaper-1896-1897-concerning-the-armenia-question,Tercüme (20 Ocak 1897), (15.06.2013)

¹⁶⁴ www.belgeler.com/blg/prl/the-times-gazetesine-gore-1896-1897-yillarinda-ermeni-sorunu-the-articles-in-the-times-newspaper-1896-1897-concerning-the-armenia-question, Tercüme No.12, (15.06.2013)

BEŞİNCİ BÖLÜM

GEÇMİŞTEN BUGÜNE ERMENİ SORUNU İDDİALARI ve GERÇEKLER

5.1. ERMENİ TEHCİRİ ÖNCESİ VE SONRASI ÖNEMLİ GELİŞMELER VE İDDİALAR

Ermeniler, emperyalist güçler tarafından kendi ülkelerinin emelleri doğrultusunda sürekli olarak kışkırtılmışlardır. Daha önceki bölümlerde de anlatıldığı gibi, özellikle 1878 Berlin Anlaşmasından sonra esas olarak ortaya çıkan Ermeni sorunu, daha sonraki süreçte giderek büyümüştür. Ermeniler, önce özerklik daha sonra bağımsızlık istekleri ile I.Dünya savaşının arefesinde Osmanlı İmparatorluğu için ciddi bir tehlike oluşturmuşlardır.

1890'lı yıllarda Osmanlı toprakları içerisinde onlarca isyan çıkaran Ermeniler, 1914-1918 yılları arasında Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Bitlis ve Van'da isyanlar çıkarmışlar, büyük ölçüde Hamidiye Alaylarına süvari veren bu yöre halkına mezalimde bulunmuşlardır.¹⁶⁵ Bu isyanların geliştiği saha daha sonra, Cumhuriyet döneminde Şeyh Sait isyanı ve onu izleyen ayaklanmaların da gerçekleştiği bölge olacaktır.

1890'lı yıllarda Osmanlı devletinde Ermeni çete örgütleri tarafından çıkartılan isyanlar, I.Dünya Savaşı hemen öncesi ve esnasında da yaşanmıştır.¹⁶⁶ I. Dünya Savaşı sırasında, Ermenilerin önemli bir kısmı düşman kuvvetlerinin yanında Türklere karşı savaşmıştır. Cephe gerisinde ise komitacı Ermeniler, Doğu Anadolu'yu bir harabe haline getirmişlerdir. Devletin Ermenileri yatıştırmak için aldığı önlemler istismar edilmiş, dış devletlerin tahriki ile ülkeyi parçalamaya çalışmışlardır. Bu durum zaten dört bir cephepede düşmanla savaşan Osmanlı Devleti'ni içinden çıkılmaz bir duruma sokmuştur. Bu durumda konu, bir iç güvenlik, devletin kendisini ve yurttaşlarını koruma sorunu haline gelmiştir.

¹⁶⁵ Süslü, s. 110

¹⁶⁶ Bu isyanların bir tanesi Ermeni Sorununun bir uzantısı olarak ortaya çıkan ve 1914 yılında Molla Selim önderliğinde çıkartılan Bitlis Ayaklanmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. BAYRAKDAR, BAYRAM; "Bitlis Ayaklanması", **Beşinci Askeri Tarih Semineri I**, (Bildiri) ATASE Yayını, Ankara 1996

17 Ağustos 1914'te Maraş'a bağlı Zeytun'da çıkan isyan Kayseri, Erzurum, Van ve Bitlis dolaylarındaki Ermenilerin de katılımı ile ciddi boyutlara ulaşmıştır. Komitelerin dışında özellikle Rus sınırına yakın bölgelerdeki Ermeni halkın devlete isyan halinde olduğunu görünce, Başkomutan vekili Enver Paşa, Talat Paşa'ya¹⁶⁷ 2 Mayıs 1915'te İç işleri Bakanı bir yazı göndererek, "Van bölgesindeki isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır halde bulunan Ermenilerin, isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmaları gerektiğini bildirmiştir."¹⁶⁸ Bu yazıdan da anlaşılacağı gibi, Enver Paşa'nın isteği, Ermenilerin isyan çıkaramaz hale getirilmeleri idi. Eğer bunlar hep birarada olacak yerde, ufak üniteler halinde ve birbirlerinden uzak yerlerde yerleştirilecek olurlarsa isyan edebilme şansları kalmayacaktı.¹⁶⁹

27 Mayıs 1915'te mecliste çıkan "Yer Değiştirme Kanunu", 1 Haziran 1915'te yürürlüğe girmiştir.

Yer değiştirmenin nasıl yapılacağı ise, Bakanlar Kurulu kararında şu esaslara bağlanmıştır:

- Ahali, kendilerine tahsis edilen bölgelere rahat bir şekilde, can ve mal emniyetleri sağlanarak nakledilecektir.
- Yeni evlerine yerleşene kadar yaşeleri göçmenler ödeneğinden karşılanacaktır.
- Eski mali ve iktisadi durumları göz önünde tutularak kendilerine emlak ve arazi verilecek, muhtaç olanlara Hükümetçe mesken inşa edilecek, çiftçi ve zenaat erbabına tohumluk ve alet edevat temin olunacaktır.
- Geride bıraktıkları taşınabilir mal ve kıymetler kendilerine münasip şekilde ulaştırılacaktır.

¹⁶⁷ Ara Sarafian'a göre; Osmanlı İç İşleri Bakanı Talat Paşa, İmparatorlukta Ermenilerin "imha edildiği" 1915-1916 yılları boyunca bu işlemin başında bulunmuştur. Bir güvenlik önlemi maskesi altında, Ermenilerin topyekun tehciri emrini verdi ve cemaatlerin parçalanmasına, mülklerin sistematik bir şekilde müsaderesine, zorla din değiştirmelere, yüzbinlerce insanın ortadan kaybolmasına ve hayatta kalanların da imparatorluğun dağıtılmasına nezaret etti. Ara Sarafian, **Talat Paşa'nın Ermeni Soykırımı Raporu**, Gomidas Enstitüsü Araştırma Enstitüsü, Londra, s.5

¹⁶⁸ Gürün; s.297

¹⁶⁹ Gürün, s.305

- Ermenilerin boşalttıkları şehir ve köylerdeki gayri menkulleri tespit ve kıymetleri takdir edildikten sonra bu köylere yerleştirilecek muhacirlere tevzi edilecektir.
- Muhacirlerin ihtisas sahası dışında kalacak, zeytinlik, dutluk, bağ, dükkan, fabrika, depo gibi gelir getiren yerler müzayede ile satılacak veya kiraya verilecek ve bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir.
- Bütün bu konular özel komisyonlar marifeti ile yürütülecek ve bu hususa bir talimatname hazırlanacaktır.¹⁷⁰

Göç ettirmenin tatbikatı konusunda ayrıca bir talimatname hazırlanmış, göç edenlerin gerek yolculuk esnasında bir saldırıya uğramaları veya göç edenlerin karılarına kötü muamela yapanların derhal Divan-ı Harb'e sevk edilerek, haklarında en ağır cezaların verileceği belirtilmiştir.¹⁷¹ Nitekim; Amerika'nın Mersin konsolosu Edward Natan; 30 Ağustos 1915'te Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'ya gönderdiği raporda; "Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergahının Ermenilerle dolu olduğunu, kalabalık yüzünden birtakım sıkıntıların olmasına rağmen hükümetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare ettiğini, şiddete ve düzensizliğe yer vermediğini; göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını; muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu belirtmiştir.¹⁷²

Ermenistan ile birtakım siyasi ve ekonomik çıkarlar için Ermenileri kullanan bazı devletler, yer değiştirme uygulamasını ve 24 Nisan'daki tutuklamaları bir "soykırım" gibi göstermek ve dünya kamuoyunu bu doğrultuda ikna etmek için propaganda faaliyetine girişmişlerdir. 1 Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'ni işgal eden İngiltere, aralarında Osmanlı siyasi ve askeri liderleri ile önde gelen aydınların da bulunduğu 144 kişiyi "Ermeni olaylarında savaş suçu işledikleri"

¹⁷⁰ Gürün, s.312

¹⁷¹ Gürün, s.312

¹⁷² Yusuf Halaçoğlu'ndan "Ermeni Meselesi Üzerine" Cevaplar (3), http://www.beykoz-turkocagi.org.tr/yeni/index.php?option=com_content&view=article&id=21508:yusuf-halacolundan-ermen-meseles-uezerne-cevaplar-3&catid=1:newsgeneral, (21 Haziran 2013)

gerekçesi ile Malta adasına sürmüştü ve hapsedilmişlerdir. Tutuklular ancak 1922’de serbest bırakılmışlardır.¹⁷³

Ermenilerin tehcir olayını, soykırım hatta katliam olarak göstermek istemelerindeki temel amaç; Ermeni Sorunu’nu tüm dünyada terör yoluyla tanıtmak, sözde iddiaları dünya kamuoyunca kabul edilip Türkiye tarafından tanıtılmasını sağlamak, sözde soykırımdan dolayı Türkiye’den tazminat almak ve Büyük Ermenistan rüyasını gerçekleştirmek için gerek olan toprağı Türkiye’den koparmaktır. Dolayısıyla, Ermenilerin gerçek nüfusunun ne olduğu, Talat Paşa’nın Ermenilerin soykırımı tabi tutulması ile ilgili emirlerinin olup olmadığı, Türklerin 1877-1878 Savaşından beri Ermenileri düzenli olarak soykırımı tabi tutup tutmadığı vb. iddialar günümüze kadar tartışılmalı konulardır.

Bu iddialar çerçevesinde Ermenilerin yanlı bakış açısını destekleyen çok sayıda kitap ve yazar mevcuttur. Bunların en önemlileri; Morgenthau’nun yazdığı; Henry Morgenthau’nun Günlükleri, Arnold Toynbee ve James Bryce’in yazdıkları Blue Book adlı kitaplardır.¹⁷⁴ Arnold Toynbee, kendi imzasıyla yayınlanan **The Armenian Atrocities** ve **Turkey: A Past and A Future** adlı kitapları hakkındaki görüşü sorulduğunda, Toynbee’nin büyük bir mahcubiyetle, bu erken dönem çalışmaların tümüyle birer savaş propagandası olduğunu ifade ettiğini ve bundan büyük üzüntü duyduğunu ifade ettiği bilinmektedir. Arnold Toynbee örneğinde yaşandığı gibi, Ermenilerin topluca katledildiğini iddia edenlerin, konuyu hatırat veya o dönemin savaş şartlarında taraflı yazılmış raporlar ve uydurulmuş propaganda malzemeleri ile tarih metodolojisinin eleştirel boyutunda değerlendirerek kullanmadıkları bir gerçektir.¹⁷⁵ Edwin Munsell Bliss’in yazdığı **Turkey and Armenian Atrocities** adlı kitapta da, konuların ele alınış şeklinde maalesef aynı sorunlar karşımıza çıkmaktadır. Ne yazık ki, tarihi olayları aktaran ya da aktarmaya

¹⁷³ The Armenian Allegation Of Genocide The Issue And The Facts, <http://www.mfa.gov.tr/the-armenian-allegation-of-genocide-the-issue-and-the-facts.en.mfa>, (21.06.2013)

¹⁷⁴ “Blue Book(Mavi Kitap) kitabının içindeki bütün referanslar, Tiflis’te çıkan Horizon, Marsilya’da çıkan Armenia, Londra’da çıkan Ararat, NewYork’ta çıkan Gotchnag isimli Ermeni gazeteleri ile, misyonerlerden aldıkları bilgileri nakleden Amerika’daki Ermeni Mezalimi komitesidir. İstanbul ve İzmir Ermenileri tehcire tabi tutulmamakla birlikte bu kitapta tutulmuş olarak gösterilmektedir. Bu kitap, Masterman Bürosu tarafından tamamen Ermeni kaynakları ve Ermeni taraftarı kişilerden ikinci ve üçüncü elden toplanan, doğruluğı kontrol edilmemiş dokümanların biraraya getirilmesi ile hazırlanmış ve resmi bir s tatü ile basılmıştır.” Yaşar Müjdecı; “Ermeni Soykırımı Yalanı Üzerine”, **Teori**, Nisan, 2005,s.83

¹⁷⁵ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu; **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s.179,180

çalısan! kişilerin gerçekleştirdikleri sorumsuz ve yanlı tutumlar geleceğin kindar toplumlarını yaratmaktadır. Bu sebeptendir ki, Morgenthau, Bryce, Toynbee, Bliss gibi tamamen o günün şartlarında, ülkelerinin propaganda görevini yerine getirenlerin eserlerinin, tarihin tenkid süzgecinden geçirildikten sonra dikkate alınması gerekmektedir.

Tabi ki, tüm bu yanlı yayınların dışında özellikle son dönemlerde Türk tezini savunan, gerçekleri ortaya koymaya gayret eden birçok eser de mevcuttur. Burada tüm kitap ve yazarlara yer verememekle birlikte, örneğin; Justin Mc Carthy, bir çok makalesinde ve kitaplarında Türklerin Ermenileri öldürdüğünü, bunun doğru olduğunu ancak birçok Ermeninin de Türkleri öldürdüğünü ifade etmektedir. Bunun bir katliam, bir etnik temizlik değil, savaş koşullarında yaşanmış bir durum olduğunu söylemiştir. Carthy, **Ermeni Terörizmi: Zehir ve Panzehir Olarak Tarih** adlı makalesinde; *“Araştırmalarım sırasında Ermenilerden çok daha fazla Anadolu Müslümanlarının ölmüş olduğunu gösteren verileri bulduğumda, Ermeniler konusunda kabul edilmiş bilgilerle ilgili ilk yanlışlıkları keşfettim. Sorun, bana soykırım olarak görünmedi.”* demektedir.¹⁷⁶

Carthy, yine başka bir makalesinde sözde Ermeni soykırımı iddaları için, eğer Türk hükümetinin tüm Ermenileri öldürmek istediğini kanıtlayabilirlerse, evet bu bir soykırımdır, ancak hiç kimse böyle bir kanıt bulamadı. Biz ise Türk ve Osmanlı hükümetinin böyle bir olaya girişmek istemediğini ortaya koyan birçok kanıt bulduk demektedir. Carthy, ayrıca; Türkler gerçeği unutup Ermeni soykırımının gerçekleştiğini söylerlerse Ermeni milliyetçileri iddialarından vazgeçmeyecekler. Türkler işlemedikleri bir suç için özür dilediler diye Erzurum ve Van üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmeyecekler. Hayır. Çabalarını daha da artıracaklar. “Türkler soykırım yaptıklarını kabul ettiler. Şimdi suçlarının bedelini ödemeleri lazım” diyecekler. Şimdi Türkiye’yi eleştirerek Türkiye’nin soykırımı kabul etmesi gerekir diyenler o zaman da Türklerin tazminat ödemesi gerektiğini söyleyecekler. Ondan sonra da Türklerin Erzurum, Van, Elazığ, Sivas, Bitlis ve Trabzon’u Ermenilere vermesi gerektiğini söyleyecekler demektedir.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Justin Mc Carthy; “Ermeni Terörizmi Zehir ve Panzehir Olarak Tarih”, **Türk Yurdu**, C.XX, S.159, Kasım 200,s.9-13

¹⁷⁷ Carthy, s.9-13

Carthy, Ermeni sorunu hakkında en meşhur uydurmacanın ise, Osmanlı İçişleri Bakanı'nın ve diğer devlet görevlilerinin Ermenileri katletmeleri talimatlarını içerdiğine inanılan "Tala Paşa Telgrafları" olduğunu belirtmiştir ve bu telgrafların neden bu kadar ciddiye alındığını insanların kendilerine sormaları gerekir demiştir. Çünkü, ona göre bir halk, kurşun kalmele bir telgraf kağıdı üzerine yazılmış bir nota dayandırılarak soykırımla suçlanamaz demiştir. Ayrıca, Morgenthau'nun Talat Paşa'nın kendisine laf arasında Ermenileri yok etme planlarını anlattığını söylemesini ise; buna kim inanır diyerek yalanlamıştır.¹⁷⁸

Bir başka ABD'li tarihçi Guenter Lewy, 1915'te Ermenilere yapılan faaliyetin kesinlikle soykırım olarak nitelendirilemeyeceğini söylemiştir. Sürülen Ermenilerin çoğunun kıtlığa kurban gittiğini, tarihçilerin çoğunun görmezden geldiği gerçek ise, o sırada zaten tüm Anadolu'nun kıtlıkla pençelediği ve yüzbinlerce Müslüman'ın (Türk ve Kürt'ün) da açlıktan ve yetersiz beslenmeden öldüğüdür demektedir. Osmanlı ordusundaki askerlerin de ciddi bir kıtlık ve sefalet yaşadığını vurgulayan Lewy'e göre, "Türk ordusundaki askerlerin bile besinsizlikten öldüğü bir ortamda sürülen Ermenilerin pek bir yiyecek bulamamış olması çok şaşırtıcı değildi." Sürülen Ermenilerin bir diğer büyük ölüm nedeninin, salgın hastalıklar olduğunu belirten Lewy, ancak bu da yine sadece Ermenileri değil, tüm Osmanlı ahalisini vurmuş olan bir felakettir demektedir. Lewy'e göre, I. Dünya Savaşı, Osmanlı ahalisinin tümünü vurmuş bir felakettir ve Ermeniler de bundan paylarını almış durumdadır.¹⁷⁹

Amerikalı Büyükelçi Morgenthau'nun sözlerine itibar eden Ermeni davasını savunan yazarlar ve tarihçiler ne yazık ki Amerikalı bir amiralin raporlarına hiç dikkat çekmemektedirler. 1920'lerin başında Türkiye, Kafkaslar ve Ortadoğu'da ABD Yüksek Komiseri olarak çalışan Amiral Bristol, Ermeni meselesi ile ilgili 28 Mart 1921'de bir rapor yazmıştır. Bu rapora göre; Bristol, "...*Türklerin Kafkasya'daki binlerce Ermeni' yi katlettiğine dair raporların ABD'de serbestçe yayımlandığını görmekteyim. Bu raporlar o kadar çok tekrarlanıyor ki, beni çok öfkelenendiriyor. Yakın Doğu Yardım Teşkilatı Raporları Yarrow ve kendi Amerikan halkımızdan alıyor ve bunlar kesin olarak Ermeni raporlarının tamamıyla yanlış*

¹⁷⁸ Justin Mc Carthy; "Bırakın Tarihçiler Karar Versin", **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001

¹⁷⁹ Guenter Lewy, "Ermeni Soykırımı Neden Soykırım Değildi?", **Commentary**, Mayıs, 2005

*olduğunu gösteriyor. Bu yanlış raporları yalanlamadan ABD’de yayınlanması çok yanlış bir davranıştır ve Ermenilere iyilikten çok zarar vermektedir.”*demektedir.¹⁸⁰

Ermeni savını çürüten bir başka kanıt ise, Alman elçiliğinin ve konsoloslarının yazdığı raporlarda saklıdır. Örneğin, Alman Konsolosu Bergfeld 25 Temmuz 1915 tarihli raporunda; *“Ermenilerin Trabzon’dan tehcir edilmesinden sonra onların öldürülmelerinin başladığı, Trabzon’dan 100 km kadar içeri giden Değirmendere Irmağı’nın denize döküldüğü yerde ve şehrin çevresinde kümeler halinde cesetlerin yığıldığı spekülasyonu dolaşmaya başladı. Edinilen tecrübelerle istinaden Türklere karşı beslenen düşmanlık fantezileri Trabzon’da inanılması güç şekilde hayat bulmaktadır. Dolayısıyla bu söylentiler imparatorluk konsolosluğumuzca büyük bir şüphe ile karşılanmıştır.”* demektedir.¹⁸¹

Yine aynı raporun devamında, bu şüpheleri gidermek endişesi ile Amerikan meslektaşlar ile birlikte mevzu bahis yerlerde araştırma yapıldığını, ve varılan sonuç itibari ile güvenli bilgilere ulaşıldığı ifade edilmiştir. Son olarak, Trabzon’dan göç ettirilen Ermenilere karşı yapıldığı söylenen gaddarlık hakkındaki iddiaların mesnetsiz bulunduğu ve yolda Ermenilerin intihar veya hastalıktan ölmüş olabileceğini kabul ettiklerini raporda belirtmişlerdir.¹⁸²

Alman General Bronsart von Schellendorf, Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse’in tarihe tanıklık eden yazılarında, Ermeni Tehciri meselesi tüm çıplaklığı ile ortaya konulmuştur. Bu yazılarda, Ermenilerin düşmanla işbirliği yaptığı, Ermeni huzursuzluğunun tüm Anadolu’ya yayıldığı, isyan eden Ermenilerin cephe gerisinde büyük bir tehdit oluşturdukları belirtilmiştir. Eskiden beri süregelen anlaşmazlığın, Ermenilerin 1.Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin doğusundaki il sınırlarında yaptıkları tehlikeli isyanlarla daha büyüdüğünü ifade eden Alman generaller, bunun için ortada bir neden olmadığını, çünkü Ermenilerin sosyal, siyasal ve ekonomik tüm şartlara sahip olduklarının altını çizerken, ayaklanmaların ardında kesinlikle maddi destekte bulunan Rusya vardı demişlerdir.¹⁸³

¹⁸⁰ Amiral Bristol’un Dr. Barton’a Mektubu; **Teori**, Nisan, 2001,s.59

¹⁸¹ Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu; s. 79, 80

¹⁸² Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu; s. 80

¹⁸³ Selami Kılıç, “Bir Alman Subayının Gözüyle Ermeni Sorunu”, **Teori**, s.46-62 (Bu makalede hiçbir yerde yayımlanmamış olan Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı, Felix Guse’nin “1915 Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları” başlıklı yazısı Almandan Türkçeye çevrilerek sunulmuştur.)

Türklerin haklılığını kanıtlayan bir diğer rapor da Amerikalı General Harbord'a aittir. General Harbord heyetinin görevlendirildiği sırada, Türkiye'deki Ermenilerin risk altında bulunduğu, Türklerin İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin acısını Ermenilerden çıkarmak için hazırlandıkları yönünde söylentiler yayılmaktaydı. Ayrıca Rus sınırına sürekli olarak yığınak yapıldığı, buradan Türklerin saldırı hazırlığı içerisinde oldukları şeklinde söylentiler bulunmaktaydı. Sorun yalnızca Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu Bölgesinde değil, Gürcistan ve Azerbaycan'da da yaşanmaktaydı. Savaşta göçlerden ötürü bölgede artan nüfus kalabalığına bağlı olarak açlık, sefalet ve artan sağlık sorunları yaratılmaktaydı. Başkan Wilson bu haberlerin yansımalarıyla haberlerin doğruluğunu araştırması üzerine General Harbord ve heyetini görevlendirmişti. 24 Ağustos 1919 tarihinde Türkiye'ye ulaşan Harbord ve heyeti 16 Ekim 1919 tarihinde sonuç raporunu vermiştir.¹⁸⁴

Raporda; Ermeni halkı ile ilgili 1919 yılındaki duruma şu şekilde değinilmiştir: "Ermeniler'in hayalleri ne olursa olsun, Türkiye sınırlarında bir Ermenistan kurmanın imkanı yoktur. Ermenistan olacak bölgede, bütün mülteciler evlerine dönse dahi, Türkler yine çoğunlukta idi. Ermeniler işleri kurdukları yabancı ırklara kendilerini sevdirememişlerdir. Museviler, Rusya ve Polonya'da nasıl sevilmezse Ermeniler'de komşuları arasında öyledir. Onlar hakkındaki düşünce Yakın Doğu'da söylenen bir sözle belirtilir: "Ermeni kanunen asla suçlu değildir. Vicdanen asla haklı değildir."¹⁸⁵

Ermeni iddiaları arasında sürekli olarak tartışılan bir diğer konu ise Ermenilerin nüfusu konusudur. Daha önceki bölümlerde bu konuya ayrıntılı olarak değindiğimiz için burada tekrar yer vermek gereğini görmemekteyiz. Ancak, şunu net olarak ifade etmek gereklidir ki; Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmayı planladıkları topraklarda azınlık konumunda bulunmaktaydılar. Ulusal Bağımsızlık Savaşı sonrası Lozan Barış görüşmelerinde Ermeniler, üç yüz bin Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia etmişlerdir. Ermeniler burada, üç yüz bin zayıfımız

¹⁸⁴ Ar, s.216

¹⁸⁵ Muammer Özçelik, **Türkiye-ABD İlişkilerinde General Harbord Heyeti'nin Yeri**, Eryices Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2011

oldu derken, daha sonra yalanlarını iyice abartarak bir milyon, beş milyon Ermeni katledildi gibi iddialar ortaya atmışlardır.

Halbuki Avrupalılar bile o devirde Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin tamamının 1.300.000 olduğunu söylemişlerdir. Demografik çalışmalar kanıtlamaktadır ki; I.Dünya savaşı öncesi, 1.500.000 milyondan az Ermeni Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamaktadır. Bu nedenle, Doğu Anadolu'da 1.5 milyon Ermeninin ölmüş olduğu ile ilgili iddia tamamen yanlıştır.¹⁸⁶

Son dönemlerde çok tartışılan “**Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi**” adlı kitabında Murat Bardakçı resmi hesaplara göre, tehcirden sonra Ermenilerin sayısının 972.000 azaldığını ifade etmektedir. Bazı kayıtların eksik tyutulması ihtimali üzerine bu rakam yaklaşık 1 milyon 100 bindir. Bu rakamların, Talat Paşa'nın defterindeki rakamlar olduğunu belirtmekte fayda vardır.¹⁸⁷

I. Dünya Savaşından yenik çıkan Osmanlı Devletini İtilaf Devletleri, Ermeni tehciri konusunda adeta "hesaba çekmek" istemişlerdir. Savaş sonrası kurulan sıkıyönetim mahkemelerinde İttihat ve Terakki cemiyeti hükümeti üyelerinin Ermenilere karşı suç işlemekle suçlanmaları üzerinde çok durulmuştur. Halbuki; o günkü hükümetlerin, özellikle de Damat Ferit Paşa Hükümetinin basiretsiz uygulamalarından birisi de İtilâf devletlerine yaranma, onların hoşgörüsünü sağlama gayretleri içerisinde; savaş dönemi idarecilerini yargılamak için Divan-ı Harb-i Örfileri kurmaları üzerinde pek durulmamaktadır.

Bu iddialardan bir tanesi de Alman bir bilim adamı tarafından ortaya atılmıştır. Bu bilim adamının savına göre; Osmanlılar Balkan Savaşlarından kaçan Türk mültecilerine yer açmak için Ermenileri sınır dışı etmişler ve öldürmüşlerdir. Oysa ki Balkanlardan gelen mülteciler 1.Dünya Savaşı'ndan ve Ermeni meselesinden önce gelmiştir, hemen hemen hepsi doğuya değil de Batı Anadolu ve Osmanlı'nın Avrupa yakasına yerleşmiştir.¹⁸⁸

Kurtuluş Savaşı sırasında da Ermenilerin tehditkar hareketlerden geri kalmadıklarını görüyoruz. Ülkeyi ele geçirmek ve sömürmek için Fransızlar ile,

¹⁸⁶ The Armenian Allegation Of Genocide The Issue And The Facts, <http://www.mfa.gov.tr/the-armenian-allegation-of-genocide-the-issue-and-the-facts.en.mfa>, (21.06.2013)

¹⁸⁷ Murat Bardakçı, “**Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi**”, Everest Yayınları, İstanbul, 2008. S.109

¹⁸⁸ Carthy, s.2

Osmanlıya yapılacak her türlü kötülüğe sevda ile koşan Ermeniler, Suriye sınırlarını aşmışlar, Urfa'ya girmişler ve ülkelerini savunan yerli halk ve Osmanlının jandarması ile savaşmışlar ve yenilmişlerdi.¹⁸⁹ Nitekim Mustafa Kemal Atatürk, Türk milletinin karşı karşıya bırakılmak istendiği oyunu şöyle özetlemektedir: "*Maraş, Urfa havalisindeki vuruşmalar sırasında, Türklerden, Fransızlardan ve Fransız askeri olarak bulunan Ermeilerden ve özellikle Maraş kasabası içinde oluşan savaş sırasında; iki tarafın kullandığı silahlarla, bazı kimseler ölmüş ve yaralanmış olduğu bilinmektedir.Ölenlerin içinde elbette Ermeniler de vardır.Ancak bu ne Ermeni soykırımı, ne de Ermenilerin katlidir. Savaş halinde taraflar vuruşmuşlar, bazıları hayatlarını kaybetmişlerdir.*"¹⁹⁰

Atatürk, ülkenin dörtbir yanından gelen Ermenilerin Türklere yaptıkları zulümleri de büyük üzüntülerle anlatmaktadır. Örneğin, 17.02.1920 tarihinde yayınladığı genelgede, "*Ermeniler gördükleri koruyuculuktan cüret alarak, buldukları yerlerdeki Müslümanlara saldırmakta idiler. İntikam düşüncesi ile her tarafta insafsız bir şekilde öldürme ve yok etme siyaseti gütmekte idiler. Maraş'taki feci olay bu yüzden ortaya çıkmıştı. Ermeniler top ve makineli tüfeklerle Maraş gibi eski bir Müslüman şehrini yerle bir etmişlerdi. Binlerce çaresiz ve suçsuz ana ve çocukları işkence ile öldürülmüşlerdi. Tarihte bir benzeri görülmemiş olan bu vahşeti yapan Ermenilerdi. Müslümanlar yalnız namuslarını ve canlarını korumak için karşı koymuşlardır.*" demektedir.¹⁹¹

Yunanlılarla yaşanmış bir batı cephesi varsa gene aynı konumdaki Ermenilerle de doğu cephesi yaşanmıştır. Girişilen mücadele sonucu Ermenilerle Kars Anlaşması yapılmış ve Atatürk'ün ifadesiyle "Ermeni sorunu denilen ve Ermeni milletinin gerçek olmayan isteklerinden çok, dünya kapitalistlerinin ekonomik yararlarına göre çözülmek istenilen sorun, Kars antlaşması ile, en doğru şekilde çözüme ulaştırılmıştır.

¹⁸⁹ İsmet Bozdağ; **Çankaya Özel Arşiv Belgelerinde Atatürk Soykırım İddialarını Reddediyor**, Truva Yayıncılık, Nisan 2009, s.86

¹⁹⁰ Bozdağ, s.94

¹⁹¹ Mustafa Kemal Atatürk; **Nutuk 1919-1927**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, 261

5.2. LOZAN GÖRÜŞMELERİNDE ERMENİ SORUNU

Mudanya Bırakışmasından sonra 28 Ekim 1922'de Lozan'da yapılacak olan konferans için Uzlaşan Devletler, Türkiye'ye çağrı göndermişlerdir. Bu konferansın amaçlarından biri de azınlıklar sorununa çare bulmaktır. Bu nedenle Gümrü Anlaşması'na karşın, Türkiye Ermenistan'ı sorunu konferans gündemine getirilmek istenmiştir. Birleşik Ermeni Kurulu ve Sovyet Ermenistan kurulu, Lozan'a gitmeden önce Fransa ve İngiltere dış işleri bakanlarına birtakım başvurularda bulunmuşlardır. Lozan Konferansı'nda sözde Sevr anlaşmasının uygulanmasının sağlanmasını istemişlerdir. Bunun üzerine, İngiltere, artık herkesin savaştan bıktığını, Uzlaşan Devletlerin Türkiye ile siyasal ve ekonomik anlaşmalarını bozmak pahasına Ermeni sorununu gündeme getirmeye niyetleri olmadığını belirtmişlerdir.

Ermeni Sorununu'nun gündeme getirilmesi için bu kez Fransa'ya başvuran Ermeni kurulu Londra'dan aldıkları yanıtı benzer bir yanıt almışlardır.

Ermeni Birleşik Heyeti, teşebbüslerinde aşağıdaki üç gayeye ulaşmak istiyorlardı:

1. Birleşik ve bağımsız bir Ermenistan'ın gerçekleşmesi
2. Geçici bir çözüm olarak milli Ermeni ocağının kurulması
3. Lozan konferansına kabulleri

Lozan konferansının toplanacağı kesinleşince, bu konferansa yetkili üye olarak Ermeni heyetinin kabulü için heyet adına hadisyen tarafından Fransa, İngiltere, İtalya hükümetlerine mektupla müracaat olmuştur. Ermeni heyeti, ilk müracaatlarında üç devletten de olumlu bir cevap alamamıştır. Büyük gayretler sonucu, Ermeni heyetinin Lozan Konferansında yapılacak olan Azınlıklar Alt Komitesinde dinlenmelerine olanak tanınmış ama, müzakerelere katılmalarına müsaade verilmemiştir.

Lozan Konferansı'na Türkiye'den temsilci olarak İsmet Paşa başkanlığında bir kurul gönderilmiştir. 12 Aralık 1922 günü İngiliz temsilcisi Lord Curzon'un önerisi ile "Azınlıklar Sorunu" gündeme getirilmiştir.

Ermenilerle ilgili konular konferansın azınlıklar bölümünde gündeme gelmiştir. Ancak, konferansta azınlıklar konusunu görüşmek üzere; kurulan azınlıklar

komisyonu toplanmadan önce Ermeni heyeti aşağıdaki isteklerini İtilaf devletlerine bildirmiştir:

1. Türkiye'deki azınlıklara; dil, din ve diğer konularda bazı haklar tanınması ve bu hakların Milletler Cemiyeti tarafında korunması,
- 2 . Hıristiyanların askerlik yapmamalarını, buna karşılık .bedel. vermelerini,
- 3 . Mezhep imtiyazlarının korunmasını,
4. Genel af çıkarılmasını,
5. Geçiş hürriyetinin sağlanmasını,
- 6.Yerlerinden çıkmış olan Ermenilerin toplu olarak geldikleri yerlere dönmelerinin sağlanılmasını,
- 7 . Ermenilere Doğu illerinde ve Kilikya.da bir yurt verilmesini istiyorlardı.¹⁹²

Bütün bu çabalarına rağmen Ermeni heyeti Konferansa doğrudan dahil olamamışlardır. Ancak Türk heyetinin bütün itirazlarına rağmen, 12 Aralık 1922'deki Azınlıklar Alt Komitesinde dinlenmeleri Müttefik devletler tarafından kabul edilmiştir.

Konferansta ilk sözü Lord Curzon almış, Türkiye'deki azınlıklar sorunu ile bütün dünyanın ilgilendiğini, dolayısıyla bu konuda verilecek kararlar ilgili olarak dünyanın gözlerinin Lozan Konferansı'nda olduğunu belirtmiştir. Ek olarak, Anadolu'daki azınlıkların ve Ermenilerin korunması ve kurtarılmasını istemiştir. Lord Curzon'dan sonra, Fransız temsilcisi ve İtalyan temsilcisi de azınlıkların korunması ile ilgili birkaç cümle sarfetmiştir.

Konuşma sırası İsmet İnönü'ye gelmiştir. İnönü, götürdüğü muhtırayı önemle okumaya başlamıştır. Muhtıranın savunduğu tez şudur:¹⁹³

Türkler, azınlıklara yönetimlerinde buldukları dönemlerde, sürekli geniş ve iyi düşüncelerle hareket etmiştir. En güçlü dönemlerde bile Müslüman olmayanlara iyi davranmışlardır. Bu nedenle, dış kışkırtmalar kesilmeli, Türk-Rum halkın karşılıklı mübadele edilmeli, öteki azınlık haklarının Türk siyasetinin verdiği güvence ile yerine getirilmesinin beklenmesi istenmiştir.

Bu muhtıraya ek olarak, İsmet Paşa, yeri geldiğinde Ermeni sorunu ile ilgili şu duygu ve düşüncelerini konferansta paylaşmıştır.¹⁹⁴

¹⁹² Ural, s.365.

¹⁹³ Mazıcı, s.158

¹⁹⁴ Mazıcı, s.159

“Ermeni Sorunu’nu geçinme aracı veya silah olarak kullanan, dışarda çalışan komitacılar, ortadan kalkarsa iki taraf ta yaralarını sararlar. Türkiye’de kalmak isteyen Ermeniler, Türk yurttaşlarıyla kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için parçalanamaz. Ne Doğu vilayetlerinde, ne Kilikya’da anayurttan ayrılması mümkün değildir. Zaten bugün Türkiye, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti ile antlaşmalar yapmıştır. Başka bir Ermenistan’ın kurulmasını Türkiye Düşlemez bile.”

Ermeni sorunu hakkında Türk heyetinin kesin ve net tavrı karşısında, Batılı devletlerinin temsilcileri de zaten kendileri için hayati bir önem taşımayan Ermeni Sorunu karşısında yumuşamışlar, ısrarlarından vazgeçmişlerdir.

Sonuç olarak 24 Temmuz 1923’te taraf devletlerce imzalanan ve 23 Ağustos 1923’te onaylanarak yürürlüğe giren Lozan Antlaşması’yla Türkiye’de yaşayan tüm gayri müslimler gibi Ermeniler de azınlık olarak tanımlanmışlardır.

Nurşen Mazıcı’ya göre; *“İngiltere, Fransa ve Rusya yaklaşık 50 yıldır Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklandırdıkları Ermeniler’i özgürlük, bağımsızlık, özerk Ermenistan aldatmacasıyla emperyalist amaçları doğrultusunda kullanmış, Anadolu’da Mustafa Kemal tarafından verilen yiğitçe savaştan sonra onları yüzüstü bırakarak çekilip gitmek zorunda kalmışlardır. Dahası Ermenileri Lozan barış görüşmelerine bile almak istememiş, ancak onları yüzüstü bırakmanın kefaretini ödercesine “Azınlıklar Sorunu” başlığı altında kendi yarattıkları Ermeni Sorunu’na da anlamsız bir biçimde Türkiye Cumhuriyeti’nin çözüm bulmasını isteyecek kadar aşırılılaşmışlardır.”*¹⁹⁵

¹⁹⁵ Mazıcı, s.162

SONUÇ

Ermeni meselesi 1. Dünya Savaşı'ndan çok uzun yıllar önce, aslında Büyük Güçlerin ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin gündemine oturmuştur. Önceleri bu konuyla Türkiye'deki tarihçilerden çok yabancı ülkelerin tarihçi ve yazarları ilgilenmişlerdir. Bunun ana nedeni; bir devlet politikası olarak ülke yöneticilerinin ve dolayısıyla bilim insanlarının geçmişte yaşanmış istenmeyen olayları hatırlamamak kaygısından kaynaklandığı tahmin edilebilir.

Batılı yazarların ve araştırmacıların son derece taraflı ve gerçeklerden uzak bir biçimde kaleme aldıkları yazılar aslında, çoğu araştırmacılar için geçerli ve önemli kaynaklar arasında yer almıştır; ancak biz bu çalışmayla kanıtıyoruz ki; bu yazarlardan biri olan Bliss ve kitabı "Ermeni Mezalimi" bilgiden, belgelerden tamamen uzak, varlığı dahi kanıtlanamamış birçok kişinin sözde anıları ve yaşadıkları ile oluşturulmuş bir kaynaktan öteye gidememektedir.

Ermeniler aslında Osmanlı toplumu ile bütünleşmiş, din ve kültürel açıdan belli özerkliklere sahip bir millettir. Kendi aralarında sorun yaşadıkları dönemlerde bile Osmanlı padişahları sorunların çözümünde onları özgür kılmıştır.

Tarihsel bilgi ve belgelerin yansıtılmaları ışığında değerlendirdiğimizde Türkiye Ermenileri ile ilgili olarak egemenlik, Doğu Anadolu'da Bizans İmparatorluğu tarafından, en son yaşayan Kilikya Ermeni Krallığı ise 13. yy.da Memluk Devleti tarafından ortadan kaldırılmıştır. 1071'den itibaren Anadolu'ya giren Türkler burada Bizans egemenliğine son vererek, Asya'dan gelen Türk göçleri ile Anadolu'yu bir Türkiye haline getirdiler. Öyle ki Batı kaynakları daha 12. ve 13. yy.dan itibaren buralara Türkiye ve burada kurulan Selçuklu ve Osmanlı Devleti'ne de Türk Devleti demektedirler.

Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'yu ele geçirdiğinde ise bir Ermeni Devleti söz konusu değildi. Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas ve Toroslar'ın güneyi Ermeniler'in en yoğun olduğu yerlerdi. Fakat buralarda bile hiçbir zaman Türkler'den çok değillerdi. En yoğun oldukları yerlerde bile ancak nüfusun % 39'unu oluşturuyorlardı.

Bizim bu incelememizle bir kez daha belirlenmiştir ki; Ruslar Avrupa'nın güneydoğusunda hâkimiyet kuramayacaklarını anlayınca, Osmanlı imparatorluğunu yıkmak için Sultana karşı isyana niyetleri olmayan Ermeni azınlığa yöneldiler. Gregoryen Ermenilerin büyük çoğunluğunun bağlı oldukları dinsel merkez olan

Eçmiyazin kilisesi kısa sürede Rus nüfuzuna girmiş, Ruslar Osmanlı Ermenilerine sızmaya çalışırken büyük oranda Eçmiyazin kilisesini kullanmışlardır. 1844'ten itibaren İstanbul Ermeni patrikhanesindeki ayinlerde Eçmiyazin Katolikosunun adı anılmaya başlamıştır.

Tanzimat döneminde; Osmanlı devletinin Katolik ve Protestanlığı resmen tanımış olmaları, Gregoryen Ermenilere mevcut otoriteye meydan okuyabilme fırsatını yaratmış oldu. Ermeni cemaati, uzun süredir zengin yöneticiler ve dini liderler ile işbirliği içinde bulunan tefecilerin hâkimiyetinin huzursuzluğu içinde idi. Tanzimat döneminin getirdiği yenilikler Ermeniler arasında diğer cemaatlerde olduğu gibi demokratikleşmeye yol açtı. Ermeni cemaatine bağlı üyeler zengin üyeler gibi seslerini duyurmaya başladılar.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Ermeniler bankacılık, para ticareti, kuyumculuk gibi konularda uzmanlaşmıştı ve bu durum onların Osmnalı ekonomisinde önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştı. Sadece ticarete değil, dışişlerinde, maliyede, eğitimde ve çeşitli kamu hizmetlerinde Ermeniler yükselişe geçmişlerdir. Bunun yanı sıra Ermeniler de diğer tüm Osmnalı tebaası gibi kendi istedikleri biçimde yaşamakta serbest idiler. Okullarını, hastahanelerini, ibadet yerlerini özgürce kurabilmişlerdir.

Bu özgür yaşayış biçimi bir yana Türklerle o kadar bütünleşmişlerdir ki, onları neredeyse bir Türk'ten ayırmak oldukça zorlaşmıştır.

Tüm bu olumlu gelişmelere karşın, yaşanan uluslararasılaştırılarak dayatılan olaylar, Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmekten alıkoyamamıştır. Özellikle 19. Yüzyılın başlarında özellikle Batılı misyonerlerin çalışmalarıyla Katolik ve Protestan Ermeniler arasında milli kültür öğeleri canlanmaya başlamıştır. Pekçok varlıklı ailenin çocuklarını okutmak için yurtdışına göndermesi, o çocukların bu memleketlerde bilhassa Fransız kültüründen etkilenmeleri milliyetçilik ideolojisinin imparatorluğun sınırlarını zorlamasına sebep olmuştur. Rusya ve İngiltere gibi büyük devletlerin müdahalesi Ermeni meselesi büyümüştür.

Ermeni meselesinde asıl kırılma noktası ise; önceki bölümlerde üzerinde uzun uzun durduğumuz Berlin Kongresi ve onu izleyen gelişmeler olmuştur. Özellikle bu kongre sonrasında Bulgaristan ve Sırbistan'ın bağımsızlık elde etmesi birçok Ermeniye ümit vermiştir. Bu andan itibaren artık Rus ve İngiliz nüfuzu Ermenilerin

sırtından çarpışmıştır, Ermenistan İngiltere'nin elinde Rus yayılcılığına karşı ileri bir karakol olmuştur. Çarlık Rusyasının Ermenilerin himayesinin kendisine verilmesini isteyerek bir ayağını Türkiye Ermenistanına atma girişiminin Yakındoğudaki esas rakibi İngiltere tarafından geri püskürtülmesi olan Berlin Kongresinin 61.maddesi Türkiye'nin yaptığı bütün reformları Berlin Konferansına katılan 6 büyük devletin denetimine bırakıyordu.İngiliz diplomasisi Ermenilere denizden denize “Büyük Ermenistan” hayalini pompalıyordu.

1880'de İngiltere'deki Gladstone hükümetinin iktidara gelmesi ile birlikte artık İngiltere resmen Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmiştir. Bunun yerine Osmanlı imparatorluğunu parçalayıp kolayca yönetebileceği kendine dost küçük devletler kurmayı hedeflemiştir. Bu gerçekler karşısında Ermeni sorununun ardında emperyalizmin Osmanlı imparatorluğunu parçalama ve paylaşma politikalarının yattığını söylemek güç olmayacaktır.

Rusya Ayastefonos'ta kazanıp, Berlin Kongresi'nde İngiltere ve Amerika gibi güçlü devletlere kaptırdığı haklarının ardından, Doğu Anadolu'da bazı Ermeni komiteleri kurmaya başlamıştır. Van'da “Kara Haç” ve “Armenekan”, Erzurum'da “Vatan Koruyucuları” adlı komiteler teşkil etmiştir; ancak bu komiteler yerel düzeyde kalmış ve Ermeni halkının büyük çoğunluğunun bu faaliyete rağbet etmemesi nedeni ile etkili olamamıştır.

Bu yolla amacına ulaşamayan Rusya bu sefer başka bir yola başvurmuş; Rus Ermenilerine Osmanlı toprakları dışında komiteler kurdurtmuştur. Böylece; 1877 yılında Cenevre'de Hınçak; 1890'da Tiflis'te Taşnak komiteleri ortaya çıkmıştır. Bu komitelerin amacı, Anadolu'da isyanlar çıkararak terör ortamı yaratmaktır. Bu amaçlarını gerçekleştirmek isteyen komiteciler hiç zaman kaybetmeden yurdun dört bir yanında isyanlar çıkarmışlardır. İmparatorluk topraklarına baskınlar düzenlemeyi, hükümet görevlilerine, Ermenilere saldırmayı ve katliamlar yapmayı programlarına alan komiteler böylece yaancılarının müdahalesini ummuşlardır. Onların düşüncesine göre yabancı devletlerin desteğini lacaklar ve Doğu Anadolu'daki 6 vilayette bağımsız bir Ermeni devleti kurulacaktı.

İsyanlarına hızla devam eden komiteler, bir taraftan da yabancı posta servisleri aracılığı ile imparatorlupa ihtilalci yayınlar göndermişler, halkın yoğun

olduğu unnumi yerlere bombalar atmışlar, resmi görevlileri yerlerinde öldürmüşlerdir.

Ayaklanma girişimleri ilk önce Hınçaklardan gelmiş, daha sonra Taşnaklarda bu yolu izlemişlerdir. İlk isyan 1890'daki Erzurum isyanıdır. Bunu yine aynı yıl meydana gelen Kumkapı gösterisi, daha sonraki yıllarda da Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894 Sasun isyanı, 1895'te Bab-ı Ali gösterisi ve Zeytun isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankasının işgali, 1903'te 2. Sasun isyanı, 1905'de Padişah Abdülhamid'e suikast teşebbüsü, 1909'da Adana isyanı takip etmiştir.

Bütün bu isyan ve olaylar Ermeni komitelerince "Ermenilerin Türklerce katledilmesi" olarak tanıtılmış ve Batı ülkelerine Hıristiyan kamuoylarına bu şekilde yansıtılarak büyük bir gürültü koparılmıştır. Anadolu'nun her yerine yayılmış Hıristiyan misyonerler ile büyük devletlerin konsoloslukları ve İstanbul'daki Büyükelçilikler bu propagandanın batı kamuoylarına iletilmesinde ve benimsetilmesinde büyük bir rol oynamışlardır.

Ermeni komiteleri her isyanı, bu isyandan hemen sonra Avrupalıların müdahalede bulunacakları ümidi ile çıkarmışlardır. Bu isyanların temelinde iddia edildiği gibi ne açlık, ne sefalet, ne de baskıya tabii tutuldukları bahanesi vardır. Ayaklanmaların temel nedeni; Batılılar ile Rusya'nın Ermeni komiteleri ve kilisesi ile işbirliği halinde Osmanlı imparatorluğunu parçalamak istemeleridir.

Osmanlılar ise bu isyanlar karşısında her devletin yapacağını yapmışlar ve isyanları bastırmak için isyancıların üzerine kuvvet göndermişlerdir. Ancak Batı kamuoyunda, hatta Bliss'in de kitabında belirttiği üzere her isyanın bastırılması yeni bir "katliam" olarak sunulmuştur. Bliss'in özellikle isyanlar konusunda yazdığı bölümde, sürekli Türklerin Ermenilere nasıl katliam yaptığı anlatılıp durulmaktadır. Ancak Bliss, olayları herhangi bir belgeye dayandıramadığı gibi, bu anlattıklarını sürekli olarak olayları yaşadıklarını öne sürdüğü kişilerin anlatımlarına, anılarına dayandırmıştır.

Aslında Bliss'in kitabı o dönemde Batı kamuoyunun olaylara nasıl yanlı bir bakış açısıyla yaklaştığının en büyük kanıtlarından biridir. Gerek olayları anlatış biçimi ve kullandığı kelimeler, gerekse Türklerden ve Müslümanlardan bahsederken kullandığı aşağılayıcı terimler ve sıfatlar...

Kitabı incelerken dikkat çeken bir diğer nokta ise, Bliss'in kitabın içeriğini düzenlerken konular ve olaylar arasındaki geçişleri birbirinden zaman zaman kopuk ve anlaşılabilir bir biçimde ele alışı olmuştur. Aslında bu durum kitabın içeriğinin anlaşılmasını zaman zaman zorlaştıran bir unsur olmuştur. Konu doğrudan yabancı gözlemcilerin saptamalarıyla ilgili olması nedeni ile 1896'da basılan Bliss'in kitabındaki görüşleri yalanlarcasına uluslararasılaştırılmış Ermeni problematiğiyle ilgili Mayevski 19. Yüzyıl döneminde şu tespitleri yapar:

Batılı Güçler, söz konusu politikalarını gerçekleştirmek, yani tarihçilerin bildiği şekliyle Şark Meselesi'ni sonuçlandırmak için Türkiye'deki azınlıkları tahrik ve teşvik etmişlerdir. Mayevski, *Van- Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği* başlıklı raporlarında Ermeni probleminin uluslar arası nitelikte ortaya çıkışını açıklarken, "... anlaşılıyor ki Şark Hristiyanları ve kiliseleri Hristiyanlığın esasât ve ananelerini bir tarafa bırakarak din yerine milliyet propagandasını kendilerine meşgale ittihaz etmişlerdir. Garp diplomatları da kendi nokta-yı nazarlarına göre bu milliyet kavgasından pek gaddarane surette istifadeye kalkmışlardır. Ermenilerin hissiyatı milliyelerini tahrik ederek hiç sıkılmadan Türkiye'de bir Ermeni Meselesi icat etmişlerdir." şeklinde bir değerlendirme yapar.

Mayevski'ye göre Ermeni Meselesi, 19. yüzyılda Asya'da meydana gelen bir dizi olaylarla ilgili olduğu içindir ki, bu olayı yalnız başına bir hadise gibi incelemek ve değerlendirmek doğru değildir. *Ermeni Meselesi, birçok tarihî vukuâtın ve Türkiye ahvâl-i dahiliyesiyle Rusya da dahil olduğu hâlde Garp Düvel-i Muazzamasının/Büyük Güçlerin Türkiye ile olan münasebetinin neticesidir.* Bu bağlamda Ermeni Meselesi'nde yalnızca hükûmet güçleri ile eşkıya arasındaki çarpışmalardan söz etmek, çeşitli yörelerdeki olayların ayrıntısına girmek, sonuç olarak ana problemin tabiatını kavramaktan ziyade hikâyeci bir anlatımı yansıtmaktan başka bir anlama gelmez.

Tüm bu değerlendirmeler 19 ve 20. Yüzyıl döneminde yaşanan olayların doğasıyla ilgili olup 1915 Ermeni tehciri/ sevkıyatından yaklaşık 20 yıl kadar öncesi ve daha erken dönemleri kapsamaktadır. Bu nedenle hazırladığım doktora tezi 19 ve 20. Yüzyıllardaki olayları ve yaklaşımları değerlendirerek sorunun tarihiliğini ön plana çıkarmış ve 1915 ile ilgili kaynak materyallere bile zaman zaman başvurmadan

maşı başı icadı hazır reçetelerle konuyu ele alan ve kitleleri etkilemeye çalışan çevrelere  ağdaş tarih metodolojisi ile hazırlanmış bir cevap niteliği de taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Akyüz, Yahya. **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1923'e)**, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul, 1994

Alan, Gülbadi. **Amerian Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri Ve Anadolu Koleji**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2008

Anadol, Cemal. **Tarih Işığında Ermeni Dosyası**, Turan Kitabevi, İstanbul, 1982

Anderson, GERALD. **Biographical Dictionary of Christian Missions**, WM. B. ERDMANS PUBLISHING, 1999

Ar, Kamil Necdet. **Türk Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011

Armaoğlu, Fahir H. (1973), **Siyasi Tarih (1789–1960)** , Ankara Üniversitesi Yayınları

Ataöv, Türkkaya. **Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?**, İleri Yayınları, İstanbul, 2011

Atatürk, Mustafa Kemal. **Nutuk 1919-1927**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005

Bardakçı, Murat. **Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi**, Everest Yayınları, İstanbul, 2008

Bayrakdar, Bayram. **20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevski'nin Türkiye Gözlemleri** , İstanbul 2007.

Bliss, Edwin Munsell. **Turkey And Armenian Atrocities**, Hubbard Publishing Company, 1896

Bozdağ, İsmet. **Tarihin Vicdanını Sızlatan Ermeni Soykırım Yalanı**, Truva Yayıncılık, İstanbul, 2009

Bozdağ, İsmet. **Çankaya Özel Arşiv Belgelerinde Atatürk Soykırım İddialarını Reddediyor**, Truva Yayıncılık, Nisan 2009

Badem, Candan. **Türk-Ermeni Sorunu Bibliyografyası-Kitaplar, Makaleler, Tezler**, Aras Yayıncılık, 2007

Çaycı, Abdurrahman. **Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000

Çelik, Hüseyin. **Türkiye'nin Ermeni Sorunu(Yüzleşme/Çözüm)**, BDS Yayınları, 2000

Dış Politika Enstitüsü. **Dokuz Soru Cevapta Ermeni Sorunu**, Ankara, 1989
Dinçaslan, Latin. **Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyancıları (1895-1921)**, Ukde Yayıncılık

Ergünöz,Akçora. **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları**, İstanbul 1994

Göyünç, Nejat. **Türkler ve Ermeniler**, yay. Haz. Kemal Çiçek, Ankara, 2005

Güler, Ali. **Türkiye'deki Gayrimüslimler**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996

Güler, Ali.. **Her Yönüyle Ermeni Sorunu**, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 2001

Gürbüz, Adnan. **15. VE 16. Yüzyıllarda Osmanlı Anadolu Toplumunda Gayr-i Müslimlerin Durumu**, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S.IV, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova,İzmir, 2000

Gürün, Kamuran. **Ermeni Dosyası**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2000

Halil, Metin. **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, İstanbul, 1997

İlter, Erdal (1988), **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyancıları (1780 - 1880)**,Ankara Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları

Erdoğan, Dilşen İnce. **Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)**, IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008

Kanar, Mehmet. **Ermeni Komitelerinin Perspektifi ve Zeytun İsyancıları (1780-1880)**, Ankara, 1998

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 1995

Karakuş, Erdoğan. **Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)**, GenelKurmay Basımevi, Ankara, 2007

Karpat, Kemal. **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Nisan, 2003

Koçaş, M. Sadi (1990), **Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara,1967

Küçük, Abdurrahman. **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara,1997

Laçiner, Sedat. **Türkler ve Ermeniler**, , USAK Yayınları,Genişletilmiş 2.Baskı, İstanbul,2008

Lewy, Guenter. **Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?**, Timaş Yayınları, Nisan, 2011

Mazıcı, NURSEN. **Uluslar arası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918)**, İstanbul, 1987

Mc Carthy, Justin. **Ölüm ve Sürgün**, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1995

Mc Carthy, Justin. **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfusu**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995

Morgenthau, Henry. **“The Turk Reverts to the Ancestral Type Ambassador Morgenthau’s Story**, Page&CO. New York, 1918

Öke, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996

Ölmez, Adem. **İstanbul’da Sosyal Barışın Bozulması: İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler**, Kurtuba Kitap, İstanbul, 2010

Özçelik, Muammer. **Türkiye- ABD İlişkilerinde Genaral Harbord Heyeti’nin Yeri**, Eryices Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2011

Perinçek, Mehmet. **Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi**, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2012

Sander, Oral. **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006

Sarafian, Ara. **Talat Paşa’nın Ermeni Soykırımı Raporu**, Gomidas Enstitüsü Araştırma Enstitüsü, Londra

Shaw, Stanford, Ezel Kural. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, E Yayıncılık, İstanbul, 1982

Sonyel, R. Salahi. **Osmanlı Ermenileri Büyük Güçler Diplomasinin Kurbanları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009

Süslü, Azmi , **Ruslara Göre Türklerin Ermenilere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, 1987

Süslü, Azmi , **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yay. No:5,1990

Şimşir, BİLAL. **Osmanlı Ermenileri**, Bilgi Yayıncılık, İstanbul, 1986

Tanör, Bülent. **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, Afa Yayıncılık, Ankara, 1995

Türk Ermeni İlişkileri Komitesi. **Ermeni Sorunu El Kitabı**. Ankara, 2003

Ural, Gültekin, **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, İstanbul, Kemer Yayıncılık.,1998

Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul Belge Yayıncılık.,1976

Makaleler

Akbayar, Nuri. “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, **Tanzimat Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C:5, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.1238-1248

Akgün, Seçil. “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, **OTAM**, S.III, Ankara, 1992, ss.1-16

Amiral Bristol’un Dr. Barton’a Mektubu. **Teori**, Nisan, 2001, ss.59-60

Bayrakdar, Bayram. “Bitlis Ayaklanması”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri I**, (Bildiri) ATASE Yayını, Ankara 1996

Bayraktar, Bayram. “Ermeni Terörizmi: Zehir ve Panzehir Olarak Tarih”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, (İng.’den çeviri), ATASE Yayını, Ekim 1998.

Bayraktar, Bayram. “The Pontus Issue And The Influence Of Merzifon American College”, **BAL-TAM Türklük Bilgisi**

Bayraktar, Bayram. “Rus General Mayevski’nin Gözlem ve Tespitleri Işığında, Büyük Güçler ve Türkiye: *Büyük Oyun*’un Aracı Olarak Ermeni Sorunu”, **Uluslararası Osmanlı’dan Lozan’a Batı’nın Paylaşım Projeleri Sempozyumu**, Başkent Üniversitesi, 26-27 Nisan 2006. **Polis Dergisi**, (Sayı:47), Ocak-Şubat-Mart 2006.

Batur, Selçuk. “Balyan Ailesi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C: 4, İletişim Yayınları, ss. 1089-1090

Carthy, Justin Mc. “Bırakın Tarihçiler Karar Versin”, **Ermeni Araştırmaları**, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=198>, (18.07.2013)

Carthy, Justin Mc. “Ermeni Terörizmi Zehir ve Panzehir Olarak Tarih”, **Türk Yurdu**, C.XX, S.159, Kasım 200, ss.9-13

Çiçek, Kemal. “Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar”, <http://www.ttk.org.tr/templates/resimler/File/m1.pdf>, (04.09.2012)

Çömez, Turhan. “Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesi”, **Akşam**, 27 Nisan 2005

Gürbüz, Adnan. 15. VE 16. Yüzyıllarda Osmanlı Anadolu Toplumunda Gayr-i Müslimlerin Durumu”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.IV, Ege Üniversitesi, Basımevi, Bornova, İzmir, 2000, ss.83-91

Çiçek, Kemal. “Türk-Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri: Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar”, **Teori**, Nisan 2005, ss.67-82

Ercan, Yavuz. “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, C.I,S.37, Ocak-Şubat, **Yeni Türkiye Yayınları**,Ankara, 2001, ss.44-45

Ercan, Yavuz. “Ermenilerin Maskesi Düşüyor”, Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu, C.I,S.37, **Yeni Türkiye Yayınları**, Ankara, 2001, ss. 333-354

Kılıç, Davut. “Rusya’nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü 1828-1915”, **Türk Kültürü Dergisi**, S.461, Eylül, Ankara, 2001, ss. 535-548

Kılıç, Selami. “Bir Alman Subayının Gözüyle Ermeni Sorunu”, **Teori**, Nisan 2005, ss.46-63

Kocabaşoğlu, Uygur. “Amerikan Okulları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**”, C:II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 495-500

Koçak, Cemil. “Tanzimat’tan Sonra Özel Ve Yabancı Okullar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**”, C:II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.486-493

Koloğlu , Orhan. “Taşnak Partisi’nin Sosyalist Enternasyonal’e Sunduğu Raporu ve Bazı İtiraflar”, **Teori**, Nisan 2001, ss. 55-58

Lewy, Guenter, “Ermeni Soykırımını Neden Soykırım Değildi?”, **Commentary**, Mayıs, 2005

Müjdeci, Yaşar. “Ermeni Soykırımını Yalanı Üzerine”, **Teori**, Nisan, 2005, ss. 83-90

Öney, CELAL. “II. Abdülhamit Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Ermeni İsyânlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü”, Yüksek Lisans Tezi (02.10.2012)

Sezer, Aytan. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyonelerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.2, Ankara, ss.182-192

Sezer, Cemal. “Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri 1890-1914”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 3, Sayı 1-2, Haziran Aralık 2013, ss.57-69

Şafak, Nurdan. “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti-ABD ilişkileri”, www.osmanli.org.tr, (05.06.2013)

Taşdemirci, Ersoy. “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10, Yıl:2011, ss.15-28

Toprak, Zafer. “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.4, İletişim Yayınları, ss. 760-767

Toros, Taha. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayr-i Müslim Azınlıklar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.4, İletişim Yayınları, ss. 1008-1013

Yuvalı, Abdülkadir. “Ermeni İsyânlarında Misyoner Okulların Rolü” <http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/05.htm>, (06.10.2012)

İNTERNET SİTELERİ

American Board Archive (20.06.2013)

devletarsivleri.gov.tr (08.07.2013)

ermenisorumu.gen.tr (06.06.2013)

kultur.gov.tr (08.07.2013)

[mersin.edu.tr/ ermenisorunu/](http://mersin.edu.tr/ermenisorunu/)(08.07.2013)

stradigma.com/turkce/ozel/makaleler.html. (08.07.2013)

<http://strateji.cukurova.edu.tr> (08.07.2013)

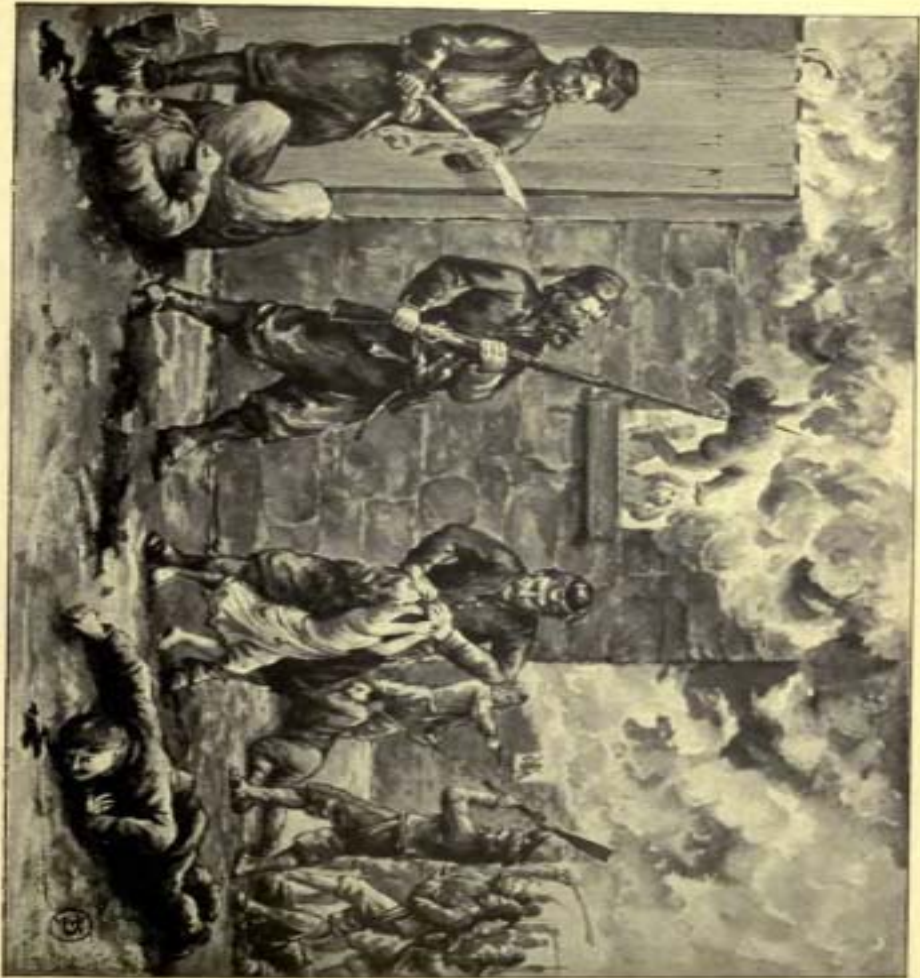
[www. armenianreality.com](http://www.armenianreality.com) (08.07.2013)

www.belgeler.com (Times Gazetesi Belgeleri 1896-1897) (08.07.2013)

F:\bliss\Yale Finding Aid Database Guide to the Edwin Munsell Bliss Papers.html

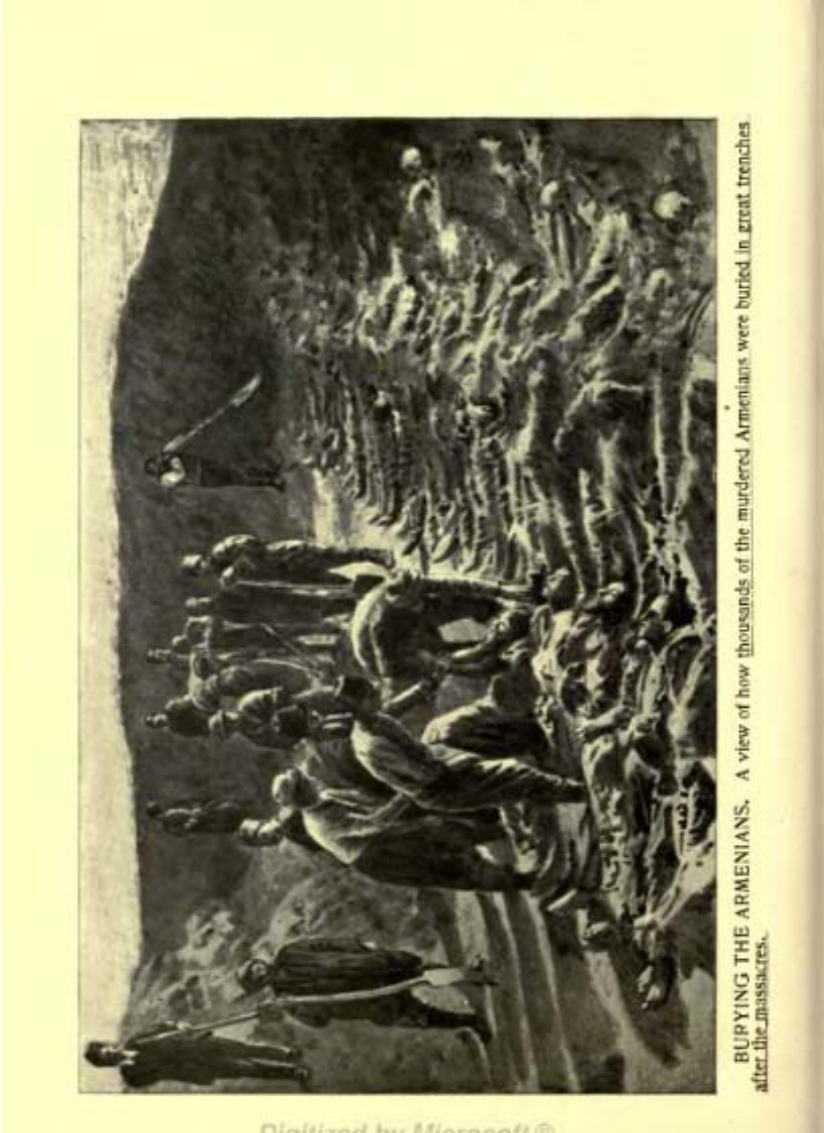
www.osmanli.org.tr (20.06.2013)

EKLER

MASSACRES OF ARMENIANS. This is a sketch by an eye-witness of the terrible massacre of Armenians by Sufias (fanatical Moslem Students) near St. Sofia.

Digitized by Microsoft ®

BURYING THE ARMENIANS. A view of how thousands of the murdered Armenians were buried in great trenches after the massacres.

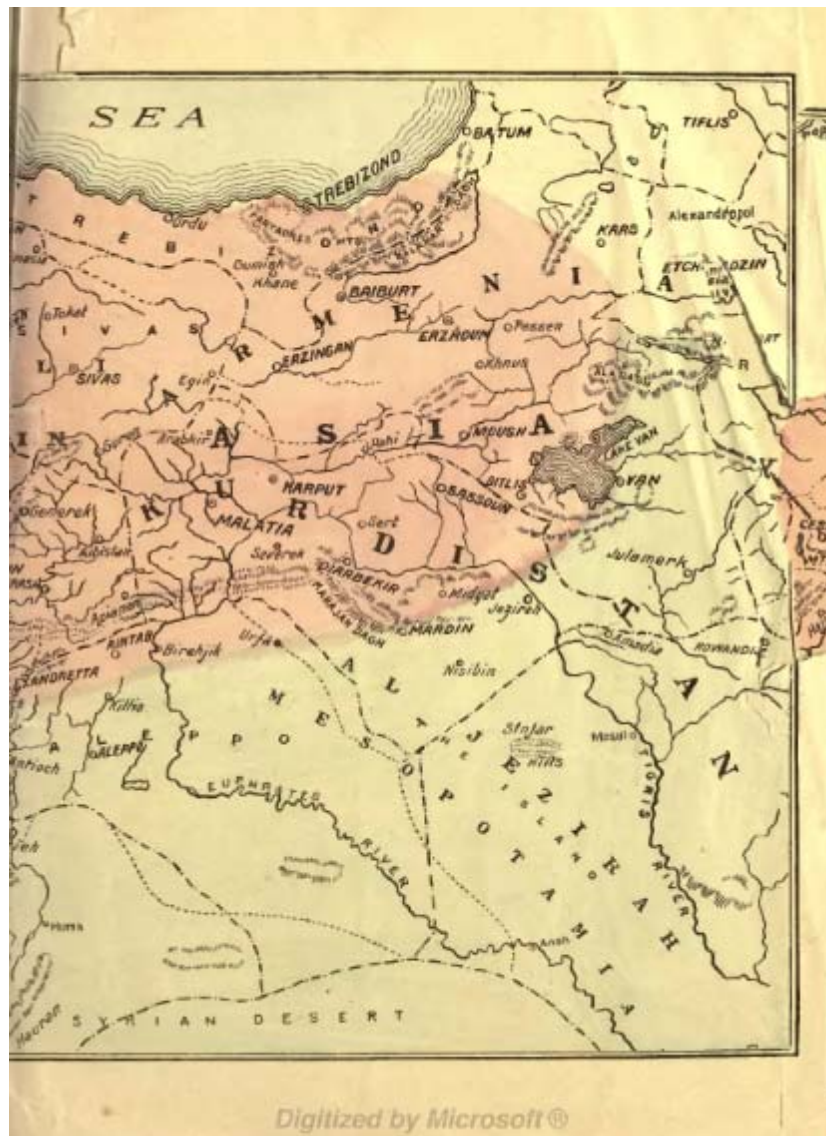
Digitized by Microsoft®

IMPRISONING ARMENIANS. This is from a sketch by an eye-witness of the brutal seizure of Armenians, and either murdering them or forcing them into the Prison or Death-house at Stambul.

Digitized by Microsoft®

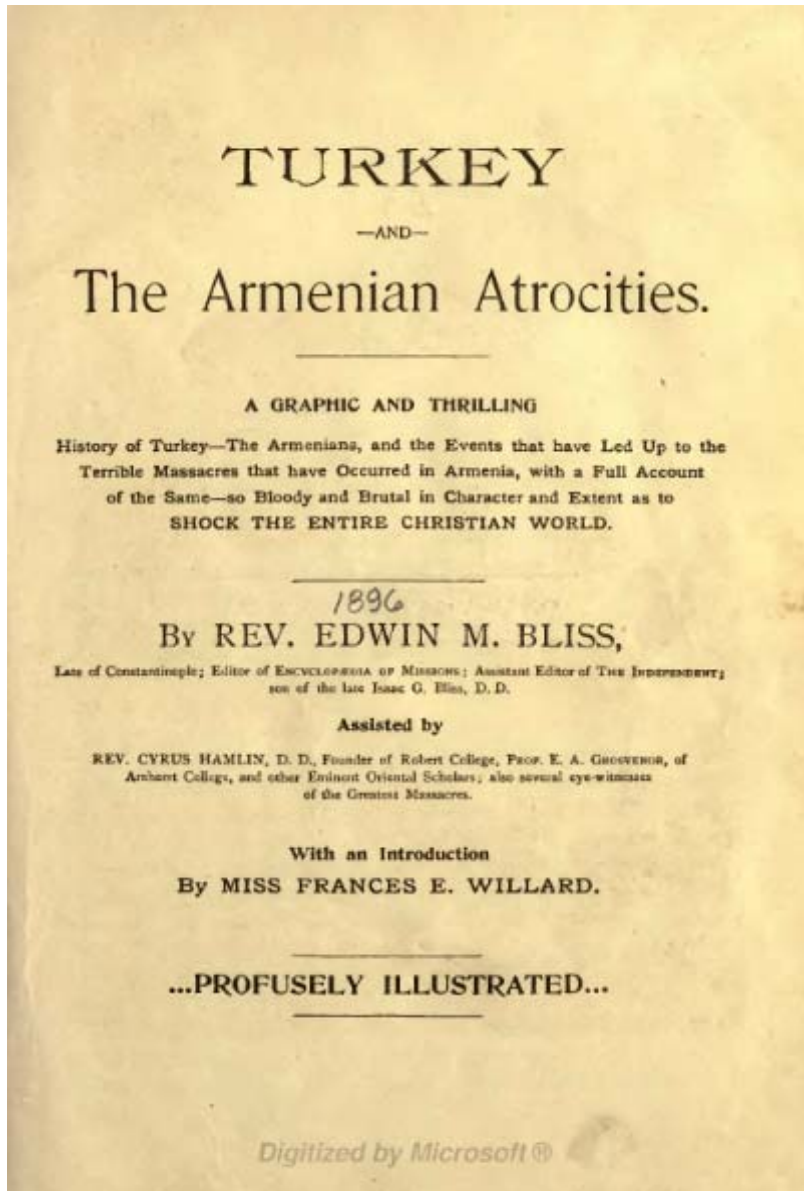

TURKISH PEASANT FAMILY, from the interior of Western Asia Minor. The family consists of the mother in the foreground, the son and his wife and their two children, son and daughter. An excellent illustration of the average Turkish peasantry of the somewhat better class, as found in the villages of Asia Minor.

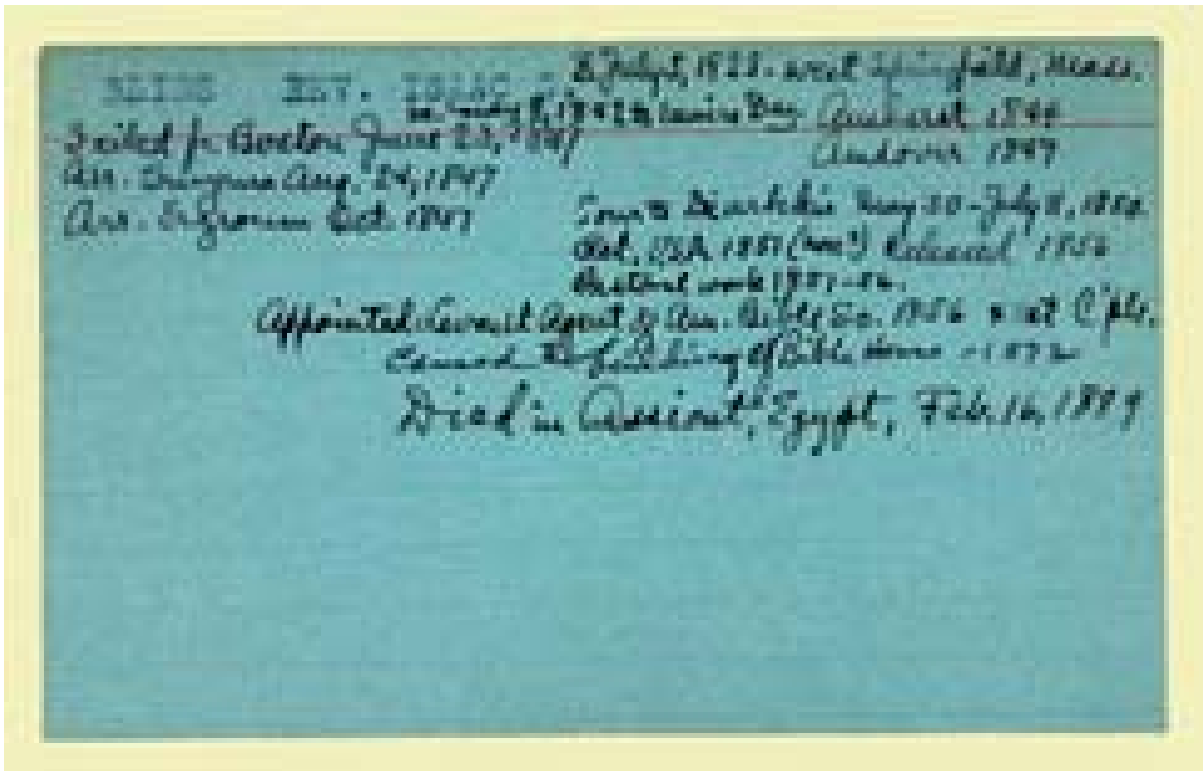

EK 9

Ek 9 Edwin Munsell Bliss'in Babası Isaac Bliss & American Board Archive Personal Card and Photo

Amerikan Board üyesi olan Isaac Bliss, Erzurum ve İzmir'de misyoner olarak çalışmıştır.¹

¹ <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/11741.son> erişim 17 Haziran 2013

EK 10

